

GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA

2000

Book No

964

1954a

642

2472-91-15-174-00-27-2-63-100.000

अधिकार - योग.

अथवा

नानास राज्याधिकार मिळाल्याचा इतिहास.

अधिकार-योग.

अथवा

नानात राज्याधिकार मिळाल्याचा इतिहास.

कर्ते

वासुदेव वामनशास्त्री खरे.

पूर्णें वेधें

आर्यभूषण छापखान्याने हरि नारायण मोखले यांनी छापिले.

प्रकाशक.

महाराष्ट्र बुकडीपोने मालक मुरलीधर मल्हार

(कायद्याने मर्त इह संस्थापित केविले आहेत.)

शके १८२९ सन १९०८.

किंमत रु० आठ.

Mar

954

Ph 132 Ka

up 1 -

हे पुस्तक

श्रीमंत राजश्री सर गंगाधरराव चाळीसाहेब के. सी. आय्.ई.

मिरज मंथानाचे अधिपति

यांग

स्वामिभक्तिपूर्वक

अर्पण केले असे.

पुस्तककार.

प्रस्तावना.

प्रस्तुतचें पुस्तक तयार होण्यास मूळ कारण वेळोवेळीं येथील नाना फडनविसांचा वार्षिक उत्सव होय. नानांच्या पूर्वजांचें मूळ वतनी गांव रत्नागिरी जिल्ह्यांत बाणकोटानजवळ वेळोवेळीं आहे व या गोष्टीचा तेथील रहिवासी लोकांस मोठा अभिमान वाटतो. ह्या अभिमानाचा उत्तम परिणाम असा झाला आहे की, गेलीं आठ वर्षे तेथील कित्येक सद्गृहस्थ मोठ्या हीसेनें व आस्थेनें नानांचा वार्षिक उत्सव तेथें करीत असतात व त्या समारंभांत मराठी इतिहासाची चर्चा होत असते. गतवर्षीच्या चर्चेकरितां उत्सव-संपादकांच्या सांगण्यावरून आम्हीं “नानास राज्याधिकार कसा मिळाला ?” या विषयावर तेथें एक निबंध आचिला होता व त्यांतलेच उतारे केसरी व हानप्रकाश या पत्रांत त्या वेळीं प्रसिद्ध झाले होते. तो निबंध पुष्कळ लोकांस आवडल्याचें विभूत आल्यावरून त्यांतच अधिक तपशीलवार माहितीची भर घालून व कित्येक नवीन प्रकरणे लिहून हें पुस्तक तयार केलें आहे.

पठकचर्चेनं सरदारांचीं जुनीं दप्ते तपासण्याचा आझास लाभ झाल्यापासून नानांच्या कारकीर्दीतल्या प्रत्येक मोहिमेची प्रमाणभूत भर-पूर माहिती यद्यपि आम्हांस मिळाली आहे, तथापि तिचा समावेश प्रस्तुत पुस्तकांत सविस्तर करतां येणें शक्य नाहीं. कारण की, हें पुस्तक काहीं “नाना फडनवीस यांच्या कारकीर्दीचा इतिहास” नव्हे अगदीं “नाना फडनवीस यांचें चरित्र”ही नव्हे. मुख्य राज्याधिकार मिळोपर्यंत नानांनीं जीं कारस्थाने केलीं, तेवढ्याचें मात्र या पुस्तकांत वर्णन देणार. नानांचे हे पराक्रम मंत्र-सभेमध्येले असून ते बुद्धिवैभवाचे, वक्तृत्वाचे व कमलनहादुरीचे आहेत. समरांगणांतली अंगमेहनत, कौशल्य व तरवारनहादुरी यांचे या पुस्तकांत प्राधान्य नाहीं ! तथापि कारस्थानें नीट समजावीं झणून तितक्या वेतापुरता प्रत्येक मोहिमेचा आझां तपशील दिलाच आहे. एकदोन ठिकाणीं अधिक विस्तारपूर्वक वर्णन केलें आहे ते हींही वाचकांनीं त्या त्या प्रसंगासंबंधें इंग्रज इतिहासकारांनीं लिहिलेल्या वज्रकुराचीं साकून पहावे झणून दिलें आहे.

एकेरी अर्पवा दुहेरी अक्षराने लिहिलेला मजकूर त्या त्या
 काळच्या अक्षर पत्र-व्यवहारातून घेतलेला आहे. हा विषयाने बखरी-
 त्त जेथे उतारे घेतले आहेत तेथे त्या बखरीचा निवेदन केलाच आहे.
 कसातला मजकूर अर्पवाच्या त्रुटीकरणाचे अर्पवा पदराचा घेतला
 आहे. मजकूर पत्र-व्यवहारात हिंदू शाक, महिना व तिथि अर्पवा मजकूरमानी
 वन, महिना व तारीख अर्पवा या पुस्तकांत अर्पवा इंग्रजी काळ
 मानाची पद्धत स्वीकारली आहे. त्यामुळे हिंदू व मुसलमान काळमान
 बदलून त्यांच्या इंग्रजी उतारा, महिना व तारीख अर्पवा
 घेतले आहेत.

मिरा, ता. २० मार्च
 सन १९५८

वासुदेव वामनराव

हजर होते. कामाचा बोजा अर्थातच त्यांजवर नव्हता. पानपतचे स्वार्थतही तोच प्रकार असून शिवाय नानांचा देश पहाण्याचा व तीर्थयात्रा करण्याचा आणखी एक हेतु होता. तथापि ह्या काळीं म्हणजे राज्यकारभारांत शिरण्यापूर्वी त्यांच्या भावि थोर-पणास उचित असे सद्गुण व प्रौढ विचार तितक्या लहान वयांत मुद्दां त्यांच्या अंगीं वसत होते, असे त्यांच्या लेखावरून दिसून येते. पानपत झाल्यावर चौहोंकडे पळ्यापळ झाली, तोंत लाखों लोक मारले गेले व लष्कराबरोबर बायकापोरें होती तीं गिलच्यांनीं धरून नेलीं. ह्या गर्दीत नानांची आई नाहीशी झाली. तिचा त्यांनीं पुष्कळ शोध केला, तरी तिचा थांग लागला नाही. ती बहुधा मारिली गेली असावी व ती आतां जिवंत सांपडणे अशक्य आहे असाच त्यांचा मद्द झाला होता. अशा स्थितींत असतां आपली आई अबदालीच्या लष्करांत कैदेत आहे अशी अकबा त्यांच्या कानीं पडल्यावरून त्यांनीं सिरोंज (प्रांत माळवा) येथून पेशव्यांचे वकील दामोदरराव हिंगणे दिल्लीस होते त्यांस एक पत्र लिहिलें आहे. त्यांत ते लिहितात कीं, “ तीर्थरूप मातोश्रीची खबर अबदालीचे लष्करांत आहे म्हणून लागली आहे. आपण त्यांचे लष्करांत गेले असले तर कारच उत्तम झालें. नसले गेले तर जाऊन शोध करावा. आम्ही द्रव्याचे संग्रही किती आहो हें तुम्हांस ठाऊकच आहे. तुम्ही ज्याप्रमाणें गृहस्थवृत्त व भलेपण मिळविलेंत, पैक्यावर नजर न दिलीत, त्याप्रमाणेंच आमचे नडिलांनीं व आम्हीही भलेपण मिळवीतच गेलों. मोठ्या घरांचा पोळवसा याप्रमाणें आव आहे ! याकरितां माझ्या शक्तीप्रमाणें जें व्यावसाय पडेल तें देऊं करून—निदान माझे सर्वस्व देऊं करून—त्याची मुक्ता होय हेंच करावें. हें काम झालियाने करोद्यां कामें केलोंशीं होतील. मुक्त जाहलियावर जातीविशीं शोध पुरता करावा. जर यथास्थितच प्रकार आहे तर देशास पाठवावी. नाही तर प्रयागास (मंगेत देहत्याग करण्यासाठीं) परभारेंच रवानगी करावी. जर बुद्धच अर्हेत आणि त्यांचा आग्रह यात्रेस जाण्याचा असला तरी त्यांस पाठवावी. मनांत गोष्टी सोडविण्याच्या कारच येतात त्या किती लिहाव्या ! कदाचित् ब्राह्मण्यास आचनली असली, तथापि सर्वस्व स्वर्ग करून प्रयागास पाठवून द्यावी म्हणजे पुत्रधर्माचें सार्यह ! ”

आईची मुलाशी कायमची तुटातूट होणे, तीही अशा घोर प्रसंगांमुळे होणे, यासारखी हृदयद्रावक गोष्ट संसारांत कोणचीच नाही ! त्यांतून नानांसारख्या निस्सीम मातृभक्तास ती परम दुःसह झाली असेल. तथापि अशा प्रसंगां ते स्वधर्माच्या कर्तव्यास पराङ्मुख झाले नाहीत ! मातोश्री बुद्ध असो वा नसो, सर्वस्व भरीस घालून तिची मुक्ता करावी, यांतच तिच्या पोटी जन्म घेतल्याचें सार्थक्य, याप्रमाणें जरी त्यांचा संकल्प दृढ होता, तरी पण ती अष्ट झाली असल्यास तिने गंगेत देह टाकावा हेंच निर्णित होय, तिचे आपणास दर्शनही नको, असाही त्यांचा निर्धार होता ! पुढें दक्षिणेंत आल्यावर आपली आई मरण पावल्याची त्यांस खात्रीलायक बातमी कळल्यावर तिच्या उत्तरकार्याकरितां ते टोंकें येयें गेले. तेथून त्यांनीं या मजकुराचें पत्र हिंगणे यांस लिहिलें आहे. त्यांतच आणखी मजकूर लिहिला आहे कीं, आमचे महादेवाची तसवीर [दिक्कीस] लाल्या बाळ गोंवंद यांजपाशीं आहे ती जरूर आणून राजश्री त्रिंबक शिबदेव यांसपाशीं देववावी म्हणजे आम्हास पावेल, ही गोष्ट मरूर जाणून करावी. महादेवाचे चित्र आधीं पाठवावें. " आपली रोजचें ध्यान करण्याची महादेवाची तसवीर टोंक्याहून पांचशें कोसांवर एका माणसाजवळ राहिली होती ती पाठवून देण्याविषयी निकडीनें व आग्रहानें नाना फडनवीस या पत्रांत लिहीत आहेत ! यावरून त्यांची ईश्वर-निष्ठा उत्तम रीतीनें व्यक्त होत आहे. वाचकांनीं ध्यानांत घरावें कीं, हे सारें लिहिणें ज्याच्या वयास बीस वर्षे पुरतीं झालीं नाहीत अशा मुलाचें आहे ! कारण ही पत्रे लिहिण्याच्या वेळीं नानांचें वय इतकेंच होतें.

माधवराव बल्लाळ यांस पेशवाईचीं वर्षे मिळाल्यावर ते अल्पवयी असल्यामुळे त्यांच्या राज्याचा कारभार रघुनाथराव दादासाहेब व त्यांचे द्विबाण सखारामबापू पाहूं लागले; परंतु ही गोष्ट देशाच्याची आई गोपिकाबाई हीस आवडेनाशी झाली. राज्याचा सर्व कारभार आपणच आटोपून माझ्या मुलास हे दोघे भिकेस लावितील हे तिला भय होतें. आपण केलेला कारभार बाईस पसंत पडत नाहीसे पाहून दादासाहेब व सखारामबापू रागानें राजीनामे देऊन घरीं बसले. तिनें आपलीं आर्जवें करून आपणास पुनः कामावर बोलीनावे अशी त्यांची अपेक्षा होती. पण तसे काही न घडतां तिनें

नाना फडनवीस यांचे बुलते बानूराव फडनवीस व शिवकराव मामा पेठे यांस कारभारी नेमिले. ग्रामुळे फडनवीस यांच्या घराण्याची दादासाहेब व सखारामबापू यांचा विरोध उत्पन्न झाला. बानूराव यांची दिवाणगिरी फार दिवस टिकली नाही. पेशवे व त्यांची आई यांच्या पक्षाचा पाडाव करण्यासाठी दादासाहेबांनी

सन १७६२.

मोगलांची कुमक मिळविली व घोडनदीवर पेशव्यांचा पराजय करून त्यांस नजर कैदेत ठेविले व त्यांच्या पक्षाचे रास्ते, पटवर्धन वगैरे सरदार होते त्यांची दाणादाण करून राज्याचा सर्व कारभार पुनः आपल्या हाती घेतला. झानंतर आपल्या बाजूस बळकटी आणण्याकरिता व प्रतिपक्षास बळहीन करण्याकरिता दादासाहेबांनी ज्या ठळाठाली केल्या, त्यांत त्यांनी आज तीन पिढ्या भातूंच्या घराण्याकडे चालत आलेली फडनवीशी त्यांकडून काढून चितो विठ्ठल रायरीकर यांस दिली. या वेळी दादासाहेबांचा नाना फडनवीसांवर सादश रोषही नव्हता व लोभही नव्हता, यामुळे त देशांचे राहिले. पण बानूराव फडनवीस यांस दादासाहेबांच्या इतबार न पुरल्यामुळे ते मोगलां मुलगा मोरोबादादा यास बरोबर घेऊन मोगलांस पळून गेले. या संकटाच्या प्रसंगी नाना व बानूराव या दोघाही फडनवीसांनी आपले ह्मण मिरजेच्या किल्ल्यांत पटवर्धनांजवळ ठेविले होते. पुढे लवकरच पेशव्यांची व मोगलांची लढाई सुरू होऊन मोगलांनी

सन १७६३

देशी घेऊन पुणे जाऊन लुटून फस्त केले. पुण्याचे रहिवासी मावळांत डोंगराडोंगराच्या मासण्यास जाऊन दडून बसले होते. नानांच्या ताब्यांत लोहगड किल्ला होता त्याच्या पायथ्यास ते व पुण्याचे इतर हजारो रहिवासी राहिले होते. या दडणीच्या जागा परक्यांस सांपडावयाच्या नव्हत, परंतु इकडील घरभेद्ये मोगलांस मिळाले असल्यामुळे त्यांच्या साहाय्याने त्याने सुगावा लावलावून ठिकाठिकाणचे लोक लुटिले. लोहगडच्या पायथ्यास शत्रूचा छापा आला तेव्हा तेथील सर्व लोक नागवले गेले. इतरांबरोबर नानांची देखील मालमत्ता लुटली जाऊन त्यांस एक बखानिशी लोहगडावर पळून जावे लागले. इतकी बुर्दशा झाली तरी मोगलांनी पुण्याचा नाश न करावा

म्हणून सामोपचाराच्या खटपटी करण्यास नाना चुकले नाहीत ! त्या खटपटीत त्यांस यश आले नाही हे निराळे. पुढे मोगलांशी तह होऊन दादासाहेबांनी माधवराव पेशव्यांच्या हाती पुनः राज्यकारभार बिला. फडनविशींचे काम रायरीकर यांजकडून काढून पुनः पूर्वीप्रमाणे नाना व बाबुराव यांजकडे देण्याविषयी पेशव्यांच्या आज्ञानुसार नाटाघाट सुरू झाली, तेव्हा दादासाहेबांनी आज्ञा धरिला की, फडनवीस यांनी दरसाल फक्त एक लाख रुपये घेऊन फडनविशी करावी. आपेक्षा अधिक उत्पन्न येईल ते सरकारांत द्यावे. पण हे म्हणजे फडनवीस यांनी साफ नाकारिले. त्यांच्या मध्यस्थीत गोपाळराव पटवर्धन हे होते. त्यांनी सक्त रक्कम दिली केल्यामुळे व पेशव्यांनीही नेट धरिल्यामुळे दादासाहेबांचे काही चालेनासे होऊन त्यांनी भाद्रपद

५ आक्टोबर

वद्य त्रयोदशी श० ११८५ रोजी नाना व मोरोना यांस फडनविशींची वस्त्रे दिली.

यानंतर माधवराव पेशव्यांनी नऊ वर्षे राज्य केले. त्या अवधीत त्यांनी मोठमोठाल्या अनेक मोहिमांत यश मिळवून आपल्या मर्दुमीचा व मुत्सद्दीपणाचा लौकिक चौदाकडे गाजविला, शत्रु जेरीस आणिले, आणि पानपतच्या, स्वारीमुळे हीनबल झालेल्या मराठी राष्ट्रांत जैःजीम उत्पन्न केला. नाना फडनविसांवर त्यांचा पूर्ण विश्वास असे. ते वर परदेशी मुलुखगिरीस जात तेव्हा किल्लेकोट, मुलूख, अठरा कारस्थाने, परराज्याची नाजूक कारस्थाने हे सर्व नानांच्या हवाली करून जात. पाऊण पाऊण लाख फौज बरोबर घेऊन पेशवे कर्नाटकांत जात; आणि तिकडे अनादिव्य प्रमाणाने सैन्याच्या हालचाली, लढाया, वेढे, छापे वगैरे मसळती स्वतःच्या मेहनतीच्या, मर्दुमीच्या व शाहानुषणाच्या बळावर ते तडीस नेत हे जरी खरे आहे, तरी त्यांस मिळालेल्या यशाचा कांहीं बांदा नाना फडनवीस यांस हेणें वाजवी आहे. कारण की, एवढ्या मोहिमांस लागणारे कोटवचधि इव्य राज्यांतून दक्षपणाने वसूल करून श्रीमंतांकडे कौजेच्या खर्चाकरिता वेळचेवेळी नाना फडनवीस पाठवीत होते, वास्तोळा वगैरे सामानाचा मुद्रां देशाहून तरतुदीने पुरवठा करीत होते आणि मुख्यत्वे स्वदेशी वंयोबस्त उत्तम रीतीने राखीत होते, म्हणूनच माधवराव पेशव्यांस सर्व मोहिमा निर्वहणें पार पाडितां गेल्या.

खर्चाची रक्कम कितीही धुल्लक असो, तो खर्च गैरवाजवी होत असेल तर तत्काळ बंद करावा, त्या कामी कोणाचीही मीड मुरवत धरू नये, हा नानांचा बाणा होता. श्रीमंतांच्या घरच्या माणसांसही नानांची ही कैद राखावी लागे. याविषयी एक आख्यायिका आहे. श्रीमंत माधवरावसाहेब हैदराबादीवर पहिली मोहिम करण्यास गेले तेव्हा त्यांचे

सन १७६५.

नय सुमारे एकोणीस वर्षांचे होते व त्यांचे कुटुंब रमावर्तिसाहेब यांचे वय पंधरा वर्षांचे असावे. त्यास पुण्यात ठेवून श्रीमंत स्वारीस निघून गेव्हावर पहिल्याच आठवड्यांत बार्हसाहेबांकडील कारकून खर्चाची याद घेऊन रीतीप्रमाणे मखलाशी करून घेण्याकरिता नानांकडे आला, तेव्हा त्यांनी ती पाहून तोंतून विड्याच्या पानांचे कलम काढून टाकिले. कारकुनास आश्चर्य वाटून त्याने तक्रार केली तेव्हा त्यांनी सांगितले की, घरी श्रीमंत परत येतपर्यंत बार्हसाहेबांस विड्याच्या पानांचे प्रयोजन नाही, हा खर्च गैरवाजवी, सबब बंद केला आहे ! बार्हचे वय त्यावेळी लहान होते. त्यास फार राग आला. त्यांनी ती गोष्ट श्रीमंत परत आल्यावर त्यांच्या कामावर घातली. परंतु श्रीमंतांनी सांगितले की, नानांचे म्हणणे राजवी आहे. या कामी तुमच्या भिडेमुळे सुद्धा मला त्यास दोष देता येत नाही. याप्रमाणे श्रीमंतांचा नानांवर भरंवसा होता.

श. १६९० त दादासाहेबांनी बंद केलें, तेव्हा पेशव्यांनी त्यांचा

सन १७६८.

पराजय करून त्यास धरून आणून पुण्यात शनवारच्या वाड्यांत कैदेत ठेविले. त्यानंतर श्रीमंत परमुलसी स्वारीस गेले म्हणजे दादासाहेबांचा बंदोबस्त राखण्याचे हे एक नवीनच काम नानांच्या शिरावर लादण्यांत आले. हे काम मोठे नाजूक व फारच जोखमीचे होते, पण ते त्यांनी मोठ्या दक्षतेने बजाविले. त्या कामी त्यांजवर दादासाहेब व तत्पक्षीय लोक यांचा सहजीव रोष शाला; तथापि त्यांनी त्यास कधी सुमानिले नाही.

माधवराव पेशवे हके १६९४ साली क्षयरोगाने पेटऊर मुक्तामी वारले.

सन १७७२

ते बरेच दिवस येतरास आजारी होते. त्या वेळी त्यांच्या प्रेमांतली व विश्वासू मंडळी रात्रंदिवस जवळ असे. त्यांत नाना फडनसीस व हरीपंत फडके हे असत. जिवास किंचित

- स्वस्य वाटे तेव्हा नाना व हरीपंत यांजवळ श्रीमंत राज्यकारभारासंबंधी पुढील तरतुदीच्या केव्हा केव्हा गोष्टी बोलत. पण त्या सर्व तरतुदी सफळ होणे हे नारायणराव यांच्या बर्तेनावर अवलंबून होतें. आणि नारायणरावांविषयी तर श्रीमंतांच्या ग्रह चांगला नव्हता. नारायणरावांच्या कपाळीं राज्य नाही हे पांच वर्षांपूर्वीच श्रीमंतांनी सहजासहजी बोलतांना एकदां भाकित केले होतें. तो प्रकार हरिवंशाच्या बखरीत वर्णिलेला आहे. इ. स. १७६७ त हैदरअल्लीवर दुसरी मोहीम झाली, तेव्हां श्रीमंतांची स्वारी पंढरपुरास आली. बरोबर नारायणरावसाहेबही होते. श्रीमंतांनी मंगळवेढ्याहून पुरुषोत्तमराव दाजी पटवर्धन यांस भेटावयास बोलाविले होतें. त्यावरून दाजी भेटीस गेले होते. बरोबर त्यांचा मुलगा हरीहरराव होता व दोघा भावांचे दोन मुलगे होते. ही मंडळी भेटीस गेली तों श्रीमंत स्नान करून पाटावर बसून भस्म लावीत होते.
- तों हे जाऊन नमस्कार करून बसले. 'तों श्रीमंत नारायणरावसाहेब स्नान करून त्या राहुटीत येऊन धोतरें नेसावयास लागले. धोतरें नेसून लागलीच सोंबळें आणविलें आणि सोंबळें नेसले ! तें श्रीमंत रावसाहेब यांनी पाहून रागें भरले जे 'तुला इतक्यांत विटाळ कोठून झाला ! आतां धोतरें नेसलास, इतक्यांत विटाळ कशाच्या झाला ?' तों पुरुषोत्तमराव दाजी यांनी श्रीमंत नारायणरावसाहेब यांस विचारले की, 'रावसाहेब, आपणास विटाळ झाला कीं काय ?' तों धोरले श्रीमंत बोलले की, 'याचा स्वभावच तसला आहे ! फार छद्दस आहे. येथे विटाळ व्हावयास राहुटीच्या कनाती ल्हान आहेत कीं काय ?' याप्रमाणें बोलतांच पुरुषोत्तमराव दाजी बोलले की, 'महाराज, श्रीमंत नानासाहेब यांच्या पाठीमागे आपणच नहील. आपण संभाळून घ्यावें.' तेव्हां श्रीमंत बोलले की, 'पुरुषोत्तमराव, याचे कपाळीं राज्य नाही !' नारायणराव पुढें थोर अधिकार संभाळण्याजोगे होणार नाहीत असें जरी श्रीमंतांक वाटत होतें, तरी त्यांजकडून विद्याभ्यास करविण्यांत व त्यांस कारभाराची माहिती करून देण्यांत त्यांनीं फसूर केली नाही. दूर मोहिमेंत ते त्यांस बरोबर नेत असत व सर्व कारभार त्यांच्या मंत्रसेमोर चढत होते. पेशव्यांनीं मरण्यापूर्वीच चार सहा महिने सखारामबापूंस दिवाणगिरी दिली होती व सर्व कारभार त्यांनीं नारायणराव यांस

समजावून करीत जावा असे ठरविले होते. दादासाहेब यांचे कैदेतून मुक्त करून त्यांच्या व सखारामबापूंच्या हाती नारायणराव यांचा हात देऊन माधवराव पेशवे मृत्यु पावले. त्यांचे कुटुंब रमाबाईसाहेब सती गेल्या तेव्हा त्यांनीही नारायणरावांचा सांभाळ करण्याविषयी त्या उभयतांस निरवानिरव करून सांगितले.

प्रकरण दुसरें.

नारायणरावसाहेब यांची कारकीर्द.

श्रीमंत माधवरावसाहेब यांचे उत्तरकार्य साव्यावर तेरावे दिवशी दादासाहेब व नारायणराव या चुलते-पुतण्यांनी संकल्प केला की, उभयतांची निद्रा मात्र पृथक् स्थळी व्हावी, परंतु जेवणखाण, वसणे-ठठणे एकत्र व्हावे. परस्परांनी तिलप्राय विकल्प मनांत न आणितां प्रेमानें परस्परांचे मनोधरण रक्षून रहावे. परंतु यानंतर महिना दोन महिने लोटले नाहीत तोच उभयतांत द्वैतभाव उत्पन्न झाला !

हा द्वैतभाव वाढतां वाढतां दादासाहेबांस व आनंदीबाईस पुनः कैदेत ठेवण्याविषयी कोणी अविचारी लोकांनी सज्जा दिल्यावरून नारायणरावसाहेबांनी त्याप्रमाणे अमलांत आणिले. हे कृत्य करू नये म्हणून नाना कटनवीस व सखारामबापू यांनी श्रीमंतांस सांगितले परंतु त्यांनी ऐकिले नाही. कैदेतून सुटून जाण्याविषयी दादासाहेबांनी हैदराबादीकडे व नागापूरच्या भोंसल्यांकडे काही कारस्थान केले. ते कारस्थान उघडकीस आल्यामुळे नारायणरावसाहेबांनी दादासाहेब व आनंदीबाई यांवर कैदेची सक्ती अधिक अधिक करून त्यांचा छळ केला. नारायणरावसाहेब आपल्या घोरल्या भावाची तरतरी व तापटपणा यांचे प्रत्येक कामांत अनुकरण करीत, पण घोरल्या भावाचे उदार व प्रीट विचार त्यांच्या अंगां लेशमात्र नव्हते. पुढे कानचे धोरण व माणसांची किंमत हीही त्यांस कळत नव्हती. सारांश, त्यांच्या स्वभानातील पौरपणा अद्यापि गेल्ल नव्हता. सखारामबापूंचा भरहरवारांत शिबीगाळ करून त्यांनी उपमर्द केला !

माजी पेशव्यांनी पमत केलेला, त्यांतून छत्रपतींनी नेमून दिलेला मुख्य कारभारी याची जेव्हां ही दशा, तेव्हां इतर मुत्सद्यांच्या सल्ल्यास हे पेशवे कितपत मान देत असतील हे सहज लक्षांत येण्याजोगे आहे. नानासारखे श्रीमंतांचे खरे हितचिंतक शहाणे मुत्सद्दी होते ते अब्रूच्या भयाने उदासीन राहू लागले व हलक्या लोकांचे श्रीमंतांजवळ प्राबल्य होऊन त्यांच्याच मताने कारभार चालू लागला. श्रीमंत माधवरावसाहेब यांनी केलेले भाकित खरे होण्याची वेळ आली. कारण की, दरबारची अहवाल काय चालली आहे इकडे दादासाहेब व तत्पक्षीय लोक पांचे लक्ष वेधून राहिले होतेच. त्यांनी नारायणरावसाहेब यांस कैदेत घालण्याचा नेत केला. सत्तारामबापूंनीही तिकडे कानाडोळ्या केला. नानांस ही कुणकुण कांहीं कळली होती, परंतु श्रीमंतांजवळ उघडपणें बोलण्याची चोरी ! कारण की, श्रीमंतांजवळ अष्टौमहाराजणांच्या लोकांपैकीं कांहीं या फितुरांत मिळाले होते. खुनापर्यंत मजल येईल ही अटकळ नानांच्याच काय, पण कोणाच्याही स्वप्नां येण्याजोगी नव्हती. ती मसलत आनंदीबाई, गारदी व कांहीं परभू. यांनी अगदी आयच्या वेळी केली. नारायणरावसाहेबांस कैद करून दादासाहेबांस गादीवर बसवावे, असे नेत चालले असल्याचे मात्र नानांस कळले होते व त्याविषयी त्यांनी श्रीमंतांस आगाऊ इशारात दिली होती. “श्रीमंत नारायणरावसाहेब हुड होते. कारभारी यांचा बहुमान रक्षित नसत. एके दिवशीं पर्वतीस स्वारी गेली. तेथें सारे बोधाट्या खेळत होते. याप्रमाणें खेळत असतां श्रीमंतांनीं नाना फडनवीस यांचें पागोटें बोयाटीने पाडिलें, आणि हसूं लागले जे, नाना, तुमचे पागोटें खाली पडलें ! तेव्हां नानांनीं उत्तर केलें की, मी कारकूनच आहे. माझे पागोटें पडलें यांत कांहीं आश्चर्य नाही. स्वामींनीं आपलें पागोटें संभाळावें ! असे उत्तर केलें. पण त्यांत नानांनीं (सावधपणा धरण्याविषयी) सूचना केली हे कांहीं (श्रीमंतांस) कळले नाही ! श्रीमंत माधवरावसाहेब यांनीं भरणापूर्वीं एकांत श्रीमंत नारायणरावसाहेब यांस सांगितलें होतें की, जे काय करणें ते हरीपंत यांच्या विचारें करीत ना, तर कांहीं दिवस वांचशील. नाही तर तुझ्या विवास कठिण आहे. असा बहुत बोध केला होता. (फडन्यांस श्रीमंत) कांहीं विचारीत कांहीं न विचारीत. कोणती गोष्ट पोटांतही फारशी राहत नव्हती. यामुळे

हरिमत फारशी लगट करीत नव्हते. " या वागणुकीचा परिणाम
 ३० आगष्ट दादासाहेब व तत्पत्नीय मंडळी यांचा फितूर व
 सन १९७३ त्या फितुराचे पर्यवसान नारायणरावसाहेबांचा
 खून हे होय !

प्रकरण तिसरे.

दादासाहेब व गंगाबाई यांच्या कारकीर्दी.

नारायणराव पेशव्यांस कैद करून दादासाहेब गादीवर बसते तर कोणाकडूनही त्यांस फारसा अडथळा झाला नव्हता, पण राज्यलोभास बहा होऊन त्यांनी पुतण्याचा खून केला अशी मुसरी लोकांची समजूत होताच त्यांविषयी त्यांच्या मनांत द्वेष उत्पन्न झाला. हा द्वेष वाढण्यास आणखी नवी नवी कारणे उत्पन्न होत-गेली. नवरा मेला तेव्हा गंगाबाईची पाळी चुकून नुकते पंधरा दिवस गेले होते. पण स्वकार्य साधण्याविषयी जागरूक असलेल्या आनंदीबाईस ती गोष्ट माहीत होती. गंगाबाईचा गर्भ दिवसेंदिवस वाढू लागला, तेव्हा आनंदीबाई तिचा गर्भपात करण्याचे प्रयत्न करू लागली. गर्भ न पडेल तर तिला मारून टाकण्याचाही तिचा नेत होता. पुण्यांत ही बातमी सर्वांस महसूस झाली होती. कारण की, माजी पेशव्यांचा खून झाल्यानंतर दीड महिन्याने परशुरामभाऊ पुण्यास आले होते तेव्हा त्यांस ही बातमी कळली होती. ते आपले चुलत बंधू राममराव यांस लिहितात की, " श्रीमंत मातोश्री गंगाबाई यांस गर्भ आहे यांत संशय नाही. त्यास सौभाग्यवती आनंदीबाई गर्भपात व्हावयाची साधने फारच करितात ती पत्रां लिहितां पुरवत नाहीत. गर्भपात न जाहल्यास त्यांस मारावी, ते न झाल्यास पुत्र कदाचित् झाल्यास त्यास अपाय करावा, या साधनेंत आहेत. जी गोष्ट झाली त्यास इलाज नाही; परंतु आतां ही गोष्ट देखत देखत होणार याचा नबाब कोणाच्याने होईनासा झाला ! बचावाचा प्रकार बोडेल तो अवरूपेंत येईल, असा प्रकार ईश्वर घडविला आहे ! आझी असून व्यर्थ असें शालें आहे ! उपाय नाही. " दुसऱ्या एका पत्रांत ते लिहितात की, " श्रीमंत गंगाबाईच्या गर्भाच्या बचावांत आहे. परंतु जसा बनेल

तथा पुढील कारवायाची योजना करतील. सर्न दोहीकडील मंडळ गर्भाचे बचावास एक होईल. गर्भाचे संरक्षणास काही पांच सात भाषण अनुष्ठानास जरूर घालवावे. शिवाय याच पत्रांत दादासाहेबांनी आपल्या इच्छे विरुद्ध कित्येक कामे केल्यामुळे रागावलेला सखारामबापू कारस्थाने करून दादासाहेबांस पदच्युत करावे या खटपटींत आहे असेही लिहिले आहे. यावरून पुढे होणाऱ्या कारस्थानाची वाटाघाट दोन्ही पक्षांच्या मुत्सारी व सरदार लोकांत या वेळीं सुरू झाली होती हे स्पष्ट दिसते. हे दोन पक्ष झणजे सखारामबापू व नाना फडनवीस यांचे पक्ष होत. सखारामबापूस जुने देशस्थ सरदार अनुकूल होते व कोल्हापूरचे महाराज व नागपूरकर भोसले, निजामाझी व हैदराझी यांतकडे त्यांची सूत्रे होती. नानांकडे पटवर्धन, पेटे, रास्ते वगैरे सरदार होते. शिंदे, होळकर बापूपेक्षा नानांसच अधिक अनुकूल असण्याचा संभव होता. हे दोन्ही पक्ष पुढे एक होऊन दादासाहेब कर्नाटकचे स्वारीस गेल्यावर बारभाईचे कारस्थान उभारले गेले. प्रथम गंगाबाईस साताऱ्यास नेऊन छत्रपतींचे नांव पुढे करून त्यांच्या अंगाने कारस्थान करावे असा सखारामबापूचा बेत होतासे दिसते. तसें झाले असतें तर आपले हस्तक हरीपंत फडके यांस तुमच्या या मसलतीच्या कामावर नेमून देऊन आपण स्वस्थ भेणवलीस राहूं असें नाना म्हणत होते. पुढे तो बेत फिरून बारबाईस पुरंदरास नेऊन तिच्या नांवें सखारामबापू व नाना फडनवीस यांनी अनुक्रमे मुख्य व दुय्यम कारभारी या नात्याने पेशवाईचा कारभार चालवावा असा बेत ठरला. आणखी कांहीं दिवस हा बेत तडीस नेण्याचे लांबणीवर पडले असतें, परंतु पुण्यांत चालू असलेल्या मसलतीचा सुगावा आनंदीबाईस लागला. ती त्या वेळीं जरी नवव्याबरोबर कर्नाटकचे स्वारींत होती, तरी तिने तेथून गंगाबाईस ठार मारण्याकरितां मारेकरी पाठविले ! ते शनवार वाढ्याच्या विशेष बंदोबस्ताकरितां म्हणून राजरोसपणेंच लष्करांतून आले होते, परंतु सहजगत्या त्यांचा दुष्ट बेत उघडकीस आल्यामुळे त्यांस मारबोड करितांच त्यांनी

१० जानेवारी आनंदीबाईचे नांव घेतले ! तत्काळ जल्मी करून
 १७७५. कारभारी यांनी गंगाबाईस पुरंदरास नेऊन
 ठेविलें व तिच्या नांवाने कारभार हांकण्याची सुरुवात केली.

यासंबंधे त्रिवकराब मामा पेठे यांच्या बायकोने एका पत्रात हकीकत लिहिली आहे की, " राजश्री सखारामबापू व नाना फडनवीस व राजश्री हरीपंत फडके पुरंदरास आहेत. पुण्यात राजश्री नारो आपाजी (तुळसाबागवाले) पुरंदराहून आल्या येथे त्याप्रमाणे कारभार करितात. सरकारच्या वाड्यांतून देखील वस्तुभाव कोठोरील त्रिभुज समेत पुरंदरास नेला. जवाहीरखाना सिद्दगडास नेला. इतके व्हावयास कारण काय म्हणाल तरी मुख्यत्वे- करून सौभाग्यवती पार्वतीबाई व गंगाबाई यांस मारून टाकवें असे भारिकरी सांपडले. त्यांनी नांवेही सौभाग्यवती आनंदीबाई व × × यांची घेतली. हा प्रकार कळण्यापूर्वी वाड्याच्या बंदोबस्ताकरिता (आले) झणून संगत होते. मार्गे जाहल्या कार्याचा मूढ ध्यावा हे कारभारी यांच्या अंतर्- र्यामी होतेंच. इतक्यांत हेही निमित्त या गोष्टीस अनुकूल झाले. राजश्री सखारामपंतबापू व नाना फडनवीस व हरीपंत फडके इत- क्यांनी उभारणी करोन दोन अडीच हजार रावतांनिशीं किछास राहून मुलकी बंदोबस्त करितात. गंगाबाईच्या नांवाच्या सनदापत्रे व नारायणराव यांच्या नांवाचे शिक्के करितात. चडूंकडे, फौजांसही बोलावणीं गेलीं आहेत. पुण्यातील अवघ्या सावकारांस बोलावून नेले होते. त्यांस [कारभारी यांनी] धीर भरवसा दिला. त्यांनी सखाराम- बापूंचे नांवचीं खडे-ध्यानी व लागेल तितका पैसा द्यावा, हे कबूल केले. कारभार्यांनी सर्वस्व आपल्या भरीस घालवें, पण दादा- साहेबांचे पुरते पारिपत्य करावे हे चित्तावर धरिले आहे. " या पत्र- संबधे ही गोष्ट लक्षांत धरण्याजोगी आहे की, पत्र लिहिणारणीने हे पत्र जरी आपल्या आईस लिहिलेले आहे, तरी यांत 'बारभाईच्या कारस्थानां'त आपला नवरा प्रमुख आहे व लष्करी कामाचा सर्व बोजा त्याने आपल्या शिरावर घेतला आहे या गोष्टीची ओळख तुझां तिने आपल्या आईस दिलेली नाही ! भल्याच्या हाती पत्त गेल्यास घात होईल यासाठी हा इतका सावधपणा !

पुण्यास कारभार्यांनी हे कारस्थान केल्याची बातमी दादासाहेबांस कळतांच ते मोहीम तहकूब करून परत फिरले. कारभार्यांच्या तर्फे फौज जमा करून त्र्यंबकराव मामा त्यांजवर चालून गेला. परंतु दादा- साहेबांनी पंदरपुराजवळ कासेगांव येथे मामाचा पराजय करून

त्यांच्या फौजेची दाणादाण केली. त्या लढाईत मामा जखमी होऊन शत्रू
कडे पाडाव सोपवले व दुसरे दिवशी मरण पावले.

२६ मार्च

ही बातमी पुरंदरास बापू व नाना यांस कळली
तेव्हांचा प्रसंग हरिवंशाच्या बखरीत वर्णिला आहे तो असा—“लष्करांतून
सांडणीस्वार आला तो उभयतां कारभारी पुरंदरचे दरवाजावर लहानसा
बंगला आहे जेथे बसले होते. तो सखारामबापू यांनी दुर्बीण लावून
पाहिले आणि सांगितले जे, लष्करांतून सांडणीस्वार येतो आहे, पण
मसलत बिघडलीशी दिसते! असे सांगतात तो सांडणीस्वार येऊन दाखल
झाला. पत्रे लाखोटे फोडून पाहिली त्यांत चिन्नकराव मामा मारिले गेले
व फौज उधळली हे वाचिले. अगोदर सखारामबापू यांनी सांडणीस्वार
यास विचारिले जे, हरीपंत जिवंत आहे की मेलला ! असे झणतांच
सूतर स्वार याने सांगितले की हरीपंत शाबूत आहेत. असे म्हणतांच
काही पेंता नाही असे बोलून नंतर लाखोटे फोडिले. वर्तमान ऐकून
नाना फडनवीस यांच्या कंवर बसली आणि बोलिले जे, प्रयमअशी
मशिका—पात झाला ! असे बोलून स्तब्ध झाले. तो देण महर दिवस
आला. नाना भोजनास उठेनात. तेव्हा सखारामबापू यांनी धैर्य दिले.
“नाना, हे राजकारण आहे. असे तरंग किती उठतील ! आपण हत-
क्यांतच दम टाकिल्यास पुढे कसे कराल ? तुम्हांस एक सांगतो. ज्या-
पक्षां हरीपंत जिवंत आहे त्यापेक्षा मसलत बिघडत नाही. तो पुनः
राजकारण उभे करील.” याप्रमाणे बोलून नानांस भोजनास उठविले.”
इकडे मामांची फौज हरीपंत फडक्यानी धीर भरंवसा देऊन पुनः
एकत्र केली. आणि सानाजी भोंसले व निजामअल्ली यांशी राजकारण
करून त्यांस आपणाकडे मिळवून घेऊन दादासाहेबांस पुनः गाठिले.

एप्रिल

तेव्हा फडक्यांशी लढून त्यांचा पराभव करावा,
आणि पुण्यास येऊन कारभार्यांचे पारितोष्य करावे,
ही मसलत करण्याची ठारती दादासाहेबांस होईना. सबब ते उत्तरे-
कडे बऱ्हाणपुरचा रोंल धरून पळत सुटले. हरीपंतही भोंसले व मोगल
यांसह त्यांचा पाठलाग करीत चालले.

आजपर्यंत साधवराव पेशव्यांनी अनेक स्वाभ्या केल्या त्यांत हरीपंतांचे
नाव सरदार या नात्याने कोठे प्रसिद्ध नाही. अकळत व हिंमत अनुभव
वास आल्याखेरीज एवढ्या मोठ्या फौजेच्या सरदारीसारखी जबाब

दारीची आगा बापू व नाना यांसारखे शहाणे मुत्सरी कोणांस देणारे नव्हत. असे असता हा हरीपंत मध्येच कोठून निर्माण झाला, कार-
भाण्यांनी तरी त्याचा इतका भयंकर धरण्याचे कारण काय, असे
बांधकास साहजिकच वाटते. पण यात खरे पाहू गेलें तर कांहीं आश्चर्य
नाहीं. कारण की हरीपंत हा मूळचा फडनविसांचा प्रमुख व
विश्वास कारकून व नानांचा बाळपणचा खेळगडी. दर स्वामी
पेशव्यांबरोबर फडनवीस असाच लागत, पण नानांच पुण्यांतच ठेवणे
माधवराव पेशव्यांस अवश्य असल्यामुळे त्याच्या तर्फे फडनविसांचे
काम चालविण्यास ते हरीपंतास घेऊन जात असत. पेशव्यांनी
गोपाळराव पटवर्धन यांस स्वारीत गुप्त व महत्वाच्या चिठ्ठा लिहिण्या
आहेत त्या बहुतेक हरीपंतांच्या हातच्या आहेत. हरीपंतांची हुशारी,
हिंमत व एकनिष्ठा पाहून श्रीमंतांचा त्यांजवर विश्वास बसला.
श्रीमंतांपासूनच त्यांस लष्करी शिक्षण मिळाले व त्यांच्या नित्य सह-
वासापुळे हरीपंतांचे सरदार व शिलेदार लोकांवर वजन बसले.
यापुढे सवाई माधवराव यांच्या कारकीर्दीत मराठी सेनांचे आधिपत्य
त्यांकडे होतें हे सर्वप्रसिद्धच आहे.

सन् १६९६ अधिक वैशाख शुद्ध मसमी रोजी गंगाबाई प्रसूत
होऊन पुत्र झाला. जन्मोत्सवाच्या समारंभ कार-
१० एमिल.

भाण्यांनी घाटामाटाने केला. त्याविषयी कोन्हेर-
राव पटवर्धन त्या वेळी पुरंदरास होता त्याचे पत्रांत खाली-
लघ्नमाणे मजकूर आहे. "श्रीमंत मातोश्री गंगाबाई प्रसूत झाली,
पुत्र झाल्याचे वृत्त आपणास कळलेंच असेल. अकरा दिवशीं नाम-
करण झालें; समारंभ मोठाच झाला. राजश्री बाबूजी नाईक कुटुंब-
मुद्धां आले होते. पुण्यांतीलही मातबर मातबर आले होते. नांव 'श्रीमंत
राजश्री माधवरावसाहेब' ठेविलें. समारंभ चांगलाच जाहला. हेल.
करणी बापका मराठ्यांच्या अकरा दिवस पाणी घालीत असतात
त्यास बाराभती, सुपें, फलटण, वाई, सातवड तालुक्याच्या व पुण्या-
च्या गांववेढ्यांच्या म्हणतां सात आठ हजार जाहल्या. त्यांस लुगडी
व चोळखण याप्रमाणें दिलें. पुण्यांतील वाड्यांतील व पुण्यांतील
बापका दहा हजार जाहल्या. त्यांस चोळखण दिले. आंबालवृद्धांस
मोठा संतोष झाला."

अर्थे.) सवाई माधवरावसाहेबांच्या कारकीर्दीची सुरुवात. २

पामफतचें पुद्द होण्यापूर्वी गोपिकाबाईच्या मरमराटीचा कळस होऊन गेला होता. पण त्या युद्धांत तिचा पुत्र विश्वासराव पडला. मागून लौकरच नानासाहेब वारले. त्यानंतर माधवराव अंमळ मोठे हातपाय हालवूं लागतो तो सयरोगाने गाठल्यामुळे तोही मरण पावला. मंतर तिसरा पुत्र नारायणराव ग्रादीकर असून चौथे गहिने होतात न होतात तो मारेकऱ्यांच्या हातें तोही मरण पावला. विश्वासराव, माधवराव व नारायणराव या तीन पुत्रांची तीन मकारांमी वाट लागलेली पाहतांच दुःखाने बैतागून ती गंगापुरास बाढसांत स्वात होती तेथून निघून श्रीमंतीचे सर्व उपचार व वैश्य टाकून देऊन एका मठांत जाऊन राहिली व श्वर घरची भिक्षा आणून उदरनिर्वाह करूं लागली ! याप्रमाणे तिच्या विपत्तावस्थेची परम सीमा जाहली असता सवाईमाधवराव जन्मास आल्याने वर्तमान तिच्या कानी पडलें तेथेंकरून तिच्या मनास काहीथें समाधान काढलें. तिणें भिक्षा मागणें व मठांत राहणें सोडिलें, पण याउपर संसाराकडे तिचें मन पुनः वळलें नाहीं. एकांतवासांत राहून ईश्वरभजनांत तिनें सर्व आयुष्य घालविलें. असें सांगतात की. वाडचावाहिर जाण्याचें कधीं कारण पडल्यास ती पळसाच्या पानानीं गुंफलेल्या पालखींत बसून जात असे !

प्रकरण चवथें.

सवाई माधवरावसाहेबांच्या कारकीर्दीची सुरुवात.

शरसाहेबांचा मठलाव.

हंमखांशीं लढाई व पुरंदरचा लढ.

फारभारी व सरदार यांचा मोरोबादांवर विश्वास नसल्यामुळे त्यांनी त्यांस प्रयमपासून साम्यकारभारांतून वगळिलें होतें. माधवराव पेशव्यांनीं पूर्वी काहीं वर्षे मोरोबाच्या हातें दिवाणगिरीचें काम घेतलें होतें, तेवढ्यावरून त्यांस आपल्या अकलेची मरीच घमेड वाटत होती. सर्वां कारभार्यांनीं त्यांसकडे काहीच काम ठेविलें नसल्यामुळे त्यांस फार राग येऊन ते पुणें सोडून जुन्नरास जाऊन राहिले. तेथें

नानानी स्वतः जाऊन त्यांची नानाप्रकारे समजूत घालण्याची खटपट केली, परंतु त्यांच्या मनार्थे समाधान झाले नाही. ते जुसराहून पुण्यास परत आले खरे, पण त्यांचे मन द्वेषाने जळकळत होतेच. ती बातमी दादासाहेबांस कळताच त्यांनी मोरोबाकडे सूत्र लावून त्यांस अनुकूल करून घेतले. नंतर मोरोबांनी बेत केला की, गंगाबाई व तिचा पुत्र व उभयतां कारभारी यांस धरावे. तो बेत तडीस नेण्याची संधि त्यांस सहजासहजी प्राप्त झाली. पुरंदरची हवा पावसाळ्यांत अतिशय गार असल्यामुळे ही चौथेही खाली सासवडास रहावयास आली होती; तेथे त्या सर्वांस धरून कैद करण्याचा मोरोबांनी बेत केला; पण हा बेत आयत्या वेळी कारभारी यांस कळल्यावरून ते गंगाबाई व नूतन पेशवे यांस बरोबर घेऊन रातारात पडत्या पावसांत पुरंदरावर पळून गेले ! याप्रमाणे ही मसलत फसली

पुन.

तरी मोरोबांनी पुनः यत्न केला. किड्याच्या माथीस सिद्धी लोकांचे पहारे होते त्या लोकांस वश करून त्यांच्या द्वारे मोरोबांनी पुरंदरच्या गडकऱ्यांशी बोलणे लाविले की, तूर्त तुम्हांस पंधरा हजार

नोव्हेंबर.

रुपये देतो. तुम्ही उभयतां कारभारी व गंगाबाई व पेशवे यांस कैद करावे. याप्रमाणे केलेत झणजे आणखी दोन लक्ष रुपये देईन ! गडकऱ्यांनी ते बोलणे कारभार्यांचे कानावर घालिताच त्यांनी त्या सिद्धी लोकांची डोळ्यांनी मारविली, पण दस्तऐवजी पुरावा मिळाल्यामुळे त्यांस मोरोबांचे पारिपत्य करता आले नाही.

यानंतर पेशव्यांच्या जिवाच्या संरक्षणाकरितां नानानी पटवर्धन घराण्यापैकीं पुरुषोत्तमराव कृष्ण उर्फ दाजी यांस पुरंदरास आणून ठेविले व त्यांसकडे स्वतंत्र चारशें पायदळ नेमून त्या लोकांनिशी त्यांनी पेशव्यांजवळ रात्रंदिवस पहारा करित रहावे असे ठरविले. पुरुषोत्तमराव महापराक्रमी व विश्वासू होते. दादासाहेब दक्षिणेंत येऊ लागले तेव्हा त्यांच्या मुकाबल्यासाठीं बापू व नाना फौज घेऊन निघाले, त्या प्रसंगी त्यांनी पुरंदरचा सर्व बंदोबस्त दाजीवर सोंपविला होता. दाजीचा दरारा व बंदोबस्त अति उत्तम होता म्हणूनच सर्वांनी रावसाहेबांचा जीव बचावला. नाही तर आनंदीबाईंचा फितूर केव्हां व कोठे उमटेल व दगा होईल याचा बिलकुल नेम

नव्हता ! सर्वेवरून माणसाचा रागरंग ओळखण्यांत दाजीची हद्द होती ! गंगाबाई बाळंत होती तेव्हा एके दिवशी दोन प्रहरी दाजी बाळंतीणीचे खोलीचे दारांत निजले होते. “ तों कुणबीण नित्य आंत जाणार तीच जात होती. तों पांवी चाल नित्य आंत जाणारी माणसं साडा घेऊन आंत जाऊं द्यावी. याप्रमाणें नित्यकृत्याची शिस्त होती. तों कुणबीण आंत चालली ती दाजीनी पाहिली आणि बोलिले, ‘ रांड फितुरी आहे. भरा ! ’ असें म्हणतांच धरून साडा घेतल्या तों काहीं निघाले नाही. दुसऱ्या कुणबीणी आणून अगदीं लुगड्यामुद्धां साडा घेतला. नंतर बेणी सोडविली तों गुचड्यांत सुरी मिघाली ! आणि चाकशी केली तों फितुरी आहे असें खास झाले. नंतर तिला भोतांत घालून कडेलोट करून दिला. ” या पृढघोतभरावाचा मुलगा बारा तेरा वर्षांचा हरिहरराव म्हणून होता तो आपाबरोबर तीन वर्षे पुरंदरास होता. पुढें या हरिहररावाच्या मुलांपैकीच एकाने हरिवंशाची वस्त्र लिहिली आहे तोंतून वरील आख्यायिका घेतल्या आहे. ही व पुरंदरावरील हकीकतीच्या त्या बत्तरींतल आख्यायिका अत्यंत विश्वमनीय होत. कारण की हरिहररावाच्या समक्ष त्या गोष्टी घडल्या व ज्या त्यामें तेथें असतां ऐकिल्या त्याच आपल्या मुलास सांगितल्यावरून मुलाने वत्तरींत लिहून ठेविल्या आहेत.

या ऐन आर्णावाणीच्या प्रसंगां शिंदे होळकरांनीं लपंडाव करून पुणें दरबाराम कमें कसविले हेंही येथे सांगितलें पाहिजे. शिंदे होळकरांनीं कसविले झणण्यापेक्षा महादजी शिंद्यांनीं कसविले असेच म्हणणें योग्य होय. कारण की, या मसलतींत तुकोजी होळकर सर्वथा महादजी शिंदे यांच्यास सांगण्याप्रमाणे वागत होते, व त्या दोघांचें कूट एकच होतें. वादासहितांस पदच्युत करून गंगाबाईची स्थापना करण्याची मसलत कारभार्यांनीं केली तेव्हा देशां घेऊन आपणास सामील होण्याकरितां त्यांनीं शिंयास लिहिले. त्या वेळीं शिंद्यांनीं उत्तर लिहिलें कीं, माधवराव पेशव्यांनीं मजवर उपकार केले आहेत ते जन्मोजन्मी फिटणार नाहींत. मी तुमच्या मसलतीस मनापासून अनुकूल आहे. तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे कोणिसह देशां पावे हेंच मनांत होतें. परंतु गेलीं चार वर्षे दिल्ली व रोहिलखंड वगैरे प्रांतां स्वाऱ्या कराव्या लागल्या तेव्हां फार फौज बाळगावी लागली. त्या फौजेचे देणें तुंबलें आहे त्याच्या

निकाल साध्याशिवाय कौन बाहेर निघत नाही, याविषयी माझा निरु-
पाय आहे. याप्रमाणे जरी त्यांनी टाळाटाळीचे उत्तर दिले तरी ते व
होळकर आपणांस पूर्णपणे अनुकूल आहेत असेच कारभारी समजत होते.
हल्ली दादासाहेब बऱ्हाणपुराकडे चालले तेव्हा त्यांचे पाठीवर हरीपंत फडके
एविल.

होते. त्यांनी शिंदे होळकरांस सूचना पाठविली
की, श्रीमंत माळव्यांत येऊं पहात आहेत,
याकरितां तिकडे येण्याचे मार्ग बंद करून त्यांस अडवावे;
तो आम्ही येऊन गांठ घालितो. पण इतके सरळपणाने शिंदे कसचे
नागतात ! राण्यांत हे दादासाहेबांचे खूळ उठले आहे त्यांसंबंधे
आपला काही तरी चांगला फायदा करून घेतल्याशिवाय हे खूळ
मोडू देऊं नये हा त्यांचा कावा ! त्यांनी लिहून पाठविले की, श्रीमं-
तांस इकडे येण्यास हंड्यांचा घांट अथवा बडव्यांचा घांट असे दोन
मार्ग आहेत. पैकीं हंड्यांच्या घांटाचा बंदोबस्त

आमच्याने होणार नाही. तो तुम्ही जल्द
करावा. बडव्यांच्या घांटाचा बंदोबस्त आम्हां यथास्थित केला
आहे, व त्या मार्गाने श्रीमंतांस इकडे येऊं देत. नाही.
याप्रमाणे हरीपंतांनी केलें तों दादासाहेब नेमके बडव्यांच्याच घाटाने
काही हरकत न होतां थेट इंदूरपर्यंत गेले ! शिक्षणी हरीपंतांस हा
पहिला हिस्सा दिला ! असे ते आणखी किती तरी हिस्से देणार
होते व हरीपंतांच्या सहनशीलतेची परीसा पहाणार होते !

दादासाहेबांच्या पाठोपाठ माळव्यांत जाण्याच्या उद्देशाने हरीपंत
कौमोसह नर्मदेवर येऊन पोचतात तों शिंद्याची इंदुराहून पत्रावर पत्रे
येऊं लागली की, श्रीमंत येथे आले आहेत व त्यांची समजून घाल-
ण्यास आम्ही प्रारंभ केला आहे. त्यांचे निम्मे मन मिळविले आहे.
लवकरच त्यांस देशी घेऊन येतो. तुम्ही नर्मदेवर छावणी करून
रहावे. अलीकडे येऊं नये. याल तर आमच्या मुलत्ताची फुकटचे-
फुकट पायमाली होऊन नासाडी होईल, व दादासाहेब धास्त खाऊन
भरतीकडे भडकून जातात ! हरीपंतांस दम खाण्यास पुरसत नव्हती.

ते दिवस वैशाखाचे. पावसाळा समीप आल्यामुळे
कौमोस निरोप देण्याचे दिवस अवघड आले होते.
एवढी पत्रास हजार कौन घरोघर निघून गेली. म्हणजे पुनः पुढचे वर्षी

इतकी जमा होण्यास फार प्रयास पडतील, सरकाराभर अनिवार खर्च नसेल, बरोबर मोगल व भोंसले सोबतीस आहेत हे एकदां गेलें म्हणजे पुनः पुढे वर्षी आणण्यास यांच्या पाथदरण्या कराव्या लागतील, याकरितां यांदांच दादासाहेबांच्या मसलतीचा फडशा करावा, हा हरीपंताचा हेतु होता. पण शिंद्यांच्या मध्यस्थीमुळे त्यांस नर्मदेवलीकडे रहावे लागले. नंतर इकडून तिकडे व तिकडून इकडे पत्रे व निरोप अनेकदां आले व गेले. उभयपक्षांच्या वकिलांचे हेलपाटेही झाले, परंतु दादासाहेबांची समजूत एक महिना होऊन गेला तरी शिंदे होळकरांच्याने होईना ! तेव्हां कांहीं जरब दाखवून काम होतेंतें पहावे म्हणून हरीपंत नदी उतरून एक मजल पुढें गेले. तों तिकडून शिंद्यांचे निकडीनें निरोप आले कीं, आतां उतावळी कराल तर मसलत मासेल व माशी मेहनत फुकट जाईल ! “ आपणास फौजेचें देणें पांष सात लाख रुपये झालें आहे तें हरीपंतांनीं दिलें म्हणजे आपण तुम्हांबरोबर देशीं केंतों तुमच्या मध्यस्तांनीं कारभार्यांशीं बोलून निर्बाह्याची सोप ते करून देतील ती मान्य करून स्वस्थ राहूं.” याप्रमाणें दादासाहेबांनीं आग्रह जबर कबूल केलें आहे. याकरितां यांच्या फौजेचें देणें फेडावे म्हणजे काम होईल. त्याप्रमाणें हरीपंतांनीं दादासाहेबांकडे रुपये पठविले. पण ते झालीं पडतांच ती स्वारी मुजावडीच्याकडे जाण्याच्या इराद्यानें इंदूर सोडून एक मजल पुढें निघून गेली ! ती पाठोपाठ महादजी शिंद्यांनीं येऊन श्रीमंतांच्या फौजेस गराडा दिला व सांगून पाठविले कीं, कबूल केल्याप्रमाणें देशी चलविं; नाही तर येथें आतां कटकट होईल. मजा राहणार नाही ! शिंद्यांचा हा निग्रह पाहून श्रीमंत हळुहळू दक्षिणेंत येऊं लागले. परंतु त्यांनीं शिंद्यांस बजावून सांगितलें कीं, हरीपंत वाटेत आहे तो दूर मरझ्याशिवाय आम्हांस विश्वास पुरत नाही. त्यावरून हरीपंत तळ हालवून पन्हाडच्या सरदारीस देऊळघाटाखालीं जाऊन राहिले. त्यांनीं मोगल व भोंसले यांस निरोप देऊन बाकीची फौज आपणांवरून लावणीस ठेविली.

शिंदे होळकरांस बरोबर घेऊन श्रीमंत दादासाहेब आषाढाच्या शुद्ध महिन्यांत खानवेज्यांत आले. त्यांच्या एकंदर हालचालींवरून त्यांचे “ सारे कर्म दगाडाजीचें आहे ” असा हरीपंतांनीं जो अभिप्राय दिला होता, त्याच्या तसें

पणाची प्रतीति दिवसेंदिवस कारभार्यास येऊं लागली ! येतां येतां अशिरगड दग्याने घ्यावा ह्मणून श्रीमंतांनी यत्न केला पण तो फसला. वाटेंत चार दोन दिवसांनी पैक्यासाठी अडून बघावे, शिद्यांनी कारभार्याकडून पैका देववावा, मग यांनी कूच करावे, रयतेस चोप देऊन पैसा लुबाडावा, मायलेदार धरून नेऊन दंड घ्यावे, हे त्यांचे खेळ चाललेच होते ! इकडे शिद्यांचे नकील पुरंदरस बापू व नाना यांकडे येऊन बोलू लागले कीं, " दादासाहेबांस दहा लक्षांची अहागीर व मध्यमप्रतीचे तीन किछे स्वदेशी द्यावे. त्यांची मध्यस्ती आम्हांकडे आहे तशीच असावी. तुम्हांवर श्रीमंतांचा विश्वास नाही, याकरितां त्यांच्या

आज्ञे.

बंदोबस्तासंबंधें हरएक काम पडेल तें तुम्हीं न करतां आम्हांस सांगावे. आम्हीं करीत जाऊं. " हे बोलणें बापू व नाना यांनी मान्य केलें. शिद्यांनी या प्रसंगी लाख पक्षास हजार रुपये स्वतःचे खर्चास मागितले व शिदखेड वगैरे कांहीं गांव मागितले, त्याप्रमाणें रुपये व गांव कारभार्यांनी त्यांस दिले. त्यांनी इतकें केलें तरी शिद्यांचा हांव तूम झाली नाही ! त्यांकडे सरंजामाचा मुख्य होता त्याच्या बमुल्यानून त्यानीं सुमारे वीस हजार फौज दरसाल चाकरीस वाळगावी असा करार असतां गतवर्षी व यंवा त्यांनीं अग्यनीं जुजबी फौज वाळगून बाकीचा पैका गट्ट केल्या होता. हा पैका कारभारी आपणाय आकावयास लावितली हें त्यांस भय होतें; व त्यांसाठीच मध्यस्थीच्या उपकाराचें ओझे कारभार्यांवर लादण्यासाठीं इतके दिवस त्यांनीं ओढाताण चालविली होती ! आपल्या सरंजामाचे हिशेब कारभारी केवळ डोळे मिटून 'पास' करणार नाहींत असा जेव्हां त्यांस सुमार दिमूं लागला, तेव्हां भाद्रपदाच्या महिन्यांत त्यांनीं कारभार्यांस सांगून पाठविलें कीं, तुम्हीं समीप आल्याशिवाय कामाचा निकाल होत नाही ! पेक्षांपास पुरंदरावर टाकून दूर जाणें कारभार्यांस परम संकट वाटलें, परंतु न जावें तर एवढें राजकारण नासल्यावरस शिद्यांचा शब्द घेईल व तेवढेंच त्यास निमित्त पुरेल, असें जाणून ते पुरंदराचा कसाबसा बंदोबस्त करून निघाले. त्यांचा शिदे होळकरांवरचा भरवसा अलीकडे उडत चालला होता व दादासाहेबांवर प्रयमपासन नव्हताच.

सप्टेंबर,

टलें, परंतु न जावें तर एवढें राजकारण नासल्यावरस

शिद्यांचा शब्द घेईल व तेवढेंच त्यास निमित्त पुरेल, असें जाणून ते पुरंदराचा कसाबसा बंदोबस्त करून निघाले. त्यांचा शिदे होळकरांवरचा भरवसा अलीकडे उडत चालला होता व दादासाहेबांवर प्रयमपासन नव्हताच.

4967 2116 8763 1101

आपण कमकुवत आहो असे दादासाहेब व धिंदे होळकर यांच्या नजरेस आले तर ते भलभलत्या मागण्या करून आपणास अडचणीत पाडितील व पाहिजे ते कबूल करावयास लावितील, दादासाहेब कदाचित् दगाफटकाही करावयास चुकावयाचे नाहीत, असा विचार करून कारभारी निघाले ते जबरदस्तच होऊन

नोवेंबर.

निघाले. कारण की निघतांना त्यांनी पंधरा हजार फौज मध्यागमे घेतली होती. शिवाय त्यांनी सूचना केल्यावरून त्याच वेळी औरंगाबादेहून भोगल जय्यत सरंजामानिशी निघाला व नागपुराहून साबाजी भोसलेही कूच करून येऊ लागला. हरीपतांनीही आपल्या फौजेचा तळ हालविला. याप्रमाणे चोहोकडून खानदेशाच्या रोंखाने फौजा येऊ लागल्या, तेव्हा महादजी शिवाय मोठी पंचाईत येऊन पडली. कारभारी इतक्या तयारीनिशी येतात तेव्हा त्यांजकडून याडपर आपणांस काही मिळण्याजोगे नाही हे त्यांस कळून चुकले. दादासाहेबांच्या मनांत जहागीर व किल्ले घेऊन स्वस्थ बसावयाचे नाही हे त्यांस पक्के माहीत होते. त्यांस घरून कारभार्यांच्या हातां यावे तर बदलौकिक. जाऊं यावे तर कारभार्यांचा रोष ! अशा स्थितीत दादासाहेब नित्य नवी नवी बोलणी बोलू लागले व ती कबूल करण्याविषयी शिवांचा कारभार्यांस आग्रह पडला ! त्या समयी कारभार्यांनी शिवांस रागाने सांगून पाठविले की, " तुम्ही मध्यस्तीत पडून आजपर्यंत आम्हांकडून दादासाहेबांम पंधरा लक्ष रुपये देवविलेत. श्रीमंतांकरितां किल्ले व जहागीर तुम्ही जी मागितली ती अगदी तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे आम्हां करार करून दिली. शिवाय तुम्ही स्वतः करितां जे जे मागत आलांत ते ते आमपर्यंत आम्ही देत आलो आहो. इतके अनून कराराप्रमाणे श्रीमंतांस वागावयास लावण्याचे तुमच्याने निभत नसल्यास त्यांस खुशाल वाटेल ते करूं यावे. ते व आम्ही बघून घेऊं ! " शिवांनी मार्गे पुढे न पाहतां अगदी अक्षरशः या निरोपाप्रमाणेच आचरण केले ! चोहोकडून आपणावर फौजा चालून येतात असे पाहून दादासाहेबांनी एके दिवशी अकस्मात् पुनः

नोवेंबर.

उतरेकडे पलायन केले ! ते पाहून धिंदे होळकर तत्काळ त्यांच्या पाठीस लागले. पण त्यांनी हरीपतांस निकडीने निरोप पाठविला की, आमची

विर्मती अमान्य करून श्रीमंत पळत गेले, आम्ही त्यांच्या पाठीवर आहो, पण तुम्ही आव्याशिवाय आम्हांस त्यांही जाठ घालून साऱ्याही याकरितां आम्हांस लवकरच येऊन मिळावे. त्याप्रमाणे हरीपंत त्या सरदारास मिळाले व पाठलागाचे काम शपाटवाने सुरू झाले. सामान्ये घंड पडत आलेली दादासाहेबांची ही मसलत पुनः फैलावली तरी तिच्या बंदोबस्तास हरीपंताची नेमणूक पुरे आहे, आपण स्वतः त्या कामावर जाण्यांत कोही विशेष आहे असे नाही, असे जाणून कारभार्यांनी आपणाबरोबरची बहुतेक फौज हरीपंताकडे पाठविली, सैन्योगल व भोंवले यांस आपआपल्या स्थळां जाण्यास निरोप देऊन ते परत पुण्यास आले.

इकडे दादासाहेब पळत मुटले ते प्रथम धोरत गेले. नंतर व्यानवी-
जालेवारी बाई गरोदर होती सवध तिला तेथे ठेवून
स. १७७५. ते उज्जनीस गेले. ते एकीकडे पळत होते
व एकीकडे शिंदे होळकरांच्या मध्यस्थीने समेटाचे बोलणेंही
बोलतच होते ! ते उज्जनीस पोचतात तो पाठलाग कर-
णाऱ्या फौजा जबळ आल्यासे पाहून त्यांनी गुनरायेकडे पळ काढिला
तें थेट चडोवें गाठिलें ! तेथेही हरीपंत व शिंदे होळकर येऊन
पोचतात तो दादासाहेब अहमदाबादेकडे कूच करून चालले. त्यांचा
बुझाव महीनदीच्या पलीकडे असता अलीकडच्या श्रीरावर हरीपंत
बगेरे सरदार आले. इकडचे थोडेसे लोक पलीकडे गेले त्यांस श्रीमं-
तांच्या फौजेने परत हुसकून लाविलें, तो सायंकाळ झाला. पुनः दुसरे-
दिवशी हरीपंतांनी श्रीमंतांवर चालून जाण्याची तयारी केली, तो

शिंदे होळकर आडवे आले. त्यांनी सांगितलें
जालेवारी. कों, सख्खाचे बोलणें करण्याकरितां दादा-
साहेबांकडून आम्हांकडे वकील आले आहेत व आम्ही
मध्यस्थ झालों आहों. श्रीमंतांचा व तुमचा सखा करून देतो.
छटाई तहकूब करावी. त्यावरून लढाई तहकूब होऊन सख्खाचे बोल-
णें सुरू झालें. महीनदीच्या अलीकडे व पलीकडे उभयपक्षांची
लष्करे सत्रा दिवस तळ देऊन राहिली होती. वकिलांची व मध्य-
स्थांची नित्य वर्षी बोलणी होत असल्यामुळे शेवटीं या वाटाघाटी-
पाहून कोहीच निष्पन्न झाले नाही !

राज्यासहोपाची दादासाहेबांची आज्ञा अवगत झुंढली नव्हती व संज्ञा करायलाचें त्यांच्या मनांत अर्थातक नव्हतें. यापूर्वी चार सहा महिन्यांपासून ते आपणास कुमक करण्याविषयीं मुंबईकर इंग्रजांशीं बोलणे करीत होते. परंतु इंग्रजांची पैक्याची बिकादी मोठी; व यांच्याही मनांत त्यांची कुमक होतां होईल तों घेऊं नये असेंच असल्यामुळे ते राजकारण तसेंच राहून गेले. हल्लीं इंग्रजांक आश्रय केल्याखेरीज तरणोपाय नाही अशी त्यांची खात्री झाली, आणि इंग्रज मागतील ते त्यांस देऊन त्यांची कुमक घेण्यास ते सिद्ध झाले ! त्यासंबंधें त्यांचे व इंग्रजांचे करारमदार सुस्तेच्या गव्हर्नरामार्फत हल्लीं ठरत होते. ते करारमदार पक्के ठरतपर्यंत हरीपंतांशीं शिवांच्या मध्यस्थीनें सलोखा करितो असे दाखविण्याची ही फक्त हुलकायणी होती ! हरीपंतांस म्हणजे हें कळत नव्हतेंच नाहीं. त्यांस सर्व बातम्या होत्या. ही सलोख्याची मायाची बोलणी त्यांनीं प्रथमच शिटकारिलीं असतां, परंतु शिंदे होळकरांमार्फत डोईजड प्रत्ये मध्यस्थीस पडल्यामुळे त्यांचा निरुपाय झाला. इंग्रजांशीं पक्कें राजकारण ठरण्याचा रंग दिसूं लागल्याबरोबर हरीपंतांजवळ दादासाहेबांच्या अज्ञातवा मागण्या सुरू झाल्या. आम्हांस वीस लक्षांची व मानाजी फांकड्यास दहा लक्षांची जहागीर द्यावी, सदाशिव रामचंद्र व सखाराम हरी यांस वीस वीस हजार स्वारांची सरदारी द्यावी, गोविंदराव गायकवाडास गुजराथ संबंध द्यावी, अशीं श्रीमंतांची बोलणी एक ना दोन ! त्यांत निदामचा पक्ष म्हणून शिवाजी सांगितले की, श्रीजेचें देणें केडण्यासाठीं सरकारांतून श्रीमंतांस वतीस लक्ष रुपये द्यावे व देशीं गेल्यावर दहा लक्षांची जहागीर पूर्वी ठरल्याप्रमाणें द्यावी, याप्रमाणें कबूल असेल तर समेट करून देतो. त्यावेळीं हरीपंतांस कोव पेंऊन त्यांनीं सांगितले की, गुदस्तांपासून तुम्ही श्रीमंतांशीं समेट करून देतो म्हणून मध्यस्थी पतकरून त्यांस सरकारांतून मनस्वी पैका देवविलात, व अद्यापिही आणखी द्यावा असें म्हणतच आहां ! मी फडनविसांचा कारकुन. सरकारचे वतीस लाख रुपये दादासाहेबांस देण्याची माफी योग्यता नाहीं. तुम्हीं थोर सरदार आहां. तुम्हांस ही योग्यता आहे. श्रीमंतांस रुपये द्या, प्या, काप पाहिजे. ते करून त्यांची समजत काढा. त्यांचा जिण्या तुम्हांकडे लागला. आम्हांस देणें

राहण्याचे प्रयोजन नाही. असे नोलून ते कूच करून बडोद्यास आले. ती मागून शिंदे होळकरही तेथे येऊन त्यांस झणू लागले की, आम्हाविषयी तुमच्या मनांत संशय आला आहे, तर आता आम्हांच दादासाहेबांशी लढाई करितो. तुम्ही उगीच आमचे मागे राहून म्हणजे झाले. ते म्हणजे मान्य करून बाजारबुणगे बडोद्यास ठेवून सडे स्वार्थाने शिंदेहोळकरांबरोबर हरीपंत परत आले. परंतु नंतर महीनदीच्या पैलतीरी दादासाहेबांशी गांठ पडून जे मोठे युद्ध झाले, त्यात शिंदे होळकरांनी पुढारीपणा घेऊन कांही मेहनत केल्याचे दिसून येत नाही. लढाईचा सर्व शोभा

१० केडवारी

हरीपंत व फत्तेसिंगराने गायकवाड यांचेच पडला. त्या लढाईत दादासाहेबांचा पूर्ण पराजय होऊन त्यांच्या कौजेची दागमहाग झाली. ते मोठ्या कष्टाने जीव बचावून सुरतेस पळून गेले.

दादासाहेबांची कुमक करण्याकरिता सुरतेस इंग्रजांची कौज तयार

झालेलीच होती. ती घेऊन श्रीमंत खंडावतेस

१० मार्च

आले. सोहोकरे पांगलेली त्यांची कौज पुनः

त्यास तेथे घेऊन मिळाली. नंतर इंग्रजांची पल-

११ एप्रिल

टणे व लोका व आपली कौज अशा जवळ सर-

जामानिशा दादासाहेब पुण्यास येण्याच्या इरादाने बाहेर निघाले. इंग्रजांशी लढाई म्हटली म्हणजे लव्यांश कांहीच नाही व तडाक्यांचा मात्र सुकाळ ! ती मोष्ट झाली कसची पतकरते ! ते या पूर्वीच कांही तरी निमित्त काढून हरीपंतांचा निरोप घेऊन कौजेसह उज्जनीस येऊन बसले. कांही दिवस गेल्यावर होळकरांनीही तोच किता गिरवून इंदूरचा रस्ता सुधारला. इंग्रज व दादासाहेब यांशी लढण्याचा सर्व नोजा आपल्या वेळी हरीपंतांवर टाकून हे दोघेही सरदार पुढे काय काय होतें याचा तमाशा पहात आपआपल्या ठिकाणी स्वस्थ बसून राहिले !

याच्या पेशवाईत नानास महादजी शिंदेएवढे योग्यतेचे प्रतिस्पर्धी कोणी नव्हते. प्रस्तुतचे पुस्तकांत नाना फडनवीस यांनी आपल्या राष्ट्राचे संरक्षण करण्यासाठी काय काय प्रयत्न केले हे दाखवावयाचे असल्यामुळे त्यांचे प्रतिस्पर्धी शिंदे यांकडून त्यास काय काय अडपळे आले याचाही विचार करणे जरूर झाले. ती

हकीकत संशेपानें लिहितां लिहितां तिचा इतका विस्तार
 कोला ! एतद्देशीय व इंग्रज इतिहासकार यांनी महादजी शिवांची
 मणिल्लर स्तुतिस्तोत्रें गाहलीं आहेत तीं म्हणजे अनाढ्यांची आहेत
 असें मुळींच नाही. ते मोठे हियेवान व कुशल सरदार होते, कर्ते व
 घोरणी मुत्तरी होते, या गोष्टी अगदी निर्विवाद आहेत; पण त्यांच्या
 सरदारीच्या फौजदारांत, कर्तृत्वांत व मुत्तरीपणांत जो एक अनिट प्रकार
 होना तो आत्तरपंत कोणी चांगल्या रीतीनें दाखविल्याचें दिसून येत
 नाही, म्हणून तो आम्ही येथे दाखविला आहे. यासंबंधाचे सवि-
 स्तर कागदपत्र आम्ही ऐतिहासिक लेखसंग्रहाच्या पांचव्या भागांत
 टापीत आहोंन, त्यांत या प्रकरणीं विशेष माहिती सांपडेल. या कुटि-
 म्हादजीच्या शिंदे महादजी शिंदे हे महादजी होळकरांचे पुढे
 शिंदे वनवले होते. ते इतके कीं, गुरूची करामत जास्त कीं शिंद्या
 ची मास्त हे मांगतां येणे कठिण आहे ! त्या काळच्या सरदार व
 मुत्तरी लोकांतुं येथे लिहितां येथे हे सामान्यतः कळविणे त्यांचे
 आहे कीं, पुण्याचे दरवारी — निदान सत्तारामरापू तगी — केवळ म्हा-
 गुणाचे पुतळे नव्हते, स्वस्थतेच्या दिवसांत ते सरदारांसोबत नानाप्र-
 कारे हिशोबाचे दुहे लावून त्यांम नव्हत, आपल्या घराचे उंबरठे
 छिजवाक्यास लावत व चांगल्या प्रकारे 'ममभूत' काव्याशिवाय गप्प
 बसत नसत ! इतकेंच कीं, ते सरदार लोकांच्या सजाव्या काटीत
 त्या व्यक्तिविषयक असल्यामुळे त्यांचा इतिहासांत नोंभाटा नाही,
 आणि सरदार एखाद्या वेळीं लबाडी किंवा कुचरपणा करीत, तेव्हा
 राष्ट्राची हानि होई; यामुळे त्यांचा इतिहासांत नोंभाटा साध्या
 आहे ! पुणे दरबाराम शिंदे प्रतिकूल झाले तेव्हां कसे वमाले हे नर-
 सांगितलेच आहे. ते अनुकूल झाले तेव्हां राष्ट्राच्या केवढाच्या म्हा-
 त्वाच्या कामगिरी त्यांनीं बजाविल्या हे पुढें आम्हीच दाखविणार आहों.

शिंदे होळकर निघून गेल्यावर एकट्या हरीपंतांच्या फौजेस दाद
 साहेब व इंग्रज यांशी लढणें प्राप्त झालें. हरीपंतांजवळ फौज कमी
 नव्हती; परंतु कारभाऱ्यांजवळ पैसा नाहीसा झाला व त्यांची साव-
 कारांजवळ पनही तूर्त चालेना, त्यामुळे हरीपंतांच्या फौजेचे रोजमुरे
 तटले व तिला उपाय पडूं लागले. अर्थात्च ती फौज लढाईच्या
 कामास नालायक होत चालली. त्यांतून ती फौज फितबिण्याचा

उद्योग दादासाहेब नेहमी करीत होते, व इंग्रजांची मददही विशेष, यामुळे हरीपंतांत यश येणे दुरापास्तच होते. तथापि त्यांनी असल्याही बेदिल फौजेचा आब राखून दोन महिने कशी वशी लढाई केली. इंग्रजांशी या अवधीत पांच चार शटापटी झाल्या, त्यांत इंग्रजांचे जे नुकसान होत गेले त्या मानाने त्यांस फायदा कांहींच झाला नाही. त्यांपैकी एका शटापटीस भराटे लोक ' नावलिनपाडचाची ' अगर ' नापारची ' लढाई असे म्हणतात. तिचे वर्णन

वर्णन वामनराव पटवर्धन यांनी लिहिले आहे ते असे:— " श्रीमंत दादासाहेब खंवायतेतून बाहेर आल्यावर दोन लढाया झाल्याचे वर्तमान लिहून पत्रे पुरंदरास पाठविली आहेत तो मजकूर तुम्हांस समजलाच असेल. वैशाख वद्य चतुर्थीस श्रीमंतांशी लढाई मातबर झाली. दुजरात व साऱ्या फौजांनी घोडी घातली. तीन चारशे इंग्रज व गारदी मिळोन जिबेच मारिले. तीन चारशे जखमी झाले. इंग्रजांची हिंमत बरीच मोडली. दुजरात बरी मिळोन दोन दीडशे घोडे सरकारचे जाया जाहले. मालेजी घोरपडे याणी शिपाईगिरीची शर्य केली. त्यांकडील खाशांच्या घोड्यांसहित दहा पांच घोडे ठार झाले. त्यांचे बंधु राणोजी घोरपडे ठार झाले. खाशांस गोळीची व तलवारीची जखम लागली परंतु खैर आहेत. घोड्यास व खाशांस मिळोन बेबीस जखमा लागल्या ! घोडा ठार झाला. मालेजी बाबांनी आपल्या लौकिकाप्रमाणे शिपाईगिरी केली ! राजश्री जयवंतराव पानशे यांस गोळी लागली. इजा फार आहे. खैर होईलसे वाटते. राजश्री आनंदराव गोपाळ यांस गोळ्याचा धक्का लागला आहे परंतु खैर आहेत. त्यांच्या चिरंजीवांसही दोन गोळ्या लागून सलामत आहेत. आणखी दुजरातोंत डोंपझास लोक जाया जखमी आहेत. आम्हांकडील तिन्ही पयकांचे मिळून दहा पंधरा घोडे ठार झाले व काही जखमी आहेत. चिरंजीब राजश्री जनोबा मुभेदार यांस गुड्याचे ताली संगीन लागोन जखम झाली. चिरंजीवानी तलवार चांगली केली, हरीपंत भिडे श्रीमंतांकडील यांस इंग्रजांनी जिबे मारिले. याचे कारण इंग्रजांची कैद अशी की, श्रीमंतांकडील स्वारींनी तमाम हाडपाल्याचे तुरे लावावे म्हणजे आपले ओळखीचे अशी खूण करावी म्हणून संगितले होते. लढाईचे दिवशी इ-

ग्रजांगवळ हरीपंत भिडे लढाई पहावयासाठी आले. तो आम्हाकडील स्वार झाडपाल्यांचे तुरे लावून इंग्रजांचे फौजेत शिरले, तो इंग्रजांनी हे स्वार कोणाचे झणून विचारिले, तो हे स्वार आपलेच असतील असे [हरीपंत भिडे] बोलिले. तो आम्हाचे स्वारींनी जाऊन इंग्रजांस मारिले. तेव्हा हरीपंतांनीच दगाबाजी केली म्हणून दादामाहेबांचे सांगून त्यांचे वरू इंग्रजांनी श्रीमंतांचे म्हणजे मान्य न करिता हरीपंत भिडे यांस जिवे मारिले ! श्रीमंतांनी व गोविंदराव मायकबाबा यांनी इंग्रजांची कुमक काढीच केली नाही, यामुळे फारच इंग्रज त्यांवर क्रुष्ट आहेत. इंग्रजांकडील पांच चार मातबर सरदार ठार झाले, त्यांची घोडी दोन एक सिरंजीव भाऊकडे व एक सरकारचे सुतर स्वारींनी पाडाव आणिली. सप्यद गोलंदाज सरकारचा चांगला होता तो ठार झाला. त्यांचे इंग्रजांनी डोचकें कापिले ! लढाईचे दिवशी बाइंगीचे रान बडबणीचे होते. मैदानांत गांठ इंग्रजांची पडती तर फडशाच होता ! या उपर गांठ पडल्यानरी चिकाटी सुटणार नाही, असे समजून इंग्रजांनी भडोचेचा आसरा करावा म्हणून मही उतरून दोन मजली जलद अलीकडे आले. आतां आम्ही श्रीमंत दादामाहेबांचे पिछाकर आहो. महीचा आसरा धरितील, गांठ बंद करितील, असे वाटले होते. महीस मुकाम न करिता निघाले, तेव्हा इंग्रजांचा मनसबा भडोचचा आसरा करण्याचा आहे असे वाटते. येथून भडोच तीस चाळीस कोस आहे. सर्वांनी मिळोन आज उद्यां फिरून इंग्रजांशी गांठ घालावी असे आहे. यांत श्रीलत्ता प्रमाण ! इंग्रजांकडील दोन तोफा सोडविल्या होत्या, परंतु तोफांचे तैल सोडून त्यांनी नेले, यामुळे तोफा काढावयास कायले नाही. दादामाहेबांच्या दोन पेट्या घेऊन त्या सरकारांत आणिल्या. तोफांचे कान्यांत खिळे मारून जायां करून टाकिल्या. तोफांचे गांठे जाळून टाकिले. माणसांनी तोफा काढाव्या, त्यांस इंग्रजांची निकड झाली म्हणून टाकिल्या. किरंगी यांची पलटणे दोन तंबिड्या कुडत्यांची, दोन काळ्या कुडत्यांची व दोन छिटाचे कुडत्यांची. एकूण सहा पलटणे. दर पलटणास एक हजार माणूस सामाने सहा हजार माणूस व इतर बारा तोफा व गोरा पांच सहाशे असेल, बाकीचे माणूस गाडदी व पंचमेळ कवाहतीचे तयार केलेले आहे. एक पलटण होळकें होते तेच अघाटीस मारले होते. तेच मारिले गेले. इंग्रजांची धमक बरीच

होती, परंतु त्यास (आमच्या) फौजेची कवाडत समजली ! " पावसाळा जून. जवळ आला तेव्हां इंग्रज भडोच येथे छावणी जुलू. करून राहिले, व हरीपंत थोडीशी फौज गुजरा-
तच्या बंदोबस्तास ठेवून बाकी फौजेसह खानदेशांत येऊन छाव-
णीस राहिले.

पावसाळा संपल्यावर पुनः इंग्रजावर मोहीम सुरू व्हावयाची, तिची बरतुद आतां कशी करावी याबद्दल शिंदे होळकरांनीं नांव सुद्धां का-
ढिले नाही; हरीपंत दूर गेलेसे पाहून इंग्रज भडोचेस होते, त्यांनीं भर
सावगाऱ्यांत बाहेर पडून बहुतेक गुजराथ व्यापिली; पण त्यांचीही
शिंदे होळकरास कांहीं फिकीर वाटली नाही ! पुणे दरबारानें या
प्रकरणां चर्चा सुरू केली; तेव्हां धडपणें कांहींच उत्तर न देतां ते
डलट कारभार्यावरच हसवा करून आपापल्या घरी स्वस्थ होते.

गेल्या मोहिमेंत यश आलें नाहीं तरी अजून हरीपंतांची लढण्याची
हिमत कायमच होती, यामुळे दुसरा होताच ते फौजेसह कूच
करून गुजराथेकडे चालले. त्यांची फौज कितविण्याचा उद्योग दादा-
साहेबांनीं अद्यापि सोडिला नव्हता. एकदां तर त्यांनीं अर्धोमुर्धो कौज
कितवून खर हरीपंतांसच कैद करावे असा पोग आणिला होता, व
ज्यांजवळचे खिन्नमतगार सुद्धां यश करून घेतले होते. पण हरी-
पंतांच्या नेहमींच फार सावधपणानें वागत असल्यामुळे ते याही संक-
टांतून पार पडले. त्यांची सगळीच फौज अशी घटके घटकेस बिय-
तगारी होती असे नाहीं. सखारामबापू व नाना फडनवीस यांची पयकें,
फटवर्धन, रास्ते, पानसे, व गुजरातचे पाटणकर, निवाळकर, घोरपडे,
दरेकर वगैरे नामांकित पयकें अशी मोठा धतरा हजार फौज विश्वासाची
व न्यायिक होती. मुख्यतः याच फौजेच्या बळावर गेल्या खेपेप्रमाणें
माही खेपेस इंग्रजांस गनिमी कावा दाखवून बेजारगतीस आणण्याचा
हरीपंतांचा विचार होता. परंतु या दुसऱ्या मोहिमेस सुरू-
नात होणार सोंच कलकत्त्याहून बारन् हेस्टिंगस् यांनीं सखा-
रामबापू व नाना फडनवीस यांकडे तहाचा संदर्भ ला-
विला कीं, ' मुंबईकर इंग्रज हे आमच्या हाताखालचे असून आम्हांस
न विचारितां त्यांनीं दादासाहेबांचा पक्ष स्वीकारून तुम्हांशीं लढाई
आरंभिली आहे; सबब ती आम्ही आतां मना केली आहे. तुम्हीही

लढाई मना करानी. तहाचे करार मदार ठरविण्यासाठी आम्ही तुम्हा-
कडे वकील पाठवितो, 'कारभाऱ्यांनी कालदेश-
आगल.
वर्तमानावर नजर देऊन हे बोलणे मान्य केले;
आणि हरीपंतास हुकूम पाठविला की, तुम्ही आहां तेथेच लढाईच्या
तयारीने रहावे; परंतु याउपर लढाईची आगळीक आपणाकडून होऊ
देऊ नये. याप्रमाणे ही लढाई तूर्त बंद झाली.

वर सांगितल्याप्रमाणे तद् ठरविण्याकरिता इंग्रजांचा वकील कर्नल
अपटन् हा कलकत्त्याहून पुरंदरास आला तेव्हा
२८ दिसेर. पेशव्यांनी दरबारांत समारंभाने त्याची भेट
घेतली. पेशव्यांचे वय त्या वेळी फक्त दीड वर्षांचे होते ! नानांनी
या पूर्वीच प्रघात घालून दिला होता की, विशेष प्रसंगी श्रीमंतांस
मांडीवर घेऊन पुरुषोत्तमराव दाजींनी दरबारांत बसावे. श्रीमंतांनी
लोक मुजव्यास येतील त्यांचे मुजरे घ्यावे, ब्राह्मण असतील त्यांनी
नमस्कार केल्यावर त्यांस नमस्कार करावा, दाजी मुचवितील तेव्हा
कोणा कोणाशी योग्यतानुसार एखादा दुमरा शब्द बोलावा, व विदे
घावे. हा प्रघात पाडिल्यामुळे श्रीमंत दरबारांत बसत तेव्हा त्यांची
वृत्ति धीट व गंभीर दिसे. परंतु इंग्रज लोकांचे विचित्र पोयाव व
गोरे तोंड पाहून हे मूळ दरबारांत घाबरून राहू लागल्यास फार
विरुद्ध दिसेल व दरबारची इजत जाईल ही नानांस पंचाईत पडली !
तसा प्रकार न घडावा म्हणून ग्यानी आधी आठ चार दिवस श्रीमं-
तांसबळ नेहमी राहणारे हुजरे, कारकून, मानकरी नौरे लोकांस इंग्र-
जांसारखी कुडती व टोप्या वापगनयाम लावन श्रीमंतांच्या नजरेस पंख
करून ठेविली होती ! त्यामुळे इंग्रज लोक भेटीस आले तेव्हा दरबारचा
घाट यथास्थितपणे पार पडला. पुढे तहाविषयी इंग्रजांशी खलबते

सन १७७६.

सुरू झाली त्यान सखारामबापू, नाना फडनवीस,
बारामतीकर कृष्णराव बछाळ काळे, कर्नल
अपटन् व त्याचे सेवती दुमरे दोन इंग्रज व एक दुभाष्या याप्रमाणे
सायंकाळी बसत ती मध्यान मध्यान रात्रपर्यंत खलबते चालत !
इंग्रजांस फार वेळपर्यंत जमिनीवर बसण्यांत श्रम होऊ लागले म्हणून
कारभाऱ्यांनी त्यांसाठी सुर्च्या आणविल्या. मग त्यांनी सुर्च्यावर बसावे
व आपण खाली बसावे हे नीट न वाटून हेही सुर्च्यावर बसू लागले.

पण यांम तरी ती संवय कोठची ! पुरुषोत्तमराव दाजी लिहितात की, " कारभारी खुर्चीवर बसून फार भागले म्हणजे भुईवरही बसत असतात ! " आणखी त्याच पत्रांत ते लिहितात की, " इंग्रज बोलतात यांत सल्ला करावा संवरावा अशी निर्बळपणाची बोलणी बोलतात, परंतु (तो कोणत्या शर्तीवर याचा) गवस गवसुं देत नाहीत व कारभारीही त्यांम गवस गवसुं देत नाहीत ! " प्रथम दर्शनी हे वकील किती माळमूढ दिमले असले तरी मुंबईकर इंग्रजांपेक्षा हे नवीन आलेले कलकत्याचे इंग्रज लबाडी व लपंडाव करण्यांत कमी नाहीत हे नाना फदनवीस यांस लवकरच कळून आले. तुझी आह्मांशी कां विघाड केल्या या प्रश्नावर इंग्रज वकिलांनी जबाब दिल्या की, राज्याचे मालक दादासाहेब अगतां तुम्ही कारभारी बंड करून त्यांच्या पाठीम लागलां असे आम्हांस कळल्यावरून आम्ही त्यांची कुमक करून तुम्हाशी लढाई केली, परंतु पुढे सवाई रावसाहेब जन्माग आले व तेच राज्याचे खरे वारस असे आम्हांस कळले, तेव्हां लढाई मना करून आम्ही तह ठरविण्यास आलों ! सवाई रावसाहेब यांचा जन्म सन १७७४ च्या एप्रिलांत झाला. तारीख ६ मार्च सन १७७५, तेजो मुंबईच्या इंग्रजांनी दादासाहेबांशी तह पक्का केला, व हरीपेतांशी गुजराथेंत लढाई सुरू केली. मध्यंतरी दहा महिने गेले. त्या अवधीत सवाई रावसाहेबांच्या जन्माचे वर्तमान मुंबईकरांनी कलकत्यास लिहिले नसेल ही गोष्ट आधीं संभवत नाही. त्यांतून आपला कावा माथ्णयामाठी त्यांनी तो बातमी चोरून ठेविला असेल असे जरी घटकाभर मानिले, तरी नागपुरकर साबाजी भोंसले व बेगाल सरकार हे शेजारी असल्यामुळे त्यांचा त्यांचा निकट संबंध होता. बातम्या लिहिणारे परस्परांचे वकील परस्परांच्या दरबारी होते. साबाजी भोंसले हा बारभाईच्या कारस्थानांत अग्रेसर होता व गंगाबाईस पुत्र होणे ही गोष्ट त्यास अत्यंत प्रिय व महत्त्वाची होती. तेव्हां असली गोष्ट घडून आल्यावर ती त्याच्या द्वारे उलाढाली व चौकस स्वभावाच्या कलकत्तेकर इंग्रजांस कळली नसेल हे बिल्कुल संभवत नाही ! मुंबईच्या इंग्रजांनी तुम्हाशी लढाई केली ती अन्यथा नसेल हे आम्ही कबूल करितों, पण त्या लढाईपासून झालेले व होणारे कायदे मात्र आम्ही खोडणार

नाही, हे इंग्रजांचे वकिलांचे झणणे ! पटवर्धनांच्या वकील शिवाजीपंत
 झेसकर पुरंदरास होतः तो इंग्रजांच्या झगण्यांतील आशय ता० ७
 जानेवारी सन १७७६ च्या पत्रांत कळवितो की, " कसेही असो.
 आझी त्यांचा (दादासाहेबांचा) पक्ष धरिला तो वाजवी असो,
 अथवा गैरवाजवी असो, परंतु आझी मावकार; आझी नका तोठा
 पहातों; त्याम दादासाहेबांबरोबर फिरव्याम (तुझाशीं लढाई करीत
 फिरलो तेव्हां) त्यांजकडून (स्वर्चास) पावले ते वसा करून बाकी
 ऐवज व साष्टीमुळे लागला तो ऐवज द्यावा. साष्टी घ्यावी. ऐवज ठरेल
 तो द्याव्याम अनुकूल नमव्याम मुरन अह्माविडी परगणे श्रीमंतानी
 पंधरा लक्षांचे महाल दिले आहेत ते ऐवज फिटतो पावतो (आम्हा-
 कडे) ठेवावे. ऐवज फिटव्यावर महाल हवालों करूं. नाहीं तरी
 ऐवजाचा निकाल झाल्यास उत्तमच आहे. श्रीमंतानी (माधवरावसा-
 हेव यांनी) किल्ले व जहागीर श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांस दिली
 होती त्याप्रमाणे तुमच्या विचाराम आल्यास द्यावी. आझी जामीन
 राहून त्यांम साळमदपणाने वर्तवूं. नी गोष्ट तुमच्या विचारांत करा-
 वयाची नमव्याम आमचा आग्रह नाहीं. त्यांम आगरा (आमच्या)
 कोणत्याही बंदरास देऊं नये येणेंप्रमाणे बंदोबस्त करूं,
 अशा मोठमोठ्या गोष्टी बोलतात ! " पुढे फेब्रुवारी महिन्या-
 तील एका पत्रांत तो लिहितो की, " इंग्रजाकडील तहाचा
 ठराव झालाच आहे. (झाल्यामारलाच आहे.) साष्टीचा प्रसंग
 मुंबईवाल्यांच्या चिंतांत कसेही करून (साष्टी) आपणाकडे
 राहीशीं झाल्याम उत्तम आहे—झणोन [मुंबईवाले] हिमके घेतात व
 यांच्या [कारभार्यांच्या] मनमर्याम हिमके देतात. कारभारी यांनीं
 माकच सांगितले कीं, चार रुपये [तुम्हास] स्वर्च लागले आहेत त्याचा
 भलता विचार होईल. पण (तुम्हांस) साष्टी देऊन तह करावा ही
 गोष्ट परिच्छिन्न घडत नाही. त्याजवरून (इंग्रजांचे वकील) विचा-
 रांत पडले आहेत. साष्टी (परत) देऊन तह करितील. चार दिवस
 अधिक लागतील इतकाच प्रकार ! " नंतर मार्च महिन्यांत तह ठरला
 तेव्हाचा प्रकार त्याने लिहिला की, " परबां सिद्धांत ठरोन यादी ज-
 हाव्या. पहिल्यापासून वकील आल्यावर (यांनी) अडमुळे कारच
 घातले होते. ' साष्टी घेतलीच आहे, रचई द्यावी. श्रीमंतांसमागमें

(घामदळ तोफा वगैरे) सामान आपले आहे, त्यास चाळीस पन्नास लक्ष रुपये लागले आहेत ते द्यावे, (श्रीमंतानी दिलेले) सुरत अठ्ठाविशीचे वगैरे महाल (व) राजश्री फत्तेसिंग गायकवाड यांजपासून महाल त्यांच्या बचावासाठी त्यांनी दिलेले आहेत त्यांचा गुंताच नाही. (ते आमचे झालेच आहेत !) अशा प्रकारे त्यांचा फारच फैलावा होता. चार वेष्टां मध्ये हसवेही झाले. (परंतु जाबयास) निरोपही मागत होते. कारभारी यांनी निरोप दिला ! जितकें त्यांनी ओढावयाचें तितकें त्यांनी ओढिले. पसणी घाग लागूं दिला नाही ! आणखी ओढून त्यांस कांहीं न देतां सह करावा असें मानस कारभारी यांचें होते, परंतु (तहानें बोलणें सुरू होऊन) दिवस फार जाहले, फौजेस पोटास नाही, फौज फार हैराण, दिवस अखेरीचे येत चालले, याज-करितां कांहीं इमजाचें ऐकावें, इतका विचार चिंतांत आणून तह करून घेतला. " इंग्रज बकिलाची खरोखरी वर्तणूक या प्रकारची असून घाट डकगाहेब त्यांच्या नेमस्तपणाबद्दल, खरेपणाबद्दल, स्वभावाच्या सरळपणाबद्दल सास भरतात, व म्हणतात कीं, दक्षिणी ब्राह्मण बडे कावेबाज ! त्यांच्याशीं बोलण्यास तो कसचा टिकतो ! * "

* शिवाजीपंताच्या पत्रांतून उगारे वर दिले आहेत त्यांशीं इफूच्या इतिहासातील मजकूर ताडून पाहिल्यास गंमन वाटण्याजोगी आहे, सधम नो येथे उतरून घेतां—

—“ As Brahmins in politics, misconstrued moderation and attribute concession solely to fear, they assumed a high tone of demand and menace, which Colonel Upton, judging by himself, believed to be firm and sincere.....Colonel Upton's correspondence bears ample testimony of sincerity and moderation; but he was ill-qualified to conduct a negotiation with Maratha Brahmins.....They seconded their arguments with threats, and mistook the mild remonstrances of the envoy for timidity, Colonel Upton conceiving the negotiation at an end, expressed this opinion to the Governor-General and Council in a letter, dated 7th February, when they immediately determined to support the cause of Raghuba with the utmost vigour. They prepared troops for embarkation, etc. etc. etc.,..... but the ministers almost immediately after they had carried their menaces to the highest pitch, acceded at once to the greater part of Colonel Upton's original demands.”

प्रकरण पांचवें.

शिंदे होळकरांचा वसवा.

आपसांत तंटे व झेप.

गुजराथेत इंग्रजावर मोहीम सुरू करण्यापूर्वीच हरीपंतांच्या फौजेतून निघून शिंदे होळकर घरी येऊन बसले हे मागे आलेच आहे. ती मोहीम संपवून हरीपंत खानदेशांत छावणीस आल्यावर महादजी शिंद्यांची पुणे दरबाराशी लपंडावाची बोलणी सुरूच होती. त्या बोलण्यांत भिरजेचे पांडुरंगराव पटवर्धन यांस मध्यस्थीस गुंतवावे असा शिंद्यांनी पत्र केला; पण शिंदे लढाड आहेत, त्यांशी त्यांच्याच तऱ्हेने वागणे प्राप्त झाले आहे. तुम्ही मध्यस्थीत पडल्यावर तुमच्याने निभावणी होणार नाही, असे नाना कडनविमानांनी पटवर्धनांस साफचु सांगितले. यासंबंधे शिवाजीपंताने निरनिराळ्या पत्रांतून नानांचे उद्गार लिहिले आहेत त्यावरून ते या सुमाराम शिंद्यावर किती रागावले होते हे दिसून येते.—

“राजश्री महादजी शिंद्यांच्या मध्यस्थीचा प्रकार— ‘ते बडू चालू आहेत. त्यांच्या वर्तणुकीप्रमाणे त्यांशी (वागणे) करावे लागेल. तुझ्यांशी बोलण्यानंतर त्याप्रमाणे निभावलेच पाहिजे असा प्रकार आहे. याज्ञिकरितां या मध्यस्थीत पडो नये.’ म्हणोन श्रीमंत राजश्री नानांनी आम्हांस सांगितले. त्यांजकडील कारकून तेथे आला असेल त्यास हे निळमात्र कळो नये म्हणोन खलबतांत सांगितले, याकरितां परिष्फुट न व्हावे. मनांतच असावे. ‘दोन सालाचा सरंजामाचा पैका (शिंद्यांनी) फौज न ठेवितां’ * * * खाली घातला आहे. तत्राप आम्ही आज जमे (ते) म्हणतील तसे कबूल करूं, परंतु पुढे जमा घरांग येईल तसे बोलूं व करूं याज्ञिकरितां मध्यस्थीस पडूं नये.’ असे याचे म्हणणे आहे. पत्र वाचून फाडून टाकावे.”

“आज पत्री राजश्री महादजी शिंदे यांचा मजकूर लिहिला त्या अन्वये श्रीमंत राजश्री नानांच्याकानावर घातला. उत्तर प्रतिउत्तर जाहलें जे, गुदस्तां श्रीमंत राजश्री दादासाहेब नर्मदा उत्तरोन गेल्यापासून बंदोबस्त करून देतील या भरंवसा शिंद्यांचा आझास होता, त्या अन्वये यावर्याचे

बोलणे चालणे शाले होते. श्रीमंतांस द्यावयाचे झटल्याप्रमाणे निभावणी केली असतां निखालसता त्यांजकडून न जाहलो. पुढे श्रीमंत मागती तिकडे गेले, राजश्री इरीपंततात्यांच्या व सरदारांच्या भेटी जाहल्या, नंतर साऱ्यानीं एकरूप होऊन पुरतेपणे (श्रीमंतांचा) बंदोबस्त होईवा करावा ती गोष्ट (शिद्यानीं) न केली. होळकर तिकडे राहिले, हे उज्जनीस आले ! तत्राप आझी शिंदखेड वगैरे थोडेबहुत विलेंच. मातबर दरम्यान पडले असतां कोणती गोष्ट शेवटास न गेली. आतां आपणाकडे जे बोलतात ते पळे असल्यास त्याणीं सर्व प्रकारे मसलतीचा भार ध्यावा, इकडे बोलाविल्यानें इकडे यावे, गेली गोष्ट सुधारामी, म्हणजे त्यांची रदबदल न चाले असा विचार काय आहे ! अंगेजणी करून दाखविल्यावरी रदबदलीस जागा होत्ये. दार मदारान्चा प्रकार करून द्यावा तरी मसलतीच्या उपयोगीं न पडतां भांडा-भयासीं जागा करून ठेवावी हे प्रकार त्यांचे ! यास्तव त्यांची पत एक-निष्ठतेची राहिली नाहीं. ती पत मेळवून पुढे कायम करून ध्यावी हे त्याणींच मनापामुन केल्यास होईल. असे जाहल्यास सर्व प्रकार सोईने घडतील ' याप्रमाणे बोलणे जाहले आहे. "

“ शिंदे यांचा प्रकार, आपण लिहिला त्या अन्वये श्रीमंत राजश्री नानास विनंती केली त्याम त्याणीं उत्तर केले कीं, गुदस्तापासून आझी त्यांजकडील लक्ष कोणे तऱ्हेनें राखिले, देऊं घेऊं केले, कां कीं सर्व प्रकारे आमच्याज्जगामीं लागतील. मातबर सरदार, मई माणूस, इतक्या गोष्टी समजोनच करीत होती. तीन चार मध्यस्थही जाहले. त्यांच्या (शिद्यांच्या) हातच्या स्वदस्तुरच्या चिठ्ठा आझांस आल्या त्या भरेवशावर श्रीमंतांस पंधरा लक्ष रुपये त्यांच्या वचनावर दिले. त्यांच्या (शिद्यांच्या) स्वर्चाची ओढ झणोन त्यास पन्नास हजार त्यांसही दिले. असे असतां आपल्या गुणास चुकले नाहींत ! असो. पुढे राजश्री इरीपंततात्याजी भेटी जाहल्यानंतर वचन प्रमाण देऊन सर्वेच त्यांस टाकून उज्जनीस आले ! त्यांची प्रामाणिकता कळोन तुझी रदबदली काय झणोन करितां ? तुझ्याकडे नाद असावा या करितां त्यानीं कांही रदबदलीही लाविली आहे ! तेथील क्षणभंगुर विचार. राजश्री बाळाराम त्यांजकडून येथे आले असतां त्यांजवर देखील त्यांचा विश्वास नाहीं. असो. त्यांचा प्रकार—तुझी आपणाप्रमाणे प्रामाणिकता पहातां—पण

ती गोष्ट त्या गांबोही नाही ! आझी करार करूं त्या अन्वये (त्यांस) मान्य अमेळ, व उज्जनीहून कूच करून येतील अशी तुमची खातर-जमा पुरत असल्यास तुम्ही आमची निशा पुरती कराल तर पूर्ववत् प्रमाणे [इकडून] निशा द्यावयासी चिता नाही. ते बेइमानी करीत असतां त्यांस थोडेबहुत दिलेंच आहे. आपणास त्यांच्या वचनाचा भरोसा कशावरून ती खातरजमा करून प्यायी आणि आमची तुम्ही करावी. उपरांत संपर्क सांगणें तें सांगों. ' याप्रमाणे झणतात. "

जेथपर्यंत इंग्रजांशीं त्रिघाड कायम आहे तेथपर्यंत कारभारी आपलें काहीं एक नुकसान करूं शकत नाहींत हे महादजी शिंद्यास पक्कें माहीत होतें, आणि झणूनच ते त्यांशीं वर लिहिण्याप्रमाणे चाळ्या-चाळवी करीत होते ! इंग्रजांशीं तहाचें बोलणें लागलें आहे हे कोणच्या पळवावर जातें. इकडे त्यांचे लक्ष वेधून राहिले होतें. तह ठरणार असें पक्कें वर्तमान कळल्यावर त्यांनीं व होळकरांनीं विचार केल्या कीं, मराठी साम्राज्याचा बंदोबस्त कितीही विस्कळीत झाला असला तरी अजून देखील निग्रहानुग्रह करण्यास कारभारी बरेच समर्थ आहेत. केवळ त्यांशीं फटकून वागल्यानें परिणाम लागणार नाही. असो विचार करून व कौजेसह देशीं निघून येण्याविषयीं कारभाऱ्यांचीं बाबंवार पत्रें येत होती त्यांस मान दिव्यासारखें करून उभयतां सरदार देशीं येण्यास निघाले. पण त्यांतले त्यांत देखील आज येतो, उद्यां येतो, दोन मजली आलों, चार मजली आलों, याप्रमाणें धापा देत त्यांनीं दोन तीन महिने माळबाप्रांतींच घालविले ! प्रथम तुकोजी होळकर सहा हजार फौजेसह जून महिन्यांत आले ते बाफगांवास येऊन राहिले. तेथून त्यांनीं आपल्या काय काय मागण्या होत्या त्यांची एक लांबच लांब याद दरबाराकडे पाठविली. त्या सर्व मागण्यांबद्दल सत्काराबापुनीं एकच उत्तर दिलें. तें हें कीं, " राज्याचा विचार द्या प्रकारचा झाला आहे. मान्यांनीं श्रीमंतांकडे पाहून निखालसपणें यांच्या पायांशीं वर्तवें. श्रीमंतांनीं कोणासही उणें केले नाहीं. श्रीमंतांनीं आपल्या बरोबरीस आणलेले सरदार आहां. तुम्हींच बंदोबस्त कराना. आहे नाहीं पाहून जें करणें तें करावें. आपणास इच्छा कारभाराची नाहीं. समजोन झणेल त्यांशीं समजोन उत्तर करूं. न समजोन झणेल त्यांशीं उत्तर तसेंच केल्याखेरीज परिणाम नाहीं ! "

या उतराचा होळकराच्या मनावर कांही बऱ्या प्रकारचा परिणाम झालासे दिसते. कारण की, ते पेशव्यांच्या भेटीकरिता वाफगांवाहून पुरंदराला आले, जुलैच्या सत्ताविषाव्या तारखेस श्रीमंतांच्या भेटी झाल्या. होळकरांनी श्रीमंतांस जवाहीर वगैरे नजर केले. शिवाजीपंत लिहितो—“ तदोत्तर दिवस चांगला पाहून किल्ल्यावर बोलावून उभयतां कारभारी व हरीपंत तात्या येणेप्रमाणे होळकरांशी खलमत करून खातरजमा करून इमान प्रमाण घेतले. बोलण्याचालण्यांत कांही कसर राहिली नाही त्यांजकडे सरकारचा राजकी ऐक्य येणे तो व अलीकडील कर्जपट्टी व दहक वगैरे याचा धेविशींची पाटी नारो गंगेश व विष्णुपंतास समजाविली आहे. शिंदे नर्मदा उतरोन अहल्याबाईची भेटी घेतली, ती वाफगांवाहून होळकर भेटीकरितां आले ही बातमी जातां लगे मजशी करून तापी उतरोन गंगेश आले. श्रावण वशांत भेटी होऊन त्याबरोबर दोन हजार फौज आहे, पण निवड माणस आणिले आहे. ते येण्यापूर्वी होळकरांचे बीठ शाले, आतां गुला नाही. समामगमेच आले असते तरी निखाळततिविशीं चार दिवस हिंसके देते !” त्याप्रमाणे महादजी शिंदे देशीं आले त्यांच्या व श्रीमंतांच्या भेटी ता. १७ आगस्ट रोजी झाल्या. त्यांजबाई कारभार्यांनी खलमत करून त्यांचे इमान प्रमाण घेतले.

आनंदीबाई गुरोवर असल्यामुळे धारस राहिल्याचे मागे सांगितलेच आहे. ती बाई तेथे सुरक्षितपणे प्रसूत होऊन सन १७७९. राज्य बुदविणारे बाजीरावसाहेब पीप बुद्ध नवमीचे दिवशीं जन्मास आले. बाईनें नाना फडनविसांकडे साखर पाठविली होती. ती साखर नानांस परिणामी किती कडू लागली ! आनंदीबाई बाळंतपणांतून उठल्याबरोबर हजारों भिन्न व गारवी चाकरीस ठेवून जबरदस्तीने त्या प्रांतीच्या रयतेपासून वसूल घेऊं लागली. अहल्याबाई व महादजी शिंदे खर्चीकरितां तिला पैसा पुरविताना असे गुण्याम वारंवार बोभाटे घेऊं लागले. उलटपक्षीं महादजी शिंद्यांनीं पुकारा केला की, बाईनें माझे घर फोडून माझी सरदारी भगीरथराव शिंद्यास देऊं करून मजशीं भांडावयास तयार केले आहे ! आनंदीबाईस धरून आणण्याकरितां त्रिंबकराव शिवदेव यांचे दोन हजार स्वारांचे पथक पाठविले, पण ती अशी एकाएकी बधणारी बायको

नव्हती ! तिने धारेचा किळा पुष्कळ महिनेपर्यंत नेटाने धुजविला. शेवटीं मन १७७६ च्या अखेरीस अगदीं निरुपाय झाला तेव्हां ती नेटा घावणाऱ्या फौजेच्या स्वाधीन झाली. मला अहल्याबाईकडे पोचली करा अगर पुण्यास घेऊन जाऊ असे तिचे ह्मणणे होते. परंतु तिला पुण्याच्या आमपाम कोठे ठेवावे तर ती पेशव्यांच्या निवास भाषा करील आणि अहल्याबाईकडे ठेवावे तर तेही नोट नव्हें, असे जाणून कारभाऱ्यानी तिला मर्मदावोरी मंडळेश्वर येथे बंदोबस्ताने ठेविले.

वारंवारच्या कारस्थानांत प्रथमपासून सखारामबापू अग्रेसर होते व हल्लीं पेशवाईचे मुख्य कारभारी तेच होते. परंतु त्यांचा जन्मापासून दुष्टशी स्वभाव सरदार व मुत्सारी लोकांस माहीत असल्यामुळे त्यांचा वापपेसां नानांचे भयंकरता प्राप्त होता. शिवाजीपंत तर सखारामबापूचा मुखांत आंताखा केव्हाचा स्पष्टपणे आरोप करितो. "येथे सारा विचार कबूलीप्रमाणे (संभाषीचा प्रश्नान कलुषा यात्रप्रमाणे) झाला आहे. सारेच बुडवावे असा प्रकार बुद्धाचे वर्तणुकीवरून दिसतो. ते काय करितात, हे काय करितान, आठ दिवसांत पहा, पंधरा दिवसांत पहा, करितो ते, असे म्हणतो, उपेक्षा करून मरें बुडवितो !" सखारामबापू नुमती अनास्थाच करून स्वस्थ राहते नरी बरे होते. पण राज्यांत पुष्कळ मुत्सारी व सरदार लोकांविषयी यांच्या मनांत द्वेष व मत्सर यमत असल्यामुळे त्या त्या लोकांवर संकटें भाली असतां त्यांचे निवारण करण्यासाठीं नानांनी जी जी मसलत यांवावी तिला बाह्यान्कारे अनुमति देऊन त्याने आंतून हिंसके यावे असे वाग्वार होऊ लागले ! ती गोष्ट उमगली तरी नापूचे मन न दुखत देतां नानांस तो नां कारभार समेटून न्याया लागे. परकी राजांशीं एकसारख्या लढाया सुरू होत्या त्यांत मराठी फौजेस पांढराम न मिळाल्यामुळे ती अगदीं बियरलेली व कुचकामाची होत आल्या होती. मुलखांत चोर्हाकडे वढें उठल्यामुळे कोठूनच धड झाल येईना, आणि इकडे तर फौजेच्या देण्याचे एकसारखे तगादे ! कर्नाटकांत हैदरअल्लीच्या बंदोबस्ताकरितां इरीपंत फडके व परशुराम-रतभाऊ यांस पाठविण्याचा पुढें नानास प्रसंग आला, तेव्हां फौजेच्या खर्चाचा पैका न पोचल्यामुळे तिकडे त्या शेवां सरदारांचे जे हाल

हाले ते काय वर्णवे ! कुजलेल्या फाटक्या राहुट्यांत भर पावसा-
ळ्यांत परशुरामभाऊंचा स्वयंपाक व जेवण ! कां तर नवी राहुटी
घुण्यास जवळ पैसा नाही ! हरीपंतांस विठ्ठलाचीं पानें मिळेनात व
रात्री दिवट्यांत तेल मिळेना ! सारी फौज उपाशी, जनावरांस नित्य
एकादशी, असे होऊं लागले झणजे शिलेदारांनीं बैतागन या दोघां
सरदारांच्या दारांत धरणें घाबें, त्यांस दोन दोन दिवस उपास
पांढावे, त्यांचा हुकूम बिलकुल ऐकूं नये, आतां जीव देतो किंवा
घेतो, नाही तर पोटास घाल, असे म्हणून तलवारी उपसाव्या, असेही
होत होते ! सैन्याची शिक्षत व त्यावर कदर राखण्याविषयीं ज्यांचा
जाणा ते हरीपंत निराशेने उद्दिष्ट होऊन लिहितात कीं, 'कोणाचे
डोळ्यांत मर्यादा राहिली नाही' ! इकडे पुण्यांत हरीपंताकडे पाठ-
विण्याकरितां पैका उत्पन्न करण्याची नांजानीं जी मी मसलत योजावी
ही ती बापूनीं गुप्तपणे खटपट करून हाणून पाडानीं ! - दादरसाहे-
बांचे मुंबईहून फितूर, आनंदीबाईंचे धारेहून व मंडळेधराहून फितूर,
मोरोबांचे पुण्यांतून फितूर, सखारामबापूंचा भंतःस्थ कुटुंबपणा, फौजेची
व मुळावाची ही दशा ! शिंदे होळकर देशीं आले त्यांनीं मदत करणे
नांमुलाच राहून उलट तेच पदोपदीं असे रसत होते कीं, त्यांची
समजूत फाटण्यांत नानांची मति गुंग होऊन जावी ! असें हे चोहों-
कडून वादळ उठलेले पाहून ज्यांची छाती फाटली नाही, ज्यानें
कारभाराचे सुकार्णे शहाणपणानें व एकनिष्ठेने सतत सुयंत्रणेने अशाही
स्थितींत चालविले, त्या नाना फडनविसांची योग्यता कोण
वणूं शकेल ?

पुरंदरावर सखारामबापूंचा वाढा होता तेथे ते राहत असत. पण
किछेबावर घर बांधावयाचे नाही हा नानांचा प्रथमपासून कृतसंकल्प
असल्यामुळे व तेथे त्यांस प्रारंभें लहानसें घर दिलें होते ते पुरेनासे
साल्यामुळे ते पुण्यांत राहूं लागले. आठपंधरा दिवसांनीं अगदीं जख-
रीच्या कामाकरितां सखारामबापूंची भेट ध्यावीच लागल्यास ते पुरं-
दरास जाऊन येत. त्यांची पहिली स्त्री मागेच वारली होती. दुसरी
केली होती तीही याच सुमारास फार आजारी होती. तिजवर त्यांचे
प्रेम होते व तिला औषधोपचार त्यांनीं बहुत केले; परंतु येनटी ती
त्याच दुखण्यांत वारली, त्यामुळे त्यांचे मन फार उदासीन झालें होतें.

राज्यकारभारांत त्यांम किती सुख होत होते हे वर वर्णिलेच आहे.

माघ शुद्ध १५

शके १६९८.

त्यानीं याच वर्षी तिसरे लग्न करून घेतलें. ही

तिमरी स्त्री बॉईचे गाडगीळ यांची कन्या होय.

त्या काळचे लोक भाविक असत. सवाई माधवराव जन्मास आले तेव्हां कांहीं विशिष्ट कार्याकरितां हा परमेश्वरच भूलोकीं अवतरला असे लोक मानीत ! ज्या आनंदीबाईनें खुद्द नारायणरावसाहेब यांस मारविलें, तिच्या तडाक्यांतून तो गंगाबाईचा एक महिन्याचा गर्भ बांचावा असे नव्हतें. परंतु देवाची अघटित घटना, यामुळें त्या गर्भावर जालीम औषधे वारंवार पांचलीं असूनही निरुपद्रवी झाली ! मरेकन्यांच्या तलवारी बोंबट झाल्या ! तो गर्भ बांचला इतकेच नाही, तर निर्वाधपणें वाटून सर्व लोकांच्या इच्छेप्रमाणें गंगाबाईस पुत्र झाला ! पेशव्यांच्या जन्माचें भोवत्या भाविक लोकांस श्रीकृष्णावताराशीं साम्य दिसले व ते उपजन्मावर त्यावर आलेलीं संकटे निरसन झालीं तेव्हां ती भाऊा अधिकच हट झाली ! पटवर्धनांची निष्ठा तर यामागेंच होती असे त्यांच्या भोंकडों पत्रांतील उल्लेखांवरून स्पष्ट होत आहे. श्रीमंत दोन वर्षांचे असतां हरीपंत फडके वगैरे सरदार गुजरायची मोहीम करून परत आले ते भेटीस आले. तो समारंभ पटवर्धनांचा वकील शिवाजीपंत म्हैसकर यानें वर्णिला आहे तो असाः—

“डेन्यांत सरकारच्या भेटी जाहण्या, श्रीमंतांनीं आपल्या हातें सर्वांस विडे दिले. मुजरा सर्वत्रांचा घेतला. ब्राह्मण मंडळींस नमस्कार करा म्हटलें म्हणजे नमस्कार करावा. एक प्रहर पावेनीं मोठी दाटी झाली. सर्वत्रांम पहारे अशी आम्हा, याकरितां पंढरपुराप्रमाणें दाटी असतां मधीं उठावें व मातोश्रीकडे जावें हे नाही. एक आसनीं प्रहरपावेनीं बसले होते. अवतारी होत ! अंतर्जाल !”

दादासाहेबांची चाकरी सोडून देऊन मानाजी फांकडे हरीपंतांबरोबर परत पुण्यास आले. तेव्हां त्यांची व श्रीमंतांची भेट झाली; तिचें वर्णन हरीवंशाच्या दखरीत दिलें आहे तें बरेच मनोरंजक असल्यामुळें येथें देतोः—“मानाजी फांकडे भेटीस येण्याचें ठरलें तेव्हां माना फडनवीस यानीं पुरुषोत्तमराव दाजीस सांगितलें जे, मानाजी फांकडे याजबरोबर बोलण्याचा आमचा कांहीं लाग नाही. त्याजबरोबर आपणच बोलवें. दाजी बोलले कीं, तुम्हा पंचहत्तारी कसला झाला करणार;

ठेंच नंद

तरी मी त्याजपाशी बोलतो. सारे माझे ओळखीचे आहेत ! असे बोलले. नंतर कचेरीच्या बेलेत पुरुषोत्तमराव दाजी श्रीमंत रावसाहेब यांस आणावयास गेले तेव्हां बाईसाहेब बोलल्या की, दाजी, बाळाम सांभाळावे. यानीं उत्तर केले की, बाईसाहेब, आपण कांहीं काळजी करू नये. पुरुषोत्तमराव जिवंत आहे तोपर्यंत कोणाचे भय नाही ! मानाजी फांकडे भेटास येणार झणून सर्वत्रांस भय वाटले. दाजी यानीं श्रीमंतांस कडेवर घेऊन कचेरीत आणून मसनदीवर बसविले. शेजारी तळवार घेऊन पुरुषोत्तमराव दाजी बसले. नाना फडनवीस व सखारामबापू साडून मानकरी बसले. नंतर मानाजी फांकडे आले. त्यांस दोन समले, ममागमें पंचवीस तीस खासे, याप्रमाणे आले. नीट कचेरीत येऊन मसनदीजवळ आले तो पुरुषोत्तमराव दाजी बोलले की, रावसाहेब, यानाजारावाम तार्जाम दावी. असे म्हणतांच मसनदीवर खुरनिसा करून समोर मध्येच मसनदीजवळ (मानाजी) बसले. आणि कचेरीत चौहीकडे पाहून ' दाजी, रामराम ! ' असे म्हणतांच हे बोलले की, ' मानाजी बाबा, रामराम ! ' मग त्याने कोणासही रामराम केला नाही. आणि ब्रोलण्यास प्रारंभ केला. ' पुरुषोत्तमराव, मी कसा आहे तो मी आपल्या तोंडाने वर्णन करावेसे नाही, परंतु मला ही वामणी ' फितुरी ' झणनात ! त्यास आश्वास कोठेही चाकरी करावयाची. दादासाहेब काय आणि हे पाय काय, तीस आतां चाकरी पुरे ! आम्ही कांहीं आईचे पोटानून दाली बांधून लो नाही. यानीं आम्हांस दाली बांधिली. ' असे झणून गळ्यांतून पडदळसुद्धां तळवार काढून श्रीमंताचे पायांवर ठेविली. तो नाना फडनवीस यानीं खुणेने पुरुषोत्तमरावांस सांगितले जे, ' यास लयक आपल्याचें करा ! ' असे म्हणतांच दाजी बोलले की, ' मानाजीबाबा, हे काय करितां ? तुम्हांस दाली बांधिली ती माघारी प्यावयास बांधिली की काय, आणि तुम्हास फितुरी तरी कोण म्हणतो ? तुम्हांस आपला सरंजाम खाऊन श्रीमंतांचे पायांशी लक्ष ठेवून रक्कश असाने. ' असे म्हणतांच मानाजी फांकडे बोलले की, पुरुषोत्तमराव, आम्हांस सरकारचे चाकर, आजपर्यंत सरकारची चाकरी कशी केली ती आपणांस माहीतच आहे. बरकड वामणावाणी तुम्ही वामण नव्हत ! दुखतरजमा मला आहे आणि माझी खातरजमा तुम्हांला आहे.

असे बोलतांच दाजी बोलले की, रावसाहेब, मानाजीबाबांस तलवार उचलून लावी. असे म्हणून श्रीमंतांचा हात लावून नरवार उचलून भाषण दिली. आणि बोलिले जे, मानाजी बाबा, श्रीमंतांची भोजनाची वेळ झाली. निरोप घ्यावा. असे म्हणून लागलीच विडे आणविणे आणि श्रीमंतांचा हात लावून विडे दिले. आणि बोलिले जे, अहो, मानाजी बाबाचे लोकांस विडे देणे. असे म्हणून त्याचे लोकांस विडे दिले. नंतर श्रीमंतांस सांगितले जे, आतां निरोप द्यावा. असे म्हणून श्रीमंतांस उठावयाची सूचना करितांच श्रीमंत उठले. ते मानाजी फांकडे भुजरा करून निघाले. दाजी बोलले जे, तुम्ही नरकाचे पापांशी लढत ठेवून स्वस्थ आणा. कोणे गोष्टीची किती न करणें. असे म्हणून त्यांस निरोप दिला. ते गेल्यावर नाना फडक्यांस बोळले की, दाजी, आज आपण होतां म्हणून मानाजी फांकडे गेलीं बोललां. आमचा काही त्याज्यरावर बोलावयाचा लाग नव्हता; अहो, कथेरीत म्हणतो. हों वामणें मळा किती म्हणतात म्हणून ! त्यासो काय बोलावे ! ही भेट होऊन वर्ष महा महिने झटले नाहीत तसें झाले मानाजी-फांकड्यानें हेदसभल्लीस अनुकूल होऊन हरीपंत फडक्यांची फांत फिनविली व त्यांस कैद करून हावूच्या हावलीं करण्याचा घाट घालला ! तो सर्व प्रकार पुढे दर्शविण्यास येईल.

प्रकरण सहावें.

तोतयाचें बंद.

पानपतऱ्या युद्धांत सदाशिवराव भाऊसाहेब मरण पावले ही गोष्ट मुप्रसिद्धच आहे. त्या युद्धानंतर कांहीं वर्षांनीं एक कनोठा ब्राह्मण यांचे भाऊसाहेब असे म्हणू लागला. लवकरच त्याभोंवतीं भोळसर व लबाड लोकांचे धवे तमून पुकारा करू लागले की, पानपतासून जीव बचावून भाऊसाहेब पळून आले ते आजपर्यंत गुप्त होते. आतां ते आपले स्वरूप प्रकट करून पूर्वाप्रमाणे राज्याचा कारभार करणार; शक्तिता सर्वांनीं त्यांची आज्ञा शिरसावेय मानावी ! हे मोठेंच बंद

बाजणार होतें, पण माधवराव पेशव्यांनीं तोतयास पकडून पुण्यास आणून चौकशी केली, आणि तीत तो अर्थातच खोटा ठरल्यामुळे त्यास दौलताबादेच्या कि. ज्वांत कैदेत ठेविलें. हल्लीं कारभाऱ्यांनीं निजामअल्लीस तो किल्ला दिला तेव्हां तोतयास तेथून काढून मिरजेस पाठविलें. तो तेथें जाऊन योडे दिवस होतात, तोंच पटवर्धनांनीं कारभाऱ्यांस तगादा लाविला कीं, तोतया येथें असल्यानें कांहीं कितूर होऊन किल्ल्यास एखादा दगा होण्याचे भय आहे. या धामधुमीच्या दिवसांत आमचीं सर्व मुलें माणसें व चीजवस्तू येथें असणार, पाकिरसां तोतया येथें नको. त्याची दुसऱ्या स्थळीं रवानगी करावी. त्यावरून कारभाऱ्यांनीं त्यास रत्नागिरीस रवाना करून देण्याचा हुकूम केला.

तोतयामारखे दोंग करणारे लोक पुढे आले म्हणजे त्यांच्या बोलण्यावर डोळे मिटून विश्वास ठेवणारे हजारों अडाणी लोक त्यांस भेटतात. मोठमोठ्या शहाणे म्हणविणाऱ्यांच्या अकला या कामीं वेळो-वेळीं गुंग झालेल्या आहेत ! मीच भाऊसाहेब आहे असें झणणारा आणखी एक तोतया कर्नाटकांत निर्माण झाला होता. त्यास हैदराअल्लीने मोठ्या घाटामाटानें कांहीं दिवस आपल्या दरबारीं वाळगिलें होतें ! पानपतच्या गर्दीत नाहींसा झालेला हरीपंत फडक्यांचा भाऊ मीच आहे असें एक लुच्चा मनुष्य पुणें प्रांतीं मांगत फिरत होता ! त्या युद्धांत शत्रूच्या हातीं लागून मरण पावलेला प्रख्यात सरदार जनकोजी भिंदे मी आहे असें म्हणणाऱ्या आणखी एका लुच्चाने महाराष्ट्रांत चळवळ उत्पन्न केली होती व शिंद्याच्या घराच्या माणसांस कांहीं महिने दुग्ध्यांत पाडिलें होतें ! बाजीरावांत एका डोंगरी किछवावर कैदेत मरण पावलेला चतुरसिंग राजे भोंसले मीच आहे असें म्हणणारा एक दोंगी प्रकट झाला होना ! अशीं आणखी तोतयांचो पुष्कळ उदाहरणें सांगतां येतील. या सर्व लोकांस त्या त्या वेळीं हजारों अनुयायी मिळाले, पण शेवटीं हे लोक खोटे ठरल्यामुळे त्यांचीं पारिपत्यही झालीं. अव्वल इंग्रजांत पुण्यास एक वाई आली होती. तीं सांगे कीं, मी सवाई माधवराव यांची बायको यशोदाबाई ! पुरंदरार पेशवे सरकारचे इश्या कोठें पुरलेले आहे ते मला माहीत

आहे. याप्रमाणे यापा देऊन तिने पुण्यातलि कित्येक खानदानीच्या कुटुंबांत कांही दिवस भुरळ घातली होती, पण त्या वेळच्या अधिकाऱ्यांनी तिची चौकशी करून तिला शिक्षा केली तेन्हां लोकांचा भ्रम दूर झाला !

सदाशिवराव भाऊसाहेबांचे नांव घेणारा प्रसुतचा तोंतया भाजी पेशव्यांच्या कारकीर्दीत दोन दोनदां चार चारदां पक्की शाहानिशा होऊन खोटा ठरला असूनही अद्यापि हा बैरागी खरोखरीच भाऊसाहेब आहे असे म्हणणारी हजारों माणसे होतीच ! आणि त्यांतलीं कित्येक थोर वजनदार घराण्यांतलीं होती ! विशेष खेदाची गोष्ट ही की, भाऊसाहेबांची स्त्री पार्वतीबाई हिला हा बैरागी आपला नवरा कशावरून नसेल, असा अद्यापि संशय केव्हां केव्हां वाटत असे ! भाऊसाहेब पानपतांत मेल्लेला नाही, तो कांठे तरी वेपान्तर करून भटकत आहे, तो कधी तरी प्रकट होऊन आपणाम भेटेल, हा तिचा मह कायमचा होता. तिने सीभाग्यचिन्हें धारण करण्याचे व आपल्या नांवापासो ' सीभाग्यवती ' हे उपपद लावण्याचे अजून टाकिले नव्हते. अलीकडे वर्ष सहा महिने पुरंदरची हवा, काळजी व यातायात यांनी तिची प्रकृति बिघडून तिला क्षयाचे दुखणे जडले होते, व त्यांतून ती आतां वांचत नाही हे ठरलेच होते. पटवर्धनांच्या तगाद्यावरून कारभारी तोंतयास भिरजतून काढणार हे ऐकिल्याबरोबर पुढपोतमराव पटवर्धन पुरंदरास होते त्यांकडे पुण्याहून पार्वतीबाईचे निरोप निकडीने वारंवार येऊ लागले. ' हे अशा बैरागीपणाचीं सोंगे घेऊन हिडतात ! काप करावे ! ' अशी बाईच्या जिवाची तळमळ ! ' ईश्वर आम्हास अशा संकटांत घातले ! यांचा वेदावस्त बऱ्याच खर्चावे-चाचा झाला आहे. ' म्हणून तिचा जीव ओशाळलेला व उदास ! ' एका ब्राह्मणाची स्वानगी तट्ट व दोन माणसे खरोबर देऊन भिरजेस करित्ये. त्याची (व तोंतयाची) भेटी आठ दिवस दोघांचीच खोलीत होय असे करावे. तिसरा कोणी आपला कारकून अथवा माणूस जवळ न बसवावा. ' असा तिचा वडिला ! मी कांही आतां या दुखण्यांतून वांचत नाही. याकरितां माझा काय तो सोक्षमोक्ष होईपर्यंत

सप्रेम.

तोंतयास 'चार दिवस मजवर दष्ट देऊन तेपेच ठेवणे. आपली परलोकास जाण्याची वाट शाजी पाहिजे.' अशी तिची शेवटची मार्शना !! संसारांत अनेकांवर अनेक चमत्कारिक-

प्रसंग येतात, पण यापेक्षा करुणास्पद प्रसंग सांपडणें अशक्य आहे ! परंतु अबलेच्या दुःखाची पर्वा निष्ठुर राजनीतीने धरिली नाही ! कोणाचे कांही न ऐकतां पटवर्धनांनीं तोतयाची रवानगी रत्नागिरीस केली.

रामचंद्र नाईक परांजपे म्हणून पेशवाईत एक मोठा मावकार होता. त्याचा पेशव्यांच्या घराण्याशी व इतर बंड घराण्यांशी कांहीं आसपणाचा निकट संबंधही होता. त्या रामचंद्र नाईकाकडे हल्लीं रत्नागिरीची मामलत होती. तोतया रत्नागिरीस आल्याबरोबर रामचंद्र नाईक त्यास अनुकूल झाला. एखादी मसलत करावयाची मनांत आणल्यास ती तडीस नेण्यास जवळ पैका अमावा लागता तो नाडकाजवळ पुष्कळ होता. पार्वतीबाईंच्या मनाचा काळ त्यास माहीत होता. तूर्त भस्मस्थोचा व श्रामधुर्माचा काळ अमज्यामुळे योजिलेला बेत तडीस जाऊन पुढे आपणाम अपरंपार कायदा होईल. अशी त्या लेखी सराफास खार्ची वाटायी. कांही वजनदार लोकांकडून त्यास प्रोत्साहनही मिळाले. त्यामुळे त्यानें तोतयाम केंद्रेंतून मुक्त करून त्याच्या नांवाची डाई

फिरविली. आणि त्याजकडून ऐश्यांची व अधि काराची चिन्हे धारण करतून स्वारीचा लबाजमा त्यास तयार करून दिल्या व रत्नागिरीचा किछा व मुभा त्याच्या हवाली केला. मग तोतयाची चौहोकडे फतेच होत गेली. कोंकणचे व घांटावरचे हजारे लुखे लोक त्याभोवतीं भिळाले. इचलकरंजीचे व्यंकटराव घोरपडे त्यास भिळाले. पटवर्धनांची सत्तासम आखांचीजहागिर तुझ्या नांवें करून देतो म्हणून थापा देऊन त्यानें परशुरामपंत भाऊंचा चुलत भाऊ हरबा अण्णा यास आपणाकडे फितावून नेले. भाऊंचा मेहुणा रघुनाथराव कोलटकरही या फंदांत होता. पेशव्यांची मानोत्री गंगाबाई हिचा सज्जला मामा नागो गंकर म्हणून होता तो या तोतयाच्या बंडांत मिळाला होता ! पेशवे सरकारचें आरमार तोतयाम बस झाले

आणि विजयदुर्ग, देवगड, गोवळकोट, अंजनवेल, सुवर्णदुर्ग इत्यादि किछे त्याच्या हाती लागले. त्यानें

दक्षिण कोंकण काबीज करून उत्तर कोंकणावर खार्गी केली. त्याजवळ

वीस हजार फौज जमा झाली व त्याच्या चौक्या बोरघांटावर राजमाचीपर्यंत बसत आल्या. ती आतां

पुण्यावर बालून येण्याच्या गोष्टी बोलू लागला व याच वेळीं सिंहगडच्या

गडकन्यांत काही इच्छेमुळे उत्पन्न झाली ! कारभाऱ्यांच्या फौजा गुजराथेत, करवीर प्रांती व कर्नाटकांत गुंतल्या होत्या. शिवे होळकर नुकतेच देशी आले होते. तोतयाच्या बंडाचा मोड कसा करावा याची पंचाईत कारभारी अंमळ दिरंगाईने करीत होते. तो तोतया क्षेणामेणाचा होता तो हं हं म्हणतां लोखंडाचा होऊन बसला !

दादासाहेबांचा वंदोवरून करण्याच्या कामी महादजी शिंद्यानीं लबाडी केल्यामुळे तो मनमत्त जो एकदां नासला, तो कारभाऱ्यांनीं किती अकाल लढविली तरी पुनः सुधारलाच नाही ! शिंद्याच्या दुष्ट वर्तनामुळे दादासाहेबांस इंद्रजंकिडे निमटून ज्ञाप्यास कावले एवढेच नाही, तर दुसरी अनेक संकटे राज्यावर एका मागून एक प्राप्त झाली ! शिंदेहोळकरानीं आयत्या वेळीं हरीपंतास सोडल्यामुळे त्यांस गुजराथेंत इंद्रज व दादासाहेब यांशा लढाया झाल्या त्यांत यश आले नाही, त्यामुळे पुनः दुसरे वर्षी युद्धाचा उपक्रम करावा लागून पेशवे सरकार मनस्वी खर्चाखाली आले. पुणे दरबारान शिवे होळकर अनुकूल नाहीत व राज्यांत एकी नाही, असा चोहोंकडे बोभाटा झाल्यामुळे कारभाऱ्यांस बंधनांशीं नुकसान सोमून तह करावा लागला, व निजामअल्लीच्या बंडावणीस भिऊन त्यास नवीन अठरा लक्षांचा मुलख जहागीर द्यावा लागला ! हेदरअल्लीने कर्नाटक वळकाविले, कोल्हापुरकरानीं पेशव्यांचा मुलख लुटण्याची मुरुबान केली, कितूरच्या देगायाचें बंड, मराठ्यांच्या दंगा, पतिनिधीचा दंगा, घाटबंधारीस कौळ्यांचा दंगा, अशा किती झगड्यां अरिष्टे वर्णन करावी ! आणि सर्वांहून अधिक भयप्रद असें पूर्वी वर्णिलेले तोतयाचें बंड ! या सर्व अनर्थांस प्रत्यक्ष अथवा परंपरेनें महादजी शिंदेच कारणीभूत झाले होते ! सत्तारामबापूचा कुटिल वर्तनाचा कम पूर्वीप्रमाणे अद्यापि सुरू होता. अशा वेळीं शिंदे होळकर पुण्यास आले ते अद्यापि हस्तव्यांतच होते. राज्यांत चोहोंकडे मानकेल वखडे मोडण्याऐवजीं हे सरदार नवीन वखडे उत्पन्न करूं लागले ! अशा या विकट प्रसंगीं नाना फडतवीस यांनीं जीं समलन पोजिन्की तिजवरून त्यांच्या राजकीय धोरणाचें गुट रहस्य उमगूं लागलें, शिंदे हे कर्ते व शूर सरदार खरे, पण ते जे इनके डोईजड होऊन राज्याचा नाश करण्यास आनंदीत कारण झाले आहेत ते होळकरांच्या मदतीमुळे होत. पाकिरतां

ही होईनड झालेली शिंदे होळकरांची ओडी फोडून या दोघा संवदारांत किंचित् तेढ उत्पन्न करावी व दोघांपैकी कोणा तरी एकास नेहमी आपले लगामी लावून ठेवावे; याप्रमाणे मसलत योजून तिच्या अनुरोधाने नाना फडनवीस अधिराज्यात वागत गेले. हल्ली प्रथम त्यांनी महादजी शिंद्यास पूर्ण अनुकूल करून घेतले. नानांपेक्षा सखारामबापू-विषयी शिंद्यांच्या मनांत अधिक वांकडे होते. यामुळे शिंदे व नाना यांची मैत्री जुळण्यास उशीर लागला नाही. मन १७७६ पासून १७८९ पर्यंत सरामरी पांच वर्षे ही नाना व शिंदे यांची गट्टी होती. त्या मुदतीत शिंद्यांनी मोठमोठे पराक्रम करून राज्यातील बरेबरे मोडिले व सरकारची मोठमोठी कामे केली. परंतु त्यानंतर ते पुनः बिरबून पूर्वीप्रमाणे चाळे करू लागले. त्या सहाय्या नानांनी शिंद्यावरच केवळ अवलंबून न राहता त्यांस टाकून होळकरांशी गट्टी केली, व ती गट्टी मात्र शयटपर्यंत चालली. या तिघांमध्ये केवळ बैरबुद्धि परस्परांशी उत्पन्न झाली होती, असे यावरून कोणी समजू नये. 'सारी एकाच आईची लेकरे' ही समजूत तिघांचीही असून बाह्यात्कारे ते पूर्ण सलोख्यानेच वागत, अंतःस्थ वर्तनात घोंडा दावा ठजवा प्रकार होता एवढेच ! शिंदे होळकरांत दुही उत्पन्न केल्या-बद्दल पुष्कळ लोक नानांस दोष देत असतात; परंतु त्यास त्या वेळी घडलेल्या पूर्वापर गोष्टींचा संदर्भ ठाऊक नसतो. शिंद्यांची वागणूक कसकशी होत गेली याविषयी या पुस्तकांत सविस्तर नवीन माहिती देऊन आझी हा संदर्भ दाखवून दिला आहे. यावरून पाहिले तर राज्याच्या बचावासाठी त्या दोघां सरदारांत दुही उत्पन्न करणे नानास त्या वेळी भाग पडले व तोच त्या प्रसंगास योग्य उपाय होता, असे विचारी मनुष्याच्या सहज लक्षांत येईल. शिंद्यांस आपणाकडे बळवून घेण्याकरिता नानांनी त्यांस सांगितले की, तुम्ही जे जे भागता ते ते सोयी सोयीने सावपास येईल. आजच अडबाल तर सखारामबापू ऐकणार नाहीत. पुढे त्यांचेही मन बळवून आझी तुमची कामे करून देऊ. शिंद्यांचा नानावर विश्वास होता. नाना हाटव्याप्रमाणे करितील असे मानून ते प्रत्येक मसलतीत त्यांस मदत करण्यास तयार झाले. शिंद्यांच्या सरनामाचे भागचे हिशोब तपासून बिल्लेस लावावयाचे होते त्या

काही नानांनी त्यांस काही सबलत याच वेळी दिली असावी असे वाटते.

तोतया पुण्यावर चालून येतो असे वर्तमान कळल्यावर आता त्याची उपेक्षा करणे अशक्य झाले. ते बंड मोडण्यासाठी सरकारांतून भिनराव पानडो यांची रवानगी झाली. पानडोनी बोरघांटात तोतयाशी

आकरोबर सन १७४६. दोन तीन लढाया करून त्यास मार्गे सारिले. तो इतक्यांत पानडोच्या मदतीस स्वतः महादजी

शिंदेच फौज घेऊन आले. भग एक मोठी लढाई होऊन तोतयाचा पराजय झाला व त्याच्या फौजेची दाणादाण झाली. पुढे तोतया मुंबईस इंग्रजांकडे पळून जात होता, पण वाटेत त्यास रघोजी आंग्रेवांनी पकडून पुण्यास आणिले. आपली चौकशी झाल्याखेरीज शिक्षा होऊ नये असे तोतयाने रघोजी आंग्रेवांपासून वचन घेतले होते त्यामुळे त्याची पुनः चौकशी करावी लागली. ती करण्यासाठी कारभार्यांनी पंचाईत नेमिली होती तीत रामशास्त्री न्यायाधीश, गोपीनाथ दीक्षित, धोंडोबा पुरंदरे, हरीपंत फडके, बाबूजी नाईक, नारामतीकर, त्रिंबकपंत वर्मक इत्यादि सत्तावीस पंच होते. ज्यांस तोतयाबद्दल संशय होता ते व सदाशिवराव भाऊसाहेबांच्या लढानपणापासून परिचयाचे लोक प्रमुख प्रमुख निवडून बरील भंडळीखेरीज मुद्दाम या पंचाईतीत पंच नेमिले होते. सर्वानुमते तोतया खोटा

१८ दिसेल.

ठरल्यावर " तोतयास गाढ्यावर घालून बाजारांतून फिरविला. ज्यांस ज्यांस संशय राहिले होते त्यांस त्यांस दाखविले. शेवटी उंटावर बसवून फिरविला, आणि चार घटका दिवसास मेखसुने डोके कोडून मारिला. "

नंतर तोतयाच्या बंडांत सामील झालेल्या गुन्हेगार लोकांची पारित्ये झाली त्यांत नानांनी बराच कडकपणा धरिला होता असे दिसून येते. कारण की बंड-

खोर लोक ब्राह्मण असले तरी दया न धरिता त्यांस मारून टाकवे, त्यांची मालमत्ता सरकारांत घेऊन बापका पेरें कैदेत टाकावी, अशी ते परशुरामभाऊंस ताकीद करितात व 'आमच्या सरदारांचीं सत्तेच जात चालली' असा भाऊस

टोमणा मारिल्ल ! परशुरामभाऊंचा चुलत भाऊ या बंडांत होता

त्याचा भाऊनी मोठ्या भिन्नवारीने गुन्हा माफ करून घेतला. तथापि जबर द्रव्यदंड हा द्यावा लागलाच. जीव मात्र बचावला इतकेंच. तीच गोष्ट भाऊंचे यजमान व्यंकटराव घोरपडे यांची. त्यांचा सरंजाम तोतयाच्या गुन्हांत सामील झाल्याबद्दल सरकारांत जप्त झाला होता, तो सोडतांना नानांनी एकसाली नजर साठ हजार रुपये व गुन्हेगारी सज्जालक्ष रुपये घेतली ! भाऊंचा मेहुणा कोलटकर हा पार्यंतीवाईचा भाऊ अमल्यामुळे तिच्या रत्नदलीवरून त्याचा जीव बचावला. गंगावाईचा मामा लढाईत मारिला गेला. बंडाचा उत्पादक रामचंद्र नाईक परांजपे याचे हाल तर पुर्मूच नयेत ! त्याचें सर्व द्रव्य व मालमत्ता सरकारांत जाऊन कुटुंबांतल्या माणसांमुद्धां सर्वांच्या पायांत बिड्या पडून डोंगरी किल्ल्यावर कैदेत पडावे लागले. जागझागीचे बंडखोर धरून शिक्षा करण्याचा हा क्रम कित्येक महिने चालला होता.

या बंडामुळे हजारां ब्राह्मणांस तोतयाचा संसर्ग झाल्यामुळे त्यांस प्रायश्चित्ते देऊन ब्रह्म करण्याचा विषय धर्मशास्त्राचा होता. सव्व ते काम रामशास्त्री यांच्या सहाय्याने उरकण्यांत आले. ही प्रायश्चित्ते 'सरकारी' असल्यामुळे सर्व राज्यांत एकाच दिवशीं सरकारी अम्मलदारां समक्ष आगझागीं सक्तीने घेवविण्यांत आली. "तोतयाचे पंक्तीम ज्यानी प्रत्यक्ष अक्षय्यबहार केले व तोतयाची श्रावणी ज्या ब्राह्मणांनी केली व श्राद्धपक्षाचा क्षीण ज्या ब्राह्मणांनी घेतला असेल, त्या ब्राह्मणांस तूर्त प्रायश्चित्त द्यावयाचें नाहीं " अशी तार्काद होऊन यांम मात्र पुष्कळ दिवस बहिष्कारांत गटगळ्या खात टाकण्यांत आले ! या अव्वल नेबरच्या आरोपांस जेव्हां प्रायश्चित्ते दिली तेव्हां तीं जबरन दिलीं असतीलसे वाटते. कारण की व्यंकटराव घोरपडे यांस हा अव्वल नेबरचा संसर्ग घडल्याची जरी सरकाराग खात्री नव्हती, तरी मुद्धां त्यांस तीन चांद्रायणे सुवर्ण—प्रत्याम्नाये वाराशें रुपयांचें प्रायश्चित्त 'नेमून ते कृष्णातीरिं क्षेत्र खिद्रापुर येथें घेण्याबद्दल रामशास्त्री यांनी आज्ञा केली होती. बाकी बरील संसर्गी यांची "बहुत वेळ पंगत यांस झाली त्यांस मुंडनपूर्वक प्राजापत्य, एक वेळ पंगत झाली त्यांस अर्धप्राजापत्य, संसर्गी यांचे संसर्गी यांची अनेक वेळ पंगत झालेल्यांस पाद—प्राजापत्य व एक वेळ झाली त्यांस उपोषणपूर्वक पंचगव्य." याप्रमाणें प्राय

शिवें नेमलेल्या तिथीस एकदांच सर्व रात्रीस झाली ! या ताकीब-
माणं ५० १४ पत्रांतून एक करून समकारिक व व्यानार
१० १६९८ नेवण्याजोगे आहे. तें असे की " ज्याकडे देव बहुत

असोन थोडका असे मिथ्या बोलोन पंचगव्य घेतलें झणेल त्याज-
पामोन गुन्हेगारी घेऊन त्याची नांविनी डुलून लिहून पाठविणें ! "
कोणत्याही काळी मनुष्यस्वभाव म्हटला म्हणजे हयून तिथून एकच !
तोतपा जातीने कनोजा ब्राह्मण असून त्याचे नांव मुखनिधान असे
होतें. वर सांगितलेली प्रायश्चित्ते कनोजाच्या संसर्गावरून झालेली
नव्हत, तर ' मुखनिधान तोतपा पतित ' याच्या संसर्गावरून
होत. पण तोतपा कोणत्या पालकामुळे ' पतित ' ठरला ! रामदोहामुळे !

सन १७७७ च्या जुलैत गंगाबाईस नववराचे दुसरे होऊन ती
मरणे पावली. त्यासंबंधे शिवाजीपंताच्या पत्रांत उल्लेख आहे तो —

" श्रीमंत मातोश्री गंगाबाई यांची नववराचा उपद्रव जाहला. ज्या
आत्म्यापामून आठव्या दिवशीं आषाढ शुद्ध सप्तमी ' मंदवारी ' प्रातःका-
ळच्या दीड पुढर दिवसास देवाज्ञा झाली. ईश्वरें बोठा घात केला.
श्रीमंत लहान. मातोश्री झणजे पांघरूण होय. मोठी अनुचित गोष्ट
झाली. " यानंतर दहा दिवसांनीं लिहिलेल्या एका पत्रांत शिवाजीपंत
म्हणतो की, " श्रीमंत मातोश्री नाईचे वर्तमान कळलेच असेल. अली-
कडील वर्तमान तर रावसाहेब नाईभाईजांविषयी पुसतात, ' मातोश्री
कोठें आहेत ? ' तेव्हां सांगणार सांगतात की, ' देवास गेल्या आहेत. "
त्यास ' आणविणें ' म्हटल्यावर ' आणवितो ' झणतात ! " पावर परतून
रामभाऊ उत्तर लिहितात की, " श्रीमंत रामश्री रावसाहेब मातोश्रीची
आठवण करितात म्हणून लिहिलें, त्यास ईश्वरी इच्छेस इजाज काय
आहे ? ते प्रतापी पुरुष अवतारी आहेत ! त्यास दुसऱ्याने समजावाचें
असे नाहीं ! " गंगाबाईने मरतेवेळीं रामचंद्र नाईक याचा गुन्हा माफ
करून त्यास कैदेतून सोडण्याविषयी कारभार्यास सांगितल्यावरून
त्यांनीं त्यास मुक्त केले.

त्या काळच्या राजकीय पत्रव्यवहारांत पुणें शहरच्या व्यापारामंडळें व
सांपातिक स्थितीसंबंधे केन्हांकेन्हां उल्लेख येतात त्यावरून तशा बंडाळीच्या
दिवसांतही ती स्थिति अगदीच वाईट होती असें झणवत नाहीं. गतवर्षी
इंग्रजांशीं लढाई सुरू झाली तेव्हां मुंबईचा मराठी राज्याज्ञीं सालगारा

व्यापार नानांनीं सक्तीने बंद करविला. मुंबईची वस्ती निवळ व्यापारी लोकांची असल्यामुळे तिच्या नाड्या तत्काळ आंखडल्या ! सावकारा व सराफा ठार बुडाला. व्यापाऱ्यांची दिवाळीं निघालीं. विलापतेहून व धिनाहून मालानें भरून आलेलीं तारवें मुंबईच्या बंदरांत तटून राहिलीं. या कारणांमुळे मुंबई सरकारची तिजोरी अर्धातच रिकामी होऊन लढाईवर नमुद असलेल्या आपल्या फौजेचा खर्च चालविण्याचें त्या सरकारावर मोठे संकट येऊन पडलें. त्या वेळीं पुण्याचे व्यापारी लाख पाऊण लाख रुपये सरकारांत नजराणा भरतों, मुंबईशीं व्यापार करण्याची परवानगी द्या, असे नानास वारंवार अर्ज करीत होते. व्यापार बंद करण्यांत सरकारचें जकातीचें नुकसान जबर होत होतें तरी नानांनीं व्यापाऱ्यांचा अर्ज मान्य केला नाहीं ! यावरून ध्यावयाची गोष्ट. पेढीच की, लाख रुपये कत नजराणा देण्याइतक्या किमतीचा एकट्या पुण्याचा मुंबईशीं व्यापार त्या काळीं होता ! जेव्हां आग-गाड्या, सडका हे काहीं नव्हतें, राज्यांत धामधूम पराक्रांष्टीची भाजली होती, अशा काळांत हा व्यापार थोडका नव्हे ! एकोव्या व्याज कबूल करून व जबरी करून सुद्धा सरकारास कर्ज मिळविण्याची मारामार पडे, यावरून या राज्यक्रांतीच्या दिवसांत सरकारची पत उत्तरत चालली होती हे साहजिकच आहे. हरीपंतांच्या फौजेचें कर्ज फ्रेडरिक्स-रिता व त्यांची कर्नाटकांत स्वानगी करावयाची तिच्या तपारीसाठीं कारभार्यांनीं पैका उत्पन्न करण्याचे जे उपाय योजिले, त्यांत पुण्यातील सावकारांपासून जमरीनें कर्ज मिळविणें हा एक होता. पटवर्धनांचा एक कारकून लिहितो—“पुण्यांत प्रस्तुत कर्जपट्टीचा कडाखा झाला आहे. चौसष्ट लक्षांची पट्टी सराफवदंता, परंतु तीस चाळीसपावेतों असेल. बल्लभ सुंदर यांची तीन लक्षांची निष्ठा जाहली. बाळोबा नाईक लक्ष देतो, परंतु ऐकत नाहींत. चौकी बसली आहे. पाचप्रमाणें जोग, गड्रे, ताडके, धत्ते, भावे, रामाजी नाईक दातार, त्रिंबक विनायक चानूक स्वार, तापीदास फाशीदास, बागोत्री बगोडे, भुतार, कलानदास, यांच्या घरी चौक्या बसल्या आहेत.” भोकरे, वानवळे व हरिभक्ति या बड्या सावकारांचीं नांवां या यादींत नाहींत. कारण की, ते यापूर्वीच कर्ज देऊन गुंतले होते. शिवाजीपंतांच्या लिहिण्यांत या कर्जपट्टीचा ऐबज शेवटीं सारा पंधरा लाखेपेजों जमा झाला ! आतां तह झाला सवरला, आतां पुण्याचा

व्यापार का सुरू होत नाही ! असा मुंबईसरकारने आपल्या पुण्याच्या वकिलस पत्र विचारिला, तेव्हां त्याने जबाब दिला की, आता व्यापारास दरबाराची आडकाठी नाही, पण दरबार कर्म मागेल या भयामें यंदा आता व्यापारी पैका बाहेर काढीत नाहीत ॥ !

प्रकरण सातवें.

कर्नाटक प्रांती मोहीम.

कोल्हापुरावर स्वारी.

या सुमारास पुणे दरबारास दोन गोष्टींचा विचार करणे प्राप्त झाले होते. पैकी पहिली हैदराबादीस मागे हटवून त्यास अंमलित करून त्यापासून खंडणी वसूल करण्याची. ती मसलत पूर्वीप्रमाणे एकट्यानेच करण्याचें आतां पुणे दरबारास सामर्थ्य राहिलें नव्हतें, याकरितां निजामअल्लीस मिळवून घेऊन तो व आपण मिळून ती मोहीम करावी असा विचार घाटत होता. दुसरी गोष्ट कोल्हापुरकरांचा दंगा सोडण्याची. ती मसलत महादजी शिंद्याच्या गळ्यांत अडकवून देण्याची नानानो निश्चय केला. तांतयाचें बंद मोडल्यावर संयमनेरच्या देशमुख्याची कन्या नवरी पाहून ठेविली होती तिजशी लग्न करण्याकरितां महादजी शिंदे जांदगांवाम गेले होते. मार्गशीर्ष १० नवमीस लग्न झाले. नंतर त्रेंच दिवस ते तेथेंच स्वस्थपणें राहिले होते. करविरकरांचें पारिपत्य करण्यासाठीं मोहीम करण्याचें नानाच्या आग्रहावरून त्यानो पतकरले व आपली कौम रहिमतपुरापावेतो नेली, पण तेथें ते चार महिने छावणी करून राहिले. त्यानो नानास सांगून पाठविलें की, पूर्वी कबूल केल्याप्रमाणें आमचें काम करून द्या झणजे आपण स्वारीस निघालोंच समजा. तेवपर्यंत मात्र आपण एक पाऊलसुद्धा पुढें टाकणार नाही ! शिंद्याचें मागणें असें होतें की, मला दक्षिणेंत दहा लक्षांची जहागीर द्यावी. निदान दक्षिणेंत पांच लक्षांची देऊन बाकीचे भरतीस माळवा प्रांती भेळसें वगैरे पांच लक्षांचे महाल द्यावे. शिवाय अशीरगडचा किड्या द्यावा. त्या वेळीं एनटी मोठी जहागीर शिंद्यांस देणें संकटाचेंच होतें. त्यातून ते दक्षिणेंत जहागीर मागत

होते ती गोष्ट बोलावयासच नको होती ! शिवाय राण्यांत पहिल्या प्रतीचे बळकट किल्ले होते त्यांत अशीरगडची गणना होती व ती किल्ला मोठी नाक्याची जागा होती. दुसरा एखादा सामान्य प्रतीचा किल्ला कारभारी देते, पण तसला शिवांन नको होता ! ते अशीरगडचा आग्रह सोडीनात ! त्यांचे झणणे न ऐकावे तर तिकडे कोल्हापुरकर राज्य घासीत चालले होते व हैदराबादीकडून त्यांन पैक्याचा पुरवठा होत होता. शेवटीं नानांनीं तोड काढिली की, मेळसें बगैरे माळव्यांतील दहा लक्षांचे महाल तुम्हांस जहागीर देऊं. आतां कांहीं तकरार न सांगतां तुम्ही स्वारीस निघून कोल्हापुरकरांचे पारिपत्य करावे व पुढेही राज्यांत खोहोकडे बरेडे झाले आहेत ते मोडून राज्याचा बंदोबस्त करून द्यावा. इकडचीं कामे आटपून आमचा निरोप घेऊन तुम्ही उज्जनीस आऊं लागाल तेव्हां अशीरगडचे बोलणे बोलूं. शिवांनीं हे म्हणजे मान्य केले. परंतु शिवांविषयी बापूच्या मनांत पूर्वापासून धांकडे असल्यामुळे त्यांस जहागीर देण्याचे नुसते श्वसनसुद्धां देण्याचे बापूच्या जिवावर आले ! त्या कामीं नानांचा कारख आग्रह पडला, तेव्हां निरुपाय होऊन त्यांनीं रुकार दिल्या. पण नानांविषयी सखारामबापूच्या मनांत मत्सर उत्पन्न झाला होता तो त्यांनीं शिवांविषयी रदबदली केल्यापासून दुणावत चालला. ■ मत्सर उत्पन्न होण्याची कारणे होत गेली तीं अशीं:—

पेशवाईत नक्तपैसा, कापड किंवा जमीन बगैरे सरकारांतून कोणास द्यावयाचे झाले म्हणजे एक कागद तयार होत असे त्याला 'देणे यादी' म्हणत. या यादीवर 'दावे' असा शेरा मालकाने करावा व त्याच्या कारभार्याने 'देवावे' असा शेरा करावा असा प्रथात असे. अगदीं जरूरीच्या प्रसंगी नुसता 'देवावे' असा शेरा करून मालकाच्या 'दावे' या शे-याशिवाय आपल्याच जबाबदारीवर एखाद्या कामाचा निकाल पुणे दरबारांतील कारभारी करीत असत. कारण कारभारी तरी मुख्य मालक पेशाने यांचे बंधूच असत. बाजीराव बळाळ यांचे चिमाजी आप्पा, बाळाजी नाजीरान यांचे सदाशिवरान भाऊसाहेब व माधवराव बळाळ यांचे नारायणराव बळाळ हे कारभारी होते. गंगानाईची स्वापना शास्त्र्यापासून सखारामबापू मुख्य कार-

अगरी तर कालेच. शिवाय 'वडीलकी' वा* अधिकारी त्यांकडे आल्यामुळे 'दावे' हा शेरा करण्याचे काम त्यांकडे आहे. त्या एकाच झेल्यावर सर्व कामे चालत होती व त्यामुळे सर्व लोकांची नाके बापूच आपल्या मुठीत ठेवितो घेत होती. त्यांची नजर राज्यसत्ता पेक्षा स्वार्थसाधनाकडे विशेष असल्यामुळे नानांचे मनलतीस बापूकडून हरकामी अडवळा होऊ लागला. तेव्हा नानानी त्यांचे निवारण करण्याच्या मुद्दीने 'देवावे' हा शेरा यादीवर करण्याचा नवीनच प्रवात घातला व क्वचित् प्रसंगी बापूकडे न जाता आपल्याच जबाबदारीवर ते कामाचे निकाल करू लागले. अद्यापि प्रत्येक महत्वाचे काम बापूकडे नेणे, त्यांचा दोज व सन्मान राखणे, सर्व कारभार त्यांचे हुकूमामे चालतो असे लोकांत दाखविणे, यांत ते तिलग्रास कसूर करीत नव्हते; किरकोळ कामे मात्र एखादे वेळी ते 'देवावे' जकी शेरा करून निकालास लावीत. तो रोंख त्या पाताळपंथी सखाराम बापूनी तात्काळ ओळखिला ! ते जळफळू लागले की 'देवावे' या शेरावर जर लोकांची कामे चालू लागली तर 'दावे' करून घेण्यासाठी आम्हांकडे कोण येणार ! आणि असे जाहल्यावर भग आमची 'वडीलकी' ती कमली ! आधीच पुणे वरचारांत नाना फडनीस हे बलिष्ठ मुत्तदी होऊन बसले होते; सातारा, रायगड, प्रतापगड, लोहगड व पुरंदर हे बळकट किझे त्यांच्या ताब्यांत होते; जवळ पैका होता; राग्यांत वजन होते; बहुतेक फौज अलीकडे त्यांच्या लगामी हरीपंत व परशुरामभाऊ यांच्याद्वारे लागत चालली होती; या सर्व गोष्टींमुळे सखारामबापू व मोरोबादादा यांत नानाविषयी मत्सर वाटू लागला होता. त्यांत 'देवावे' करण्याचा पेशव्यांचे बंधूंचा अधिकार त्यांनी बळकाविलेला पहातांच त्या दोघांचे पित्त भडकले ! अशा स्थितीत नानानी शिंद्यांशी मैत्री करून त्यांस आपणांकडे ओढून घेतलेले पहातांच सखारामबापूच संशय आला की, पुढे मार्गे प्रसंग पडल्यास आपले उच्चाटन करतां यावे झगून ही नानाची शकल विसते ! असे

* 'वडीलकी' व 'अख्तारी' यांस इंग्रजीत शब्द अनुक्रमे 'The power of veto' व 'power of the executive' असे लाविता येतात. 'वडीलकी' वा अधिकार बापूकडे व 'अख्तारी' वा नाकाकडे होता.

आल्यामुळे सखारामबापू व मोरोबादादा यांचे एकचित्त होण्याचा संभव दिसू लागला व पुढील कारस्थानाचे बीज पेरले गेले.

नांना फडनवीस यास धरावे अगर मारून टाकावे असा या सुमारास पुण्यात कोही गारद्यांनीं बेत केला होता, पण नानास वेळेवर सूचना मिळाल्यामुळे ते रावध झाले. आपल्या जीवित्वाचा बचाव होईल इतक्या बेताचा त्यांनीं गारद्यांचे पारिपत्य करून बंदोबस्त मात्र केला, पण हे कृत्य गारद्यांकडून कोणी करविले याचा सुगावा लागला अहूनही त्यास प्रसिद्धपणे चौकशी करता येईना ! याचे कारण शिवाजीपंत असे लिहितो की, हे कर्म कोणी करविले याचे " ठिकाण लावावे, चौकशी करावी, तेव्हा त्याचा बंदोबस्त ज्यांनीं करविले त्यांसुद्धा करावा तेव्हा ठीक ! ती गोष्ट या प्रसंगी करितां येत नाही. याकरितां बंदोबस्त मात्र करून तसाच मनकूर ठेविला आहे. " शिवाय मारेकरी घालणारांचीं नांवें कागदोपत्रीं लिहितां येत नाहीत असे कळवून तो इतका मात्र इशारा करितो की, " या खेळांत बहुतेक ' दामोदर ' मंडळींच आहेत. " पण ही ' दामोदर मंडळी ' तरी कोण !

सन. १७७० मे.

' दामोदर ' हे साकेतिक नांव पैक्यास लावितां येईल व तसें कचित् लाविलेलें आमच्या पहाण्यांतही आहे. पैका छणजे लक्षणेनें पैकेकरीही घेतां येतील. सराफ, व्यापारी, सावकार हे लोक असल्या फदांत कधींच पडणारे नव्हत. तेव्हा ते पैकेकऱ्यांतून बजा केले म्हणजे दरबारीच शिल्लक राहतात. पण नानास दगा करण्यास झटणारे हे दरबारी तरी कोण असावे ! मोरोबा दादा ! की बजावा पुरंदरे ! की चितो निठल ! अपना दुसरेच कोणी लुंगे सुंगे होते ! कोण असतील ते असोत !

आतां हरीपंत व परशुरामभाऊ कर्नाटकांत गेले होते त्यांच्या हालचालीविषयीं थोडे लिहूं. गेल्या तीन वर्षांत हैदरानें तुंगभद्रपलीकडे मराठ्यांचा जितका मुख्य होता तितका सर्व घेतला व तिकडे बल्लारी, गुनी, वगैरे संस्थाने होती तीं एकामागून एक बुडविण्याचा सपाटा चालविला. मराठी राज्यांत चौहोंकडे दंगेधोपे सुरू असल्यामुळे कारभार्यांस हैदराचे पारिपत्य करण्याची तजवीज कांहीं एक करतां आली नाहीं. शेवटीं हैदर तुंगभद्रा उतरून अलीकडे आला व त्यानें भारबाड प्रोत्ती धुमाकूळ उडविला, तेव्हा

त्याचा काही तरी बंदोबस्त करणे कारभार्यांस भाग पडले. त्यावेळीं पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे त्यांनीं निजामअल्लीशी मवीन तह केला. त्या तहाच्या शर्ती अशा होत्या कीं, मोगल व मराठे या दोघांनीं मिळून हैदरावर स्वारी करावी व तुंगभद्रेपलीकडे जितका मुलूख व खंडणी मिळेल त्याची उभयतांनीं निम्मे निम्मे वांटणी घ्यावी. या तहाप्रमाणे उभयतां सरकारे स्वारीची तयारी करितात, तो पांडुरंगराव पटवर्धन व कोन्हेरराव पटवर्धन व शिवराय घोरपडे सहा हजार कौजनिशी धारवाडपांतीं होते त्यांशीं सावशी येथें हैदराचा सरदार महमद अल्ली कुमदान यानें लढाई केली, त्या लढाईत मराठ्यांचा पूर्ण बराजय

होऊन त्यांच्या कौजेची वात इत झाली. कोन्हेर-

राव मृत्यु पावला व पांडुरंगराव व शिवराय जखमी होऊन शत्रूकडे पाडाव सांपडले. याप्रमाणे कत्ते झाल्यावर कुमदानाची बाजू शेर होऊन त्यानें धारवाडास वेढा घातला. तो उठविण्यासाठीं परशुरामभाऊ कोल्हापुरकरांच्या देहळणीवर विकोडी येथें होते ते त्वरेनें निकडे गेले. ते आतांच कुमदान धारवाडचा शेर उठवून हुबळीच्या आमच्यास जाऊन बसला. त्याजवळ कौज भारी जमत चालल्यामुळे त्यास तेथून हुसकून लावण्याचे भाऊंत सामर्थ्य नव्हते. यास्तव हरीपंतांस कौजसह जलदीन पाठवून देण्याविषयी त्यांनीं नाना फडनवीस यांस निकडीचीं पत्रे पाठविली.

तहाप्रमाणे दसरा जाह्न्याबरोबर मराठे व मोगल यांच्या कौजा कर्नाटकचे स्वारीस निघावयाच्या, परंतु हरीपंतांच्या कौजेस गेल्या दोन वर्षांत रोजभरा मिळाला नव्हता, व त्या मागील वेण्याची कांहीं तोड निघाव्याखेरीज कौजेनें बाहेर निघण्याचे साक नाकारिलें. ती तोड पडावी आणि नानांचा प्रयत्न अव्याहत सुरू होता. परंतु फडके व पटवर्धन यांशीं सखारामबापूचे वांकडे बहुत दिवसांचे अमळ्यामुळे ते आंतून हिसके देऊन नानांची सर्व खटपट व्यर्थ करित ! असे होता होता कौजेची थोडीबहुत समजूत निघून हरीपंताची स्वारी एकदांशी बाहेर निघाली. पण ती दसऱ्यास निघावयाची ती काळ्यानांत निघाली ! बाहेर निघतानाच हरीपंतांनीं ताडिलें होतें कीं, दरबारची स्थिति ठीक नाही, त्या अर्थी आपण दूर गेल्यावर नानांवर कांहीं तरी संकट येईल, ते मार्चे महिन्याच्या अकराव्या तारखेच्या

सुभान्त परशुरामभाऊंस कळवितात की, “ नानामकारची राजकारणे घाटत आहेत. यजमानांस (नानास) राख करितो. तेही राख आहेत. परंतु कितूर फार ! काय करितील ! ”

हरीपंत तात्या कर्नाटकांत जाऊन पोचतात तों भाणवी एक महिना गेल्या. तिकडे ते जातांच निजामअल्लीचा मरदार जानीत जंग धौशाहा फौजेच्या जय्यत सरंजामानिशी त्यांस येऊन मिळाला. पण इतक्या उशीरां आलेल्या फौजा मुलुखगिरी कसची करणार ! त्या इकडे तिकडे हिंडतात तों दोड महिना सहज निघून गेला. शत्रूचे पारिपत्य अद्यापि कांहींच झाले नाही, याकरितां पावसाळ्यांत इकडेच छावणीस राहिल्याने शत्रूवर जरब बसेल व मोहिमेच्या पुढील उद्योगास ठीक पडेल; याकरितां कर्नाटकांत छावणी करावी, देशीं परत जाऊं नये, असे हरीपंतांच्या मनांत होतें. परंतु त्यांच्या फौजेने त्यास साफ सांगितलें कीं, पुण्याहून निघाव्यापासून सरकारांतून आम्हांस पोटास मिळालें नाही. यादपर परदेशी छावणीस राहून उपास आमच्यानें काढवत नाहीत. तुम्ही बऱ्या बोलानें आम्हांबरोबर आलांत तर ठीकच आहे. नाही तर तुम्हांस जबरदस्तीनें पुढें घालून आम्ही पुरंदरास जाणार, आणि तेथें कारभार्यांजवळून पोटास मागून घेऊन घरोघर जाऊं ! याप्रमाणें हरीपंत संकटांत पडले तेव्हां त्यांची धारवाडप्रांतीं छावणी होण्याची परशुरामभाऊंनीं सोय केली. आपल्या पत्नीवर पांच चार लक्ष रुपये कर्ज मिळवून व सावनूर वगैरे संस्थानांपासून खंडण्या उकळून आपल्या व हरीपंतांच्या लोकांची चार महिने कशी तरी गुनराण त्यांनीं केली व दादा आप्पा करून फौजेस राहून घेतलें. पावसाळ्यांत भाऊ व हरीपंत स्वस्थ बसले नाहींत. हैदरानें घेतलेलीं सर्व ठाणीं परत घेऊन पाळेगार वगैरे बखेडेखोरांचा बंदोबस्त करून त्यानीं तुंगभद्रेच्या अलीकडच्या मुलखांत पुनः अम्मल बसविला.

तुंगभद्रेपलीकडे पेशव्यांच्या आभयाखालचें चित्रदुर्ग एवढेंच एक वलिष्ठ संस्थान आतां राहिलें होतें व तेंही काबीज करण्याच्या उद्देशानें हैदर चित्रदुर्गस नेटा घालून बसला होता. पावसाळा संपतो न संपतो तों हरीपंत व परशुरामभाऊ यांनीं बसलेत योजिली कीं, आतां आपणाजवळची पेटागी संपली त्याअर्थी धौशाहा व आपण नदीपार जाऊन शत्रूचा मुलूख लुटून फौजेचें पोटा भरवें, म्हणजे चित्रदुर्गरास हिमल

बंदेल व शत्रुवर कांहीं जरत नसेल. असा विचार करून धौशाग नि-
घन देण्याविषयी निकडीची पत्रे पाठवून हे नदीपार होऊन अदवानी-
च्या रोंखे खंडण्या वमूल करीत चालले. ती बात-
२५ नोव्हेंबर.

मी कळतांच हैदर चित्रदुर्गाचा वेढा उठवून सर्व
सैन्यासह मराठ्यांवर चाल करून येऊ लागला. आपण जवळ गेल्या-
शिवाय हैदर वेढा उठवील असे हरीपंतांस वाटले नव्हते. आपणास
उपद्रव देण्यासाठी धोंडीबडत किमकोळ फौज तो आपणावर पाठवील
एवढाच त्याचा अजमास होता. पण आतां तो सर्वत्र फौजेसह आपणा-
वर चालून येतो अशी पक्की बातमी आली आणि धौशाचा तर अ-
द्याप ठिकाण नाही, असे पाहून हरीपंतांनी मनसबा योजिला की,
आपले बाजारबुणगे व तोंका बगैरे जड सामान तुंगभद्रेअलीकडे पो-
चवून द्यावे, आणि सडे होऊन शत्रूशी गांठ घालावी व गनिमी
काबा दाखवून त्यास जेर करावे. याप्रमाणे ठरवून ते परत निघणार

१ जानेवारी तो शराबी प्रांत अदवानी येथे हैदरअल्ली अकस्मात्
सन १७५८ पन्नास हजार सैन्यासह मराठ्यांपुढे अर्ध्या कोसा

वर अचानक येऊन उभा राहिला ! त्यास पहातांच हरीपंत सपापले.
चपापण्याचे कारण एवढेच की, आज अठरा नीस नवें
साल वरसाल हैदराशी मराठ्यांची युद्धे सुरू होती. पण
तो इतक्या बेमुरवतीने व पिटाईने विमचा दनव्या अंगावर चालून
आल्याचे कोणाच्या स्मरणांत नव्हते. उलट तो कोठे असेल
थेथे यांनी चालून जावे व त्याने तोंड चुकवून दूर दूर असावे असाच
प्रकार घडत असे. असे असतां हा एकदम अंगावर चालून आला तो
कांहीं तरी लाग असल्याशिवाय आलेला नाही, अशी हरीपंतांची खात्री
झाली. दादासाहेबांचे सरदार बाजीराव नवे, आबाजी महादेव व तुक्या
पवार हे शत्रूच्या लष्करांत असून त्यांच्या द्वारे तो आपली फौज फित-
विण्याच्या उद्योगांत आहे हे हरीपंतांस ठाऊक होते, व जेव्हां जेव्हां
तसला प्रकार उघडकीस आला, तेव्हां तेव्हा त्यांनी त्याचा बंदोबस्तही
केला होता. आजचा प्रसंग असा भयंकर होता की, त्यांत हरीपंत
बगैरे सरदार फौजेसह मारिले जावे व बाजारबुणगे, तोंका बगैरे सर्व
अजबाब शत्रूच्या हाती लागाना ! अशा या आणीबाणीच्या वेळी
हरीपंत व परशुरामभाऊ यांचे कौशल्य व मर्दुमी ही चांगलीच

कसोटीस लागली ! शत्रु येण्यापूर्वीच तुंगभद्रपर्यंत मार्गे हटत जाण्याचा त्यांनी वेत करून तशी तयारीही केली होती, हे पूर्वीच सांगितले आहे. तोच वेत कायम करून त्यांनी नाजारबुणगे व तोफखाना तुंगभद्रेकडे लावून दिला आणि आपण हैदराच्या तोंडावर फौजेसह उभे राहिले. शत्रूने तोफांचा मारा मगस्वी केला, तथापि त्यांनी सायंकाळपर्यंत जागा सोडिली नाही. तो प्रसंग फार चमत्कारिक होता. कारण एकीकडे शत्रूची लढावयाचं, आणि दुसरीकडे आपल्या फौजेतील बहिमी सरदारांच्या हालचालींवर सक्त नजर ठेवावयाची ! कारण फौ, फिदुरी सरदारांस आपापल्या फौजांसह शत्रूकडे पळून जाण्यास त्या गर्दीत उत्तम संधि होती ! मराठ्यांची फौज निर्धाराने जागा धरून उभी राहिलेली पहातांच हैदराही पकून उभा राहिला. त्यामुळे बुणगे वीर सामान सुरक्षितपणे पार झाले. मराठ्यांवर चालू न यावे अगार बुणग्यावर लगट करावी असे शत्रूच्या मनांत होतं, परंतु पहिली गोष्ट करण्यास त्यास धीर झाला नाही व दुसरी करण्यास त्यास संधी मिळाली नाही. दुसरे दिवशी लष्कर मार्गे निघून आल्यावर हरीपंतांनी आपल्या फौजेत फिदुर झाला होता त्याची चौकशी केली. हैदरअलीने मानाजी फांकडे यास लिहिलेली चिठी त्यांच्या हाती लागली होती, ती त्यांनी आतां बाहेर काढिली. ! ती चिठी ही— राव अजम मामाजीराव शिंदे दामोदरतहू— मोहिबन पन्हा मोकलिशान दस्तगाह. येथील खैर खुषी जाणोन आपली वादमानी हमेशा कलमी करीत आले पाहिजे. दरीविला तुम्ही तेथील 'मुख्य-स्थास' धरून बसवितो, जलद घेऊन तोंड लावावे, 'झणोन सांगोन पाठविण्याबरोन आम्ही फौजसुद्धां मुकाबल्यास आलों. लेकिन तुम्हांकडोन एकही काम झाले नाही. तुम्ही तरी निघून आलां नाही, यावरून ताजूब दिशों आला. आतां ही त्याची फौज पळत आहे, त्याचा पाठलाग करून (हैदर) सरकारची फौजही लागली आहे, अशा वखती 'पळणा-रांबरोबर आम्ही येत नाही' झणोन सांगोन आपले हेंडे उभाकरून एक जागा बाहिरसुद्धां उतरून इकडे निघून आल्या तुमच्या कुमकेस सरकारची फौजही पाठीवर आहे, येथेची सोप पडेल. तुम्ही न येतां त्यांबरोबरच गेल्या तुमचा परिणाम कैसा लागेल ! हे पाहून हरप्रकारे आपली फौज बाहेर सुद्धां निघून

येतसे करावे. आतां साबाजी पडतस व गाजीखान सरदाराच पांच हजार स्वर मुद्दा आपले कुमकेकरितां पाठविले आहेत; आपण फौज मुद्दा निघतांच हे सरकारची फौज तुम्हापशीं सामील होत आहे. व्हाणजे तुम्हांवर कोणाचाही इलाज चालणार नाही. खातरजमेने निघून आले पाहिजे. जादा काय लिहिणें." या चिठीवरून दिसून येईल की, फांकड्याने हरीपंतांस धरून कैद करण्याचें सामर्थ्य येण्याइतकी फौज फिताबून आपल्या बाजूस मिळवून घेतली होती व शिवाय तिच्या कुमकेस शत्रु सकल सैन्यासह समीप होता ! फांकड्याने मोठाच दगा केला होता परंतु त्या दिवशीं हरीपंतांच्या मर्दुमीमुळे व दक्षपणामुळे वेळ निभावली ! त्याचें यथास्थित परिपत्य करण्याकरितां हरीपंत व परशुरामभाऊ यांनी अकस्मात् त्याच्या गोटावर हज्जा केला. त्या वेळीं मानाजी फांकडे मात्र भारामार करित निसटून शत्रुकडे गेला, परंतु फौजेने

६ जाने. १७७८.

त्याचा गोटा लुटून फस्त केला व त्याच्या मुद्दा-
बाचीं माणसे हरीपंतांच्या हातीं लागलीं.* या

प्रकरणीं अधिक चौकशी करितां आढळून आले की, हरीपंतांचे विज-
मतगार मुद्दां मानाजीनें फितविले होते व शिलेदारांस वांटण्याकरितां
त्यानें एक लाख होन शत्रुकडून आणिले होते ! तो बहुतेक ऐवज
धराधरी व मारमोड सुरू होतांच ज्यांनी ज्यांनी घेतला होता त्यां-
कडून सरकारांत आला व फौजेच्या पोटास आयताच उपयोगीं
पडला ! या चौकशीत मोठमोठ्या लोकांचीं नांवें बाहेर आलीं व
त्यांचें परिपत्यही हरीपंतांनीं समय पाहून करावयाजोगें होतें तें केले.
या गुन्यांत सांपडलेले म्हसवडकर यशवंतराव माने हे एक फांकड्या-
प्रमाणेच डोईजड प्रस्थ होते. त्यास धरून हरीपंतांनीं तोंकेच्या तोंडीं
दिलें त्यामुळे फितुराचा बहुतेक वीमोड झाला. महादजी राजे भोंसले
मुंभीकर व नीलकंठराव योशान हेही फितुरान सांपडले होते, परंतु

* मानाजीच्या परिपत्याचा प्रकार शत्रुसमक्षच घडून आला असें कर्नाळ
विष्क याच्या लिहिण्यावरून दिसतें. तो लिहितो की, हेदर पुढें पुढें सरत होता व
मराठे बंदोबस्तानें मागे हटत चालले होते. असें चाललें असतां मराठ्यांच्या लष्क-
रांत अकस्मात् धुळीचे मोठमोठाले लोट दिसू लागले. मागून हजावी पोहेस्वार
त्येनें दौड करीत एका ठिकाणाकडे जाल आहें असें दिसलें; व हें काय असलें
वाचिपकीं हेदराचे लोक तर्फ करीत आहें नां एवढा मानाजी फांकडेच आयला
गोटा लुटला गेल्याची बातमी लागत केरावेरा दोडत वेळन पोचला !

आपाजीराव पाठणकर वगैरे सरदारांनीं रडवली केव्यामुळे त्यांचे जीव नज्वाळले. सरदाऱ्या मात्र तूर्त गेल्या. शत्रूकडे गेल्यावरही माना-जीचे फंद सुरूच होते. मालोजी नारिक निंबाळकर ददिगावकर व मुधोळेचे मालोजी व शंकराजी धोरपडे यांमकडे त्यांचे सूत्र अमूनही होतेंच. परंतु यापुढे कोणी मराठा सरदार त्यांच्या नादास लागला नाही.

पुण्याहून फौजेच्या खर्चास पैका येईना म्हणून शत्रूच्या मुलखावर पोठ भरण्याच्या उद्देशाने हरीपंतानीं मसकत केली ती वर सांगित-ल्याप्रमाणे फसली व पुनः फौजेचे हाल सुरू झाले. ते हाल कसकसे होत होते याचे दिग्दर्शन पूर्वी झालेंच आहे. कोणी असा प्रश्न करील की, कारभार्याजकळ जर पैसा नव्हता, तर ते इतकी तीस, चाळीस; पन्नास हजार फौज चाकरीस ठेवून परमुलखी कशाच्या पाठवीत होते ? असल्या वेदिल व फंदफितूर करणाऱ्या लोकांकडून कांहीं काम व्हावयाचे नाही हे कारभार्यास कळत नव्हते कीं काय ? यावर उत्तर असे आहे की, अशा फौजा कारभारी स्वारीस न पाठविते तर हिरदअली व इंग्रज तत्काळ राज्य घेते हे निराळेच; पण स्वधरक्षणा-करितां तरी निदान कारभार्यास असेच करणे भाग होतें. कारण की, हे शिकारीकरितां तयार केलेले बाघ नेहमी शिकारीवरच रांतवून ठेवणे जरूर होतें ! असे न करतां त्यांस रिकामे घरीं राहू दिले तर ते परस्परांस फाडून खाणार, नाही तर घरधऱ्यासच गिळून टाक-णार ! घरीं बसेढार करणारे लोक मोहिमेच्या सजवीने परमुलखी पाठविणे यांतच शहाणपणा होता. कोणी रिकामा सरदार दहीस पडला की, महिना पंधरा दिवसांची पोटाची बेगमी करून वेऊन नानाजुहीत्यास कर्नाटकचे मोहिमेवर रवाना करून दावे, पुढे त्याच्या पोटास मालण्याचे व त्याजकडून काम घेण्याचे जसे जनेल तसे हरी-पंतानीं घडून येतें ! सारांश, फौजेचा पूर्वीचा लौकिक व हल्लीची संकशा आणि मुख्य सरदारांचा शहाणपणा एवढ्यावरच परराष्ट्रांस 'पुणे वरच अद्यापि जिवंत आहे' हे अंता कळावयाचे होतें !

हरीपंत तुंगभद्रेच्या सुमारे परत येतात तो त्यांस धीशा वेऊन मिळाला. मग पूर्वी ठरल्याप्रमाणे बुणगे वगैरे जड सामान धुशित स्थळीं ठेवून घडे होऊन हरीपंत तात्या धीशास बरोबर घेऊन पुनः शत्रूवर चालून जाण्याच्या उद्देशाने निघाले. धीशाचे पाचवळ, तेंका,

कोरे सामान चांगले व मुबल्लग होते. परंतु त्या सरदाराच्या मोहिमेच्या कामास कांही उपयोग व्हावा ते बाजूलाच राहून तो आल्यापासून मराठी फौजेच्या विपत्तीत मात्र अधिक भर पडली ! धौशास हेवराने यापूर्वीच गुप्तपणे लांघ देऊन अनुकूल करून घेतले होते ! त्यामुळे नाना प्रकारच्या सक्ती लावून तो फौजेचा मुक्काम करवी. आतां मोहरम महिना आला सचच दहा दिवस मुक्काम, अमुक तोफ हाती आली नाही ती येईपर्यंत महा दिवस मुक्काम, अक्षुण्ण गोष्ट नव्याम निजामअल्लीम विचारिली आहे तिचे उत्तर येईपर्यंत आठ दिवस मुक्काम ! एखादी हलकी मजल झाली तर थकवा घालविण्यासाठी चार मुक्काम महज्जामहर्जोच होत ! हरीपंतस मागेही येनां येईना व पुढेही जानां येईना ! धौशास टाकून पुढे जावे तर तो मागे काय करील हें भय, आणि चरोवर न्यावे तर ही दशा ! जी मराठी फौज वेळ पडल्यास तीस चाळीस कोस एका दिवसांत दोड करणारी, तिची धौशाच्या संगतीस लागल्यामुळे दोन महिन्यांतू बीस कोस मजल ! अशा स्थितीत पुढे काय करावे या फिकिरीत हरीपंत पडले असतां नाना कडनवीस यांची पुण्याहून पत्रे आलीं कीं, 'मोरोवादादा व होळकर एक होऊन दुसऱ्यां मोठेच खूळ उभें राहिले आहे. आझी महादजी शिंदे पांस कोल्हापुराहून ताबडतोब निघून येण्याविषयी पत्र लिहिले आहे व नागपुराहून भोसल्याची पांच हजार फौज माहूरच्या सुमारे आणविली आहे. तुम्हांकडे पाठविलेले आपा बळवंत व दाजीपंत अण्णा यांसुही वाटेंत आहां तेथेंच मुक्काम करून रहावे म्हणून लिहिले आहे. तुम्हांही किं दील बातमोंत आणवें.' ही नानाची पत्रे येतांच हरीपंत व परशुरामभाऊ चिंताकांत होत्यात तत्काळ मोहीम तहकूब करून माघारे फिरले.

पानमाझा सल्याबगेवर महादजी शिंदे रहिमतपुराहून निघून दर
 दिनेबर १८०३. मजल कोल्हापुराकडे आले. ते येण्यापूर्वीच पेश-
 व्यांचा सरदार रामचंद्र गणेश व कोल्हापुरचा
 येसाजी शिंदे यांमध्ये कवटे हिंमणगांव येथे लढाई होऊन येसाजी

का मोठ झाला होता,* व त्याच्या चार तोफा व आणखी काही लूट रामचंद्र गणेश याच्या हातीं लागली होती. १० मे १७५०. मागाहून महादजी शिंदे आले त्यांनीं नदगांव, हेरले, कडोली, भाळते, वगैरे ठाणीं घेऊन खुद्द कोल्हापुरास वेढा घातला. काहीं दिवसांनीं कोल्हापुरकर अगदीं जामेवारी १७५५. नेरीस येऊन तह करण्यास कबूल झाले. मग तह ठरला त्यांत कोल्हापुरकरांनीं पेशव्यांस वीस लक्ष रुपये द्यावे, त्यांत सहा लक्षांची सावकारी निशा पटव्यावर शिंद्यांनीं मोर्चे उठवावे, बाकीचे रुपये चार महिन्यांनीं द्यावे, चिकोडी व मनोली वगैरे पेशव्यांचा मुख्य घेतला होता तो सोडावा, व लोक धरून नेलेले व लुटार्जित पावान झालेले सर्व सोडून द्यावे; दादासाहेब व हैदरखान्नी यांशीं संबंध ठेवू नये, याप्रमाणें मुख्य कलमें होती. हा तह ठरण्या-पूर्वीच महादजी शिंद्यांस नागां फडनवीस यांचे पत्र आलें होतें कीं, 'कोल्हापुरकरांच्या बंदोबस्तापुरती पांच हजार फौज तेथें ठेऊन तुम्हीं बाकी फौजेसह ताबडतोब निघून पुण्यास यावे.'

कर्नाटकची व करवीरची मोहीम सुरू असतां व त्यापूर्वीं तत्काली होळकर यांची नागणूक करकशी होत होती हेंही देखें सांगितलें पाहिजे. देशीं आल्याप्रमाणून त्यांनीं महत्त्वाचें असें सरकारी काम एकही केलें नाहीं. सारा काळ कारभाऱ्यांशीं हसण्या भांडण्यांतच घालविला. त्यांनीं कोळ्यांचा दंशा मोडण्यासाठीं सरकारी फौजेबरोबर आपल्या फौजेची एक छोटी दैऊन दिवाण नारो गणेश यास पाठविले होते. तोतयाचें बंड जारीनें सुरू असतां सिंहगडचा किल्लेदार नियमन बंड करण्याच्या लागांत होता तेव्हां होळकरांनीं किल्लास वेढा घालून त्या किल्लेदारास बठणीस आणिले. सोलापूर जिल्ह्यांत पटवर्धनाचें करकंड म्हणून ठाणें होतें तें नरसो गोविंद नांवाच्या बंडखोराने बळ-

* या लढाईंतर्फे लिहितांना इफ्साहेबानें दोन चुक्या केव्हा आहेत. पहिली व दोसरी अशी चुक ही कीं, तो येताजी शिंद्यानें रामचंद्र गणेश याचा पराजय केला असें वस्तुस्थितीचा विषयास कळत लिहिलो आणि दुसरी चुक तो रामचंद्र गणेश याचें नांव 'रामचंद्र शरी' असें लिहिले !

अधिके होते. त्या प्रांती देवदर्शनाकरितां तुफानी होळकर तुळजापु-
 रास गेले होते तेव्हा सरकारचे हुकमानुसून त्यांनी
 १७७४. ते ठाणे घेऊन पदवर्धनास दिले. दक्षिणेंत आल्या-
 पासून काय त्या या तीन कामगिन्या त्यांनी केल्या. परंतु त्यांच्या घोरवीस
 साजण्याजोगी यांत एकही नाही ! सरकारांत पैक्याची ओढ पडल्या-
 मुळे कारभाऱ्यांनी स. १७७६ त सर्व राज्यांतून रानां, तेनाता व
 कतने यांची एकसाली झणजे एक सालचे उत्पन्न सरकारांत घेतले
 आणि उदमी ध्यापारी यांपासून व्यापारावर शेंकडा एक रुपया याप्र-
 माणे 'प्राप्तीवरचा कर' घेतला. शिवाय सर्व रयतेपासून दहकपटी
 झणजे जमीन महसुलावर शेंकडा दहा रुपये अधिक घेतले. शिवाय सुद्धा
 सर्व सरदारांनी आपापल्या सरंजामाच्या मुलखांतून ही एकसाली व
 प्राप्तीवरचा कर व दहकपटी वसूल करून सरकारचे पोत्यास जमा
 केली. परंतु नातवानीच्या सबबी सांगून होळकर हा ऐवज देण्याची
 टाळाटाळ करू लागले. दोन्ही कारभाऱ्यांनी अतिशय निकीर केल्या.
 मुळे त्यांनी या ऐवजाची नऊ लक्षांवर तोड करून घेतली, आणि
 तीही रक्कम देण्यास भारी प्रयास पाडिले ! कारभारी शिवांस जहागीर
 देतात हे ऐकतांच होळकर झणू लागले की, आम्हांसही दहा लक्षांची
 जहागीर व अशीरगडच्या योग्यतेचा एक किल्ला मिळाला पाहिजे. कारण
 शिंदे व आझी नरोवरीचे सरदार ! आधी शिवायप्रमाणे कामे करून
 द्याव्या, आणि मग काय मागणे आहे ते मागा; शिवांस तरी अजून
 आझी काय दिले आहे, असे कारभारी म्हणत होते; पण होळकर कोठे
 ते ऐकत होते ! फत्तेसिंगराव व गोविंदराव यांपासून यांमध्ये
 बरेच दिवस सरदारीचा तंटा लागला होता. हल्ली फत्तेसिंगरावांनी
 सरकारांत अठरा लक्ष रुपये नजराणा देतो, सरदारी मला द्यावी, असे
 खोळगे लाविल्यावरून कारभाऱ्यांनी ते कबूल केले. नारो शंकराच्या
 जहागिरीमहल त्याचे दोघे दत्तकपुत्र प्रबंकराव व रघुपतराव यां-
 मध्ये तंटा लागला होता त्याचा निकाल कारभाऱ्यांनी असा
 लाविला की दोघांनी मिळून सरकारांत दहा लक्ष रुपये नजराणा
 द्यावा व निम्मे निम्मे जहागीर वांटून घ्यावी. या दोन कामांवरून एवढी
 मोठी अडानीस लक्षांची रक्कम सरकारांत येणार ही नातगी कर्नाट-
 कांत इरीपंत व परशुरामभाऊ यांस कळतांच त्यांस मोठा हर्ष झाला.

ही रक्कम आपल्या कौजेच्या खर्चास उपयोगी पडून आपण कशा-
चातून मुक्त होऊं व अजूनही कर्नाटकची मोहीम फत्ते करूं, याप्र-
माणें ते सरदार मनांत मांडे खात होते. पण होळकर काय करणार
आहेत हे त्यांस कोठें ठाऊक होतें ! त्यांनीं कारभाऱ्यांजवळ आमह
धरिला कीं, गायकवाडांची सरदारी फत्तेसिगास न देतां ती गोविंद
रावांस द्यावी. कारभारी झगले कीं, पैक्याच्या टंचाईमुळे सरकारची
हंखाखी काय चालली आहे हे तुझी पहातच आहां. गोविंदरावांचा
प्रयत्नातून ओढा दादासाहेबांकडे असल्यामुळे त्यांस सरदारी देणे
योग्य नव्हे. तथापि तुमच्या भिडेमुळे आझी तैदी करूं. मात्र गोविंद-
रावांनीं येथें येऊन इतःपर इमानाने वागण्याबद्दल तुमचे मार्फतीनें
आमची खात्री करून दिली पाहिजे, आणि फत्तेसिग देतो तेवढा
नजराणा दिला पाहिजे. या दोन गोष्टी गोविंदरावांकडून घडल्या नाहींत
तरी त्यांसच सरदारी द्यावी हा आमह होळकर सोडीनात ! आपल्या
सरदारी मिळविण्याच्या मार्गांत होळकरांचे प्रस्थ आडवें आलेलें
पहातांच फत्तेसिगरावात वचक बसून त्यांनीं पुणें दरबारास नजराणा
देण्यासंबंधानें तत्काळ हात आंखडला ! नारो शंकराच्या जहागिरी
प्रकरणीं होळकरांनीं हट्ट धरिला कीं, जहागिरीची वांटणी दोघा
भावांत न करितां ती सर्व एकट्या रघुपतरावासच द्यावी ! त्या
काळांतसुद्धां रघुपतरावाकडून नजराणा येता तर कारभारी होळकरां-
चा हट्ट चालविण्यास कबूल होते. परंतु नजराण्यास कुठेच ठिकाण
नाहीं आणि होळकरांचा आयह मात्र कायमच ! अर्थात् तो भावा-
भावांचा तंटो न मिटल्यामुळे सरकारांत नजराणा देण्याचा मजकूर
समाप्त राहिला ! कर्नाटकांत जाऊन हरीपंतांस मदत करण्याबद्दल
कारभाऱ्यांनीं होळकरांस सांगितलें तेव्हां कांहीं महिने ते आज
निघतो, उद्यां निघतो, असे म्हणतच होते ! शेवटीं फारच तगादा
खगला तेव्हां त्यांनीं साफ सांगितलें कीं, शिंदे येतील तर त्यांबरोबर
आपण कर्नाटकच्या मोहिमेवर जाऊ. एकटे जाणार नाहीं ! याप्रमाणें
वागून व उलट कारभाऱ्यांवरच रागावून
होळकर बाकगांवास जाऊन बसले. त्यांची
समजूत काढण्यासाठीं कारभाऱ्यांनीं सरदार विसाजी कृष्ण विनीवाले
यांच पाठविलें होतें, परंतु त्यांची समजूत झाली नाहीं.

वित्तेश्वर सन १७७७.

एवढा वेळपर्यंत खुर नाना कडनवीस, सखारामबापू, हरिपंत, परशुरामभाऊ, शिंदे, होळकर, दादासाहेब, इंग्रज, निजामअल्ली व हैदराअल्ली वगैरे विषयींच्या हकीकती कालक्रमानेच वर्णन करण्यांत आल्या. त्या सर्व हकीकतींचा परस्परांशी निकट संबंध असल्यामुळे सनाविषयींच थोडाबहुत विस्तार करावा लागला. शिवाय आतां कालक्रमाच्या ओघानेच मोरोबादादांचे कारस्थान वर्णन करण्याचा प्रसंग आला आहे व ते कारस्थान नीट समजण्याला मागील हकीकतींची अशी सविस्तर फोड करणे जरूर होते. आतां पुढच्या प्रकरणांत मोरोबादादांच्या कारस्थानाविषयी लिहिणे सोईचे झाले आहे.

प्रकरण आठवे.

मोरोबादादांचे कारस्थान.

उभारणी.

नानासाहेबांच्या वंशाचे पाप भुईस लागवे व तेणेकडून आपल्या राष्ट्राचे रक्षण व्हावे म्हणून निवावरच्या संकटांम न गुमानिवां नानानीं हिच्या धरून आजपर्यंत जे भगीरथ प्रयत्न केले ते सर्वही व्यर्थ जावयाचा योग स. १७७८ त मोरोबादादांच्या कारस्थानामुळे आला होता. पण याही संकटांतून ते आपला अनीकिक करावतीच्या बळावर कसे पार पडले हे आतां दाखवावयाचे आहे. सर्व आयुष्यांत त्यांचा देशाभिमान, स्वामीभक्ति, धैर्य व बुद्धिवैभव हीं कसोटीस लागण्याची ही वेळ होती. या कारस्थानाचा वृत्तांत जो आधी पुढे देत आहों त्यास मुख्यत्वे आधार परशुरामभाऊंच्या पत्रांचा असून तीं पत्रे चार चार दिवसांआड लिहिलेलीं सर्व स्वदस्तुरची आहेत. या प्रकरणासंबंधे शिवाजीपंताचीं पत्रे आहेत तीं देखील कार चांगली आहेत.

बापू व नाना यानीं वारमाईचे कारस्थान आपणास बगळून केले, बसलत सिद्धीस जाईपर्यंत तिचा मुगावा देखील लागू दिला नाही, हकीही सर्व कारभार आपण दोघानींच आटोपून आपणास चरी

बसवून ठेविलें आहे, याद्वल काय तो उभयतां कारभार्यावर मोरो-
बादांचा हसवा. दादांची समजूत करण्याचा प्रयत्न आज तीन वर्षे
चाललाच होता. मध्यंतरी सन १७७७ त तो प्रयत्न सफल होण्याची
संधी आली होती. दादांस दीड हजार स्वारांचा सरंजाम [साडेचार
लक्ष रुपये उत्पन्नाचा मुख्य] द्यावा, जसे दोघे कारभारी आहेत
त्याप्रमाणेच हे तिसरे असाने, आणि या नवीन कारभार्यांनीं फौजेचा
कारभार पहावा, येथपर्यंत नाना फडनवीस कबूल झाले होते. मोरो-
बाही या शर्ती कबूल करण्याच्या वेतांत होते. त्यांची कशी तरी सम-
जूत काढावयाची म्हटल्यावर नानाकडे मुलकी कारभार, मोरोबाकडे
फौजेचा कारभार आणि दोघांवरही सखारामबापूंची वे-
खरेख ही व्यवस्था काहीं वारंट नव्हती, पण सखारामबापूंचे विश्वासू
आमदण कोणी होते त्यांनीं त्यांस सल्ला दिला की, हे दोघे माऊ-
माऊ एक झाले तर तुमचा नाश करितील. याकरितां यांचा मिलाफ
होऊं देऊं नये. नाना 'देवाने' कर्क लागल्यापासून व त्यांनीं शिवायीं
रहस्य केल्याचें दिसू लागल्यापासून त्यांविषयीं बापूंच्या मनांत कि-
स्मिन् उत्पन्न झालेंच होतें. मात्र ते मनांत अत्यंत गूढ ठेवलेले होतें.
हल्लीं त्यांनीं मोरोबांस काय इशारा पोंचविला न कळे, ती स्वारी
मानाजवळ एकदम भलभलत्या मागण्या कर्क लागली ! त्याद्वलचीं
उभे प्रत्युत्तरे होतां होतां सन १७७८ साल मुळ झाले.

त्या सालास जानेवारींत नाना फडनवीस पुण्याहून पुरंदरास गेले.

सन १७७८.

बापूही सासनदाहून तेथें आले. महिना पंधरा
दिवस दोघांचा मुक्काम एकत्र होता. हरीपंताकडे
कर्नाटकान्त कुमक पाठविणें, व मोरोबाची काहीं निघाली तर समजूत
काढणें, या दोन गोष्टींचा विचार करण्याकरितां हे उभयतां कारभारी
एके जागीं मिळाले होते. पैकीं पहिली गोष्ट त्यांनीं केली. ती अशी
की, त्यांनीं आपा बळवंत व बाजीपंत अण्णा यांबरोबर सात आठ
हजार फौज कर्नाटकान्त रवाना केली. दुसरी गोष्ट मोरोबाची सम-
जूत; पण ती तर कशानेंच होईना ! कारण त्यांचा आमदण पडला
की, सर्व राज्याचा कारभार मी एकटा अवलथारिनें करणार. मी जें जें
करिनां त्यास तुझीं हूं झणत असानें ! त्यांच्या दोलण्यांतील पाचपेंच
पदातां काहीं तरी मोठीच मसकत त्यांच्या मनांत धोकृत आहे असा

नानास रंग दिसला. होळकराशी मोरोबादाबाबे कांहीं राजकारण घाटत आहे अशी त्या वेळीं भुमका पुण्यांत पसरली होती, परंतु सर्व बखेडबाबे उगमस्थान सखारामबापू असावयाचे, याकरितां त्यांच्याच मनाचा ठाव पहावा म्हणून नानांनीं प्रयत्न केला, परंतु तो मुत्सरी 'प्रसन्नमल्लिको गुदनक इव रूढः' असा असल्यामुळे त्याच्या मुखांतून प्रेमाची व विभासाची भाषणें व इमानावरून पाहिजे तसल्या आणा आपण पावेरीज कांहीं निघतच नव्हते ! एकंदर सर्व गोष्टींचा विचार करितां सखारामबापू आपणास विरुद्ध होणार नाहीत, आणि ते मेघपर्यंत विरुद्ध नाहीत तेथपर्यंत आपणावर कोणाचे कांहीं चालणार नाही, हाच नानांचा ग्रह झाला. बाकी बापू प्रतिकूल आहेत हे जरी नानास पक्के कळले असते, तरी त्याविषयी कांहीं प्रतिकार तूर्त त्यांच्या हातून होण्याजोगा नव्हताच ! अस्तून आतून नामाप्रकारच्या खटपटी चालल्या आहेत हे त्यांस ठाऊक होते; पण त्या उघडपणें लोकांच्या नजरेस येतपर्यंत तिकडे डोळेझांक करणें भाग्य होते ! अशा स्थितीत शिवरात्रीनिमित्त चार दिवस हज्यातीरी राहण्याकरितां नाना पुरंदराहून मेणवलीस गेले व सखारामबापू सासनडास परत आले.

नाना व सखारामबापू यांची राजकारणाचीं धोरणें भिन्न भिन्न होती त्यामुळे दोघांनीं एक दिलानें पुष्कळ वर्षेपर्यंत कारभार करणें स्वभावातःच अशक्य होतें. राज्यरक्षण करावें हे धोरण नानांचें. राज्याचें कांहीं कां होईना, आपलें प्रत्य दिवसेंदिवस नादावें, निवान आहे तें तरी कायम रहावें हे धोरण बापूंचें. 'देवावें' करण्याचा प्रघात नानांनीं पाडिला त्यांत मुख्य उद्देश दरबारी कामांत बापूंकडून नेहमीं अडथळा होत असे, तो केव्हां केव्हां निवारण करण्याचें साधन आपल्या हातीं असवें झणून. परंतु आपला अधिकार संपुष्टांत आणवा झणून नानांनीं ही गोष्ट केली हे बापूस वाटणें त्या स्थितीत साहजिकच होतें. राज्यंत शिवाएवढा पराक्रमी व कर्तृत्वाचा सरदार राहिला नाहीं, तो प्रतिकूल किंवा डहास राहिला तर काय अनर्थ होतात हे प्रत्ययाम घेऊन चुकले, त्यामुळे त्यास अनुकूल करून घेऊन 'आरण्यकं गजमिव प्रगुणीकरोमि' असा निश्चय करून त्यास नानांनीं राज्यरक्षणाच्या कामावर योजिलें, यांत कोणतें साधन

झाले ? परंतु माझा नाश करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी शिवाशी संघाने बांधिले असे सखारामबापूंस वाटले ! शिंदे करवीरचे मोहिमेवर व फडके आणि पटवर्धन कर्नाटकचे मोहिमेवर गुंतले आहेत ही संधी साधून सखारामबापूंनी मनांत आणिले की, सखारामबापू हाणून कोणी व्यक्ति अद्यापि जिवंत आहे, ती झालारी झाली तरी तिची अकाल अद्यापि जातून आहे, राज्य चालवण्याचे असले तर ते तिच्या तब्येतीस अनुसरूनच चालले पाहिजे, या गोष्टीचे नाना फडनवीस यांस विस्मरण झालेले दिसते. तर आतां त्यांची यासंबंधे आठवण कायमची जागृत राहिल असा कांहीं चमत्कार करून दाखवावा ! स्वतः अलिप्त राहिल्यासारखे करून दुसऱ्यास उत्तेजन देऊन त्याजक-दूनच परस्पर बलेडे व कारस्थाने करवावयाची, उत्तेजन देताना सुद्धा नवने व भाणा शपथा रंगड दावपाच्या, परंतु दस्तऐवजी कोठेही गुंतावयाचे नाही, पसलत अंगावर येऊं लागली तर तीतून धडपणें निसटून जाण्याची योजना आगाऊच करून ठेविलेली असावयाची, ही सखारामबापूंची नेहमीची सव्या होती. मोरोबादादा हे बाहुले आपण होऊन नाचावयाम तयार झाले आहे, तर त्यासच चार दिवस नाचवून नाना फडनवीस यांस कारभारांतून काढावे व त्यांचा नाश करावा असा सखारामबापूंनी नेत केला. पुरंदराहून नाना मेण-वलीस गेले तेव्हांच बापू सासवडास गेले हे मागे सांगितलेच आहे. त्या वेळीं मोरोबादादांचा मुकाम जेजुरीस होता. अजूनही कांहीं तड-जोड काढून त्यांची समजूत करण्याचा प्रयत्न राजरोसपणें सुरूच होता, परंतु त्यांची समजूत मात्र झालेली दिसत नव्हती ! या सुभा-रास त्यांसंबंधे शिवाजीपंत लिहितो की, " राजाजी मोरोबादादाच्या मनातील भाव अनेक प्रकारचे आहेत. कोणी अनुकूल आत्मस मांडी धापटण्यास चुकणार नाहीत ! स्वतः अंगेजणी होणें न होणें कळ-लेच आहे ! " शिवाजीपंताचे हे मत अगदीं बरोबर होतें. पण मोरो-बास सखारामबापू अनुकूल होतील हा मात्र कयास त्यास करितां आला नाही !

नानाविषयीं अनावर मत्सर मनांत उत्पन्न झाल्यामुळे मोरोबांनी त्यांचा समूळ उच्छेद करण्याकरितां कारस्थान उभारण्याचे पावेळीं मनावर घेतले होते. मागे एकदोनदां दगा करण्याच्या मसळती त्यांनी

केल्या होत्या त्यापैकी इल्लीची नसून होत त्यांचे नरेच कोशल्य दिघून येत होते. ही मसलत असल्यांत आणण्यास इल्लीची वेळही त्यांनी चांगलीच हुडकून काढिली होती ! त्यांच्या कारस्थानांतील मुख्य मुद्दे पुढे दिल्याप्रमाणे होते—१. राव्याची मालकी व पंतप्रधानाचे पद सवाई माधवराव पेशवे यांजकडे हल्ली आहे त्याप्रमाणेच पुढेही असावे. त्यांत फेरफार करावयाचा नाही. २. पेशव्यांचे वय छद्दान, सबब ते प्रौढ दख्खेत येतपर्यंत श्रीमंत दादासाहेबांस पेशव्यांच्या जागी स्थापने. 'वडीलकी' चा मान हल्ली सखारामबापूकडे आहे तो दादासाहेबांकडे असावा. ३. पेशवाईचे मुख्य कारभारी सखारामबापू आहेत तोच अधिकार त्यांकडे चालवा. त्यांकडे घराजामाचा मुख्य, तैनाता, इनामे व मानभरातच सरकारांतून जे जे चालत आहेत ते ते पुढेही निर्बाध चालवे. ४. अखत्या-रीचा कारभार व दुय्यम कारभारी हे पद नाना फडनवीस यांजकडे आहे ते आपणाकडे चालवे. नानाचा कारभाराशी काही एक संबंध असू नये. याप्रमाणे मोरोबाच्या कारस्थानाचे मुख्य मुद्दे होते. यांत सवाई माधवराव यांची मालकी व ते वयांत येतपर्यंत दादासाहेबांकडे 'वडीलकी' चालेल या मुख्य गोष्टी कबूल केल्यामुळे दोही पक्षांच्या लोकांस आपणास सामील होतां यावे अशी त्यांनी सवद राखिली होती. दादासाहेब अधिकारावर आरुढ झाल्यावर ते भोळे असल्यामुळे त्यांस आपण पाहिजे तसे वळवू ही मोरोबास धमक होती. आपल्या या नवीन व्यवस्थेत सखारामबापू केवळ नामधारी मुख्य कारभारी राहणार हे खरे, परंतु ते आतां वृद्ध झाल्यामुळे त्यांची जहागीर-बरीरे त्यांकडे चालविली म्हणजे मुख्य कारभार्याच्या पोकळ मानावर ते तूस राहतील हाही त्यांस भ्रम होता. दादासाहेबांस आणून अधिकारावर स्थापण्याची मसलत सखारामबापूस सुळीच आवडणारी नव्हती. अगदीं गळफांस खरोपर्यंत ते या गोष्टीस कबूल झाले नसते ! 'वडीलकी' व इतर अधिकार आपल्या हातचे सोडावयाचेही त्यांच्या मनांत बिलकुल नव्हतें. परंतु मोरोबाचा दम ताज्जा असल्यामुळे व कारस्थानाची उठावणी करण्यास त्याची अत्यंत अनश्यकता असल्यामुळे इतक्यांत त्याचा उत्साहभंग करावा हे बापूंस ठीक वाटले नाहीं. ते मोरोबाच्या प्रत्येक गोष्टीस हुं हुं च आणत गेले. नाकी ऐन आपल्या वेळीं त्यांनी आपणा

मसलब सिद्धीस त्यानपाचा तो नेलाच, हे पुढे कळून येईल. असो. मोरोबाच्या कारस्थानाची उभारणी कशी जलदीने होत गेली हे भातां दाखवू.

नाना मेणवळीस असतां त्यांच्या गैरहजिरीत एका रात्री बापू सासनडाहून व मोरोबा जेजुरीहून येऊन एका स्वल्ली गुप्तस्थे भेटले. त्या समयां दोघांचे करारमदार व आणखीपया झाल्या. कारस्थान तशीस नेण्यास फौज पाहिजे. ती फौज आणण्याचे सखारामबापूच्या इच्छान्यावरून तुकोजी होळकरानीं कबूल केलें. पण त्यानीं मोरोबा-जवळ आगाऊ पांच लक्ष रुपये कर्जे म्हणून मागितले. शिवाय मसल-त सिद्धीस गेल्यावर नानानीं शिवाीस ज्याप्रमाणे जहागीर व किष्का देऊं केला आहे, त्याप्रमाणे आपणास द्यावा व फौजेचा सर्व खर्च सरकारांतून झाला, असें मोरोबाजवळ वचन मागितलें. त्याप्रमाणें मोरोबांनीं पांच लक्ष रुपये होळकरास देऊन त्यांच्या हच्छेप्रमाणें वचनही दिलें. शिवाय नारो शंकराचा मुलगा रघुपतरास नाणवण घास पन्नास हजार रुपये व आणखीही कौणाकौणास फौज चाकरीस ठेवण्याकरितां कांहीं दिलें. शिवाय त्यानीं औरंगाबादेस मोगलांस कांहीं गाईची व स्वार गुप्तस्थे चाकरीस ठेविले; आणि बजाबापुरंदरे, चित्तो विह-ल, गोपाळ नाईक तांबवेकर इत्यादि दादासाहेबांचे अनुयायी अनुकूल करून घेतले. फडके व पटवर्धन यांची फौज मरी दूर कर्नाटकांत होती व तिची स्थिति फार इलाखीची होती, तरी मोरोबादावांस तिचे फार भय वाटत होतें. याकरितां त्या फौजेत फोडाफोड कर-ण्यासाठीं त्यानीं नरसिंगराव धायगुडे या सरदारास अनुकूल करून घेऊन स्याचेमार्फत तिकडेही कांहीं पैका पेरून ठेविले. दादासाहे-बांस मुंबईहून पुण्यास आणून त्यांची अधिकारावर स्थापना करण्याच्या कामगिरीबद्दल त्यानीं मुंबईसरकारचे बकील निस्तर मॉल्टिन् या-ण्यामार्फत त्या सरकारास छत्तीस लाख रुपये देऊं केले !

याप्रमाणें मोरोबाच्या या खटपटी झराटवाने व गुप्तपणाने चालत असतां लोकांच्या डोळ्यांत धूळ फेकण्यासाठीं सखारामबापूनीं असा पुकारा केला कीं, कर्नाटकचा बंदोबस्त करण्याकरितां व हरीपेंतांची कुमक करण्याकरितां आण स्वतः तिकडे जाणार ! त्याप्रमाणें हेरे-रण्यांत येऊन सगळींची सगळी जमीनें बुक झाली. सगळ्यांनीं

आविर्भाव तर असा आणिला की, जणु आजच निघून चालू लाग-
णार ! पण पुढे एकदोनदां अपशकुन झाल्याचे निमित्त होऊन
झारीस निघण्याची मसलत जी एकदां थंड पडली ती पडलीच !

इतके होतें तों नाना मेणबलीतून पुण्यास आले. ते येतांच मोरो-
बांनी त्यांस सांगितलें की, आम्हीं देवदर्शनाक-

मार्च सन १८४८

रितां कुटुंबसुद्धा पंढरपुरास आलों. एक महि-
न्याने पाठव्यान्हा सुमारास परत येऊं. असे सांगून ते कुच करून
बारामतीस गेले. इतक्यांत मोरोबांनी मोगलाईत गुप्तपणे धाकरीस
ठेवलेले गारदी व पठाण पुण्याकडे येऊं लागले. त्यांसबळ सरकारचे
दस्तक अर्थातच नव्हतें. त्यामुळे नानांनी ते बंदखोर आहेत असे
जाणून त्यांवर फौज पाठवून त्यांस कैद केलें व कांहींस मारून टा-
किले. चौकशी करितां हे मोरोबाचे लोक असा छटा झाला. त्या-
क्षणीं बापूनीं गुप्तपणे मोरोबास सूचना पाठविली की, 'आतां मेघ
फुटला, यास्तव त्वरा करावी !' मग आपली मुल्लेमाणसें बारामती-
कर यांच्या वाड्यांत ठेवून व श्रीमंत दादासाहेबांचे नामात पांडुर-
गराव बारामतीकर यांस बरोबर घेऊन मोरोबादादा बाकंगांवास होळ-
कराकडे गेले. रघुपतराव नारायण आपल्या पथकासह तेथे होते. कि-
ती विठ्ठल, वज्राबा पुरंदरे, गोपाळ नाईक, बाळाजीराव दामले व
सबाशिव रामचंद्र हे सारे पाच वेळीं होळकराकडे गेले. मग होळ-
करासुद्धा या सर्वांची मिळून सोळा सतरा हजार फौज पुण्यावर चा-
लून आली. ते पहातांच नाना फडनवीस पुण्याहून निघून पुरंदरास
आले, आणि तेथें आपल्या नूतन स्त्रीस ठेवून व किल्ल्याचा बंदोबस्त
करून खाली नारायणाचें देऊळ होतें तेथे येऊन राहिले. या वेळीं
त्यांनीं धाई धाईनें पांच सहा हजार फौज तेथें गोळा केली होती. पण
त्यांत त्यांचे स्वतःचें हजार स्वारांचें पथक व प्रतिनिधींचें पांचवीं स्वारांचें
पथक एवढीच काय ती त्यांच्या विभागाची फौज होती.

२६ मार्च.

इकडे मोरोबादादांनीं येऊन पुणें ताब्यांत घेतलें.
बाहेरांत जागोजाग नानांच्या चौक्या होत्या त्या
काढून टाकून त्यांनीं आपल्या बसविल्या. बानदार वाड्यांत मरणास ठेक-
लेली पार्वतीबाई होती तिजकडून दिवाणगिरीची वल्ली, मुनालिकीची
शिळे कटकार, मदीपटका व मौबत ही घेतली. नंतर ते व होळकर

पुरंदरावर चालून येण्यास निघाले. तेव्हां सत्कारामनाथ सासवडाहून नानाकडे आले आणि हाणू लागले कीं, नाना, आतां पुढें कसे करितोस ? " ते फार आम्ही पोडके. शिंदे समयास येत नाहीत. कृष्णराव बळवंत (आपा बळवंत) ही समयास येत नाहीत. फडके पटवर्धन दूरच आहेत. हुजूर्यास परिणाम नाही. किल्लाचवरी जावेतरी फौज लुटितील. राजश्री दादासाहेबांस मंत्राईहून आणितील. किल्लाखात्री घेरा घालून बसतील. तेव्हां काय (करावयाचें ठरवितोस) ? किल्लाचवर जावे म्हणत अमन्यास भी मिद्ध आहे. निघोन जात असल्यासही भी मिद्धच आहे. परंतु हा मनसबा पळयाम पावों देणार नाही. त्यांस जाऊन भेटावे हेंच चांगलें दिसतें. "

नाथ आपा आतां म्हणत होतें तें सर्व खरें होतें हे नानास समजत नव्हतेंसें नाही. किल्लाचवर जावे तरी अडचण. शिंद्याकडे अगर फडक्यांकडे पळून जावे, तर श्रीमंतांस किल्लाचवर टाकून कसे पळावे ? होळकर वगैरे सरदारांशी आजच लढाईवर मगलून आणून राज्यांत दुर्हा माजवून आपणासाठीं राज्याचा नाश करावा हें योग्य नव्हे, त्यापेक्षां आपलेच काय होईल तें होवो, असा त्यांनीं निश्चय केला. राज्याच्या कल्याणासाठीं स्वार्थत्याग करण्याची बुद्धि त्यांस कोणी नवीन शिकवावयाची होती असें नाही. त्यांच्या टापो तो मेस्कार आनुवंशिकच होता. नानांचे आज्ञे बाळाजी महादेव भानु हे बाळाजी विश्वनाथ पेशव्यांबरोबर दिल्लीच्या स्वारीस गेले असतां चौथ गरदेशमुखीच्या सनदा बादशहापासून मिळवितांना दिल्ली शहरांत लढाई झाली तीत ठार पडले. नानांचे वडील जनार्दन बळाळ भानु हे सावनूरच्या लढाईत तोंफेचा गोळा लागून जखमी झाले असतांही पुनः स्वारीस निघून त्या दुखण्यांत मरण पावले. अशा राष्ट्राभिमाना आज्ञेचा नातु व अशा कर्तव्यदक्ष नडिलांचे मुपुत्र हे बाळाजी जनार्दन भानु. यांच्याही आयुष्यांत परीक्षेचा समय प्राप्त झाला. पविळी यांनीं कसे वागावे ? दोन मार्ग याम भोकळे होते. ज्या अधिकारासाठीं मोरोबादादा शोधत आहेत तो अधिकार आपल्या हातचा न जाया यासाठीं प्रयत्न करावा, त्या कामीं रक्ताचे पूर वाहिले व राज्याचें वाटोळे झालें तरी बेहतर. हा स्वार्थसाधनाचा पहिला धोपट मार्ग. ■ पंडितापासून शमरापर्यंत सर्वांस सहज मुचण्याजोगा होना. दुसरा मार्ग

म्हटला म्हणजे राज्याच्या कल्याणासाठी तूत अधिकार गमनाचा व पड प्यासी. पुढे समय साधेल तेव्हां पुक्तीच्या वाटेने अधिकार मिळवावा तो राज्याच्या कल्याणासाठीच मिळवावा. त्यांत राज्याचें काडीमात्र नुकसान होऊं देऊं नये व महाराष्ट्राची राज्या रक्ताचा येवही भूमीवर पडूं देऊं नये. दुसरा मार्ग छुडीता, अकलेचा व फार धोक्याचा होता. त्या देशाभिमानाची मुत्सदाची तारीफ यांत होनी. नानांनी हा दुसरा मार्ग पत्करला ! त्यांनी सखारामबापूंस सांगितलें की, दादा-माहेबांस पदच्युत करून गंगाबाईंची स्थापना करण्याच्या मसलतीत मी पडलों तो तुमच्या विश्वासावर. तोच माझा तुम्हांवरचा विश्वास अद्यापि कायम आहे. या प्रसंगी जें चांगलें दिसेल तें तुम्हीं करावें, त्यास मी कबूल आहे.

याप्रमाणें नानांची कबुली मिळाल्यावर सखारामबापूंनी मोरोबा-दादाम सांगून पाठविले की, तुम्हीं फौजेसह पुरंदरवर चालून येऊं नये. मीच तुमच्या भेटीकरितां कबडी येथें येतो आणि सर्व गोष्टी तुमच्या मनोगताप्रमाणें करार करून देतो. असा निरोप पाठवून बापू कबडीस गेले. तिकडून मोरोबादादा येऊन उभयतांच्या भेटी झाल्या. नाना प्रकारे तडजोडीच्या व साधक बाधक गोष्टी बोलून तुमच्याचें मन वळविणें व पुक्तिप्रयुक्तीनें त्यास आपल्या धोरणाप्रमाणें वागावपास लावणें या कामीं सखारामबापूंचें चातुर्य सुप्रसिद्ध होतें. त्या चातुर्याच्या बळावर या भेटीत त्यांनीं मोरोबावर हं हं झणतां पगडा बसविला. त्यांनीं त्यांस सांगितलें की, अखत्यारीचा कारभार नानाकडे आहे तो ते तुमच्या हवालां करण्यास कबूल आहेत. मात्र त्यांचें एवढेच झणणें आहे की, आपणाकडे किल्लेकोट, सरंजाम व पुरंदरचा बंदोबस्त वगैरे जें जें चालत आहे तें तें मोरोबांनीं आपणाकडे चालवावें. त्यांत ह्मळादवळ करूं नये. शिवाय मोरोबांनीं अखत्यारीचा जो जो कारभार करणें असेल तो आपल्या इतल्ल्याम्वेरीज करूं नये. नानाच्या या दोन गोष्टी कबूल केल्यानें दोन महिन्यांपूर्वीं तुम्हीं जें भागत होतां तें तुम्हास अनायामेंच प्राप्त होत आहे. तर्त एवढ्यावर तूम होऊन तुम्हीं समेट करून घ्यावा हें बरें दिसतें. केवळ बळजबरीनें पुरंदर व पेशवे हातीं घेऊं असें म्हणून तुमचे चालणार नाही. कारण की, माण गेला तरी बेहतर, पण पेशव्यांस तुमच्या हातीं

लग्नं द्याव्याचें नाहीं हा नानाचा निश्चय आहे. लढाईच्या भरीस पडाल तर तुझांस जड जाईलसें वाटतें. पेडाचे व छत्रपति नानाच्या हातीं असल्यामुळे ते पाहिजे तें करूं शकतील. आज मितीस किझे, पैका, फौज, सरदार हे सर्व त्याच्या लगामी आहे. निजाम-अल्ली व भोंसले यांजकडे त्यांची राजकारणे पक्की आहेत. या सर्व गो-टींचा वरवर विचार करून पहा. अस्त्यारी एकदां हातीं आल्यावर कितूर वगैरे युक्ती योजून नानाचें सामर्थ्य कमी करण्याचें काम आस्ते आस्ते करितां येईल. आजच करूं म्हणाल तर कसें होईल ? मी आजपर्यंत तुमच्या किती उपयोगी पडलों आहे हे ध्यानांत घेऊन व तुम्हांवरील आतां मला बळ कोणाचें नाहीं हे समजून 'बडील-की' चा अधिकार गात्रा मजकडेच राहूं द्या. मी तुमच्या इच्छेवि-रुद्ध तिळमात्र जाणार नाहीं. दादासाहेब व इंग्रज यांस राज्यांत आणिल्यानें 'जिकडे तिकडे' असंतोष व अस्वस्थता उत्पन्न होणार, कायदा तर काहींच होणार नाहीं. त्यांस आणण्यावांचून आज काहीं नडलें नाहीं. नानास चुप बसविण्यास तुम्ही आह्मी बस्म आहोंत. ते नच आवरतील तर दादासाहेब व इंग्रज यांस आणण्याचें तुमचें निर्वा-णीचें शस्त्र आहेच. त्याची ममय पाहून योजना करितां येईल. या-प्रमाणें नानाप्रकारें बोध करून बापूनी मोरोबास ताळ्यावर आणिलें. मग पुढें कसें बागावयाचें पात्राईल उभयतां याद ठरली. तिची चार कलमे होती तीं अशीं—“सत्वारामपंतानीं 'देणे' करावें. 'बडील-पण' आहे तसेंच त्यांजकडे असावें. त्यांस पुसल्याशिवाय कामकारभार करूं नये. २ अस्त्यारी राजश्री मोरोबादादानीं करावी. नानास संभत्तात घ्यावें. 'देविणें' नानानीं करूं नये. ३ सर्वत्रांचे (सरंजाम, तैनाता, इनाम वगैरे) यथापूर्व चालवावें. कोंकणस्थ देशस्थ हे चित्तीं आणूं नये. ४ दादासाहेबांस तूर्त आणूं नये. पुढें आणिलें तर आणावें.”

याप्रमाणें ही चार कलमांची याद ठरल्यावर बापू व मोरोबादादा पुरंदरास आले. तेथें बापूनी मोरोबाची व नानाची भेट करून दिली. लगेच बजाबा व चितो विठ्ठल आले. मग पांचही असामीनीं श्रीमं-
तांस भेटून नमरा केल्या. मागून होळकर आले. त्यांची
१ एविल. भेट किछवाखाली नानानीं श्रीमंतांस आणून उभा-
कमी करविली. तूर्त तरी घोडोंकडे स्वस्थ झाले. मोरोबाचें सुद्ध

कारच फैलवणार होतें, परंतु सखारामबापूनी सर्वांच्या समजूती पाडून सधेत करून स्थिरस्थावर केले; याबद्दल त्यांच्या झाडाणपणाची बाहो-कडे फारच वाहवा झाली !!! आजपर्यंत उभयपक्षां कारभारी होते ते आतां त्रिवर्ग कारभारी झाले. हें आदल्या वर्षी होणारच होतें. फरक काय तो एवढाच की, भवत्यारीचा कारभार नानाकडे होता तो आतां मोरोबाकडे गेला. तो कारभार तरी मोरोबानीं नानास कळ-विण्याखेरीज करू नये, असें चार कलमांच्या यादींत ठरलेंच होतें. 'देविणें' नानानीं करू नये असें कलम यादींत होतें त्याची तुक-स्ती 'देविणें कोणीच करू नये' अशी नानानीं मागाहून करून घेतली होती. पुरंदरचा बंदोबस्त 'व श्रीमंतांचें संरक्षण हीं कामें पूर्वी-प्रमाणें नानाकडे विततकार चालवी हे मोरोबानीं कबूल केलेंच होतें. मिळून आतां भांडाव्यास जागा कोणासच न राहिल्यामुळे दर-बारचा कारभार सुयंत्रणें चालेल असा रंग दिसू लागला. पुणें प्रांतीं मोरोबांचें खूळ उठल्याचें वर्तमान ऐकतांच हरीपंत व परशुराम-भाऊ कर्नाटकांतून माघारे फिरल्याचें मागे लिहिलेंच आहे. हल्लीं त्यांस त्रिवर्ग कारभार्यांचीं पत्रे गेलीं कीं, आमजी आपसांत समजूत झाल्यामुळे आतां इकडील काळजी करण्याचें कारण राहिलें नाहीं. तुझ्यां खर्चास पाठविण्याची तजवीज इकडून होत आहे. तुझी मोहीम सोडून येऊं नये. हीं पत्रे वाचून हरीपंत व परशुरामभाऊ यांचें समा-धान झालें नाहीं. सबब ते पुण्याहून खर्चास येण्याची आठ पहाण्याचा बहाणा करून आठ चार दिवस वाटेतच मुक्काम करून राहिले. त्यांचें सारे लक्ष पुण्याकडील हालचालीकडे वेधून राहिलें होतें.

नानाकडे कारकून होते ते चट सारे दप्तरें घेऊन कामाकरितां मोरोबाकडे जाऊन बसू लागले. प्रांताप्रांतीच्या किर्यादी घेणें व तेथील अंमलदारांस ताकीदपत्रे लिहिणें, सर्व खात्यांच्या बर्दा घेणें व नवीन हुकम देणें, तंट्यांचें निकाल लावण्यासाठीं पंचाशती नेमणें, हरएक प्रकारचा मुलकी व कौजदारी खात्यांकडील बंदोबस्त रखणें, अशीं एक ना दोन; नानाकडे जितकीं झणून कामें होती तीं सारीं आतां मोरोबादादा करू लागले. होळकरांच्या दपटझामुळे अना-कडेकोट बंदोबस्त होऊन गेला कीं, मोरोबाच्या हुकुमाखेरीज राज्यां-तलें पान धुदां हालूं नये ! मोरोबाच्या घरी दरबार दररोज भरत.

त्यांत राग्यांतले तयाम सरदार व सुभेदार यांचे व परकी राजेरजवाडे यांचे वकील हजर राहून आपापल्या कामाविषयी विनंती करीत. प्रत्येक काम अखेर निकालाकरितां नानाप्रमाणेच मोरोबाही सखा-
रामबापूकडे नेत, पण ते आतां बापू तत्काळ मोरोबाच्या मर्जीप्रमाणे करीत ! नानाप्रमाणे त्यांस नडवून व त्रास देऊन त्यांची कामे खोळ-
मनून पाडीत नसत ! एकंदरीत सारे राज्य आपल्या हातीं आले असे मोरोबादादांस वाटूं लागून त्यांची अधिकाराची हौस परिपूर्ण झाली !

प्रकरण नववे.

मोरोबादादांचे कारस्थान.

जलदी.

नवीन प्राप्त झालेल्या अधिकाराचा करडा अंमल नानावरही गाज-
विण्यास मोरोबांनी कसूर केली नाही ! शिल्क सांखळी समजा-
वून देणे ! झणून ते नानास डकूम फर्मावीत, नानाप्रकारे नाकांत
काढया घालीत, पाणउतारा करीत, तुझी आपल्या अमदानीत अमुक
गोष्ट अशा तऱ्हेने कां केलीत झणून जबाब विचारीत ! नानांचे
समस्त पडव्याखेरीज कोणत्याही कारभार करूं नये असे यादीत कलम
होतें तरी ते कांहीं गोष्टी नानास विचारीत व कांहीं न विचारीत !
नाना इतकेही अपमान सहन करून मोरोबादादा व चितो विठ्ठल व
सखारामबापू व होळकर वगैरे प्रतिपक्षांतील सर्व प्रमुख मंडळींशीं
सलोख्यानेच वागत होते. मात्र फिळ्याचा बंदोबस्त राखून राज-
दिवस सावध राहण्यांत त्यांनी तिलमात्र आळस केला नाही व जव-
ळची फौजही दूर केली नाही. प्रथम दर्शनां त्यांचा प्रह असा झाला
होता की, मोरोबाच्या बंडाची पाळेमुळे राजाघातेर गेलीं नसून
केवळ होळकराच्या बळावर मोरोबा व त्यांचे सैन्यही चार दिवस
उडया मारीत आहेत. करवीराहून महादजी शिंद्यांस आजून होळ-
करापुढें उभे केले म्हणजे होळकर तत्काळ शस्त्रीवर पेंतिल व बाकीच्या
मंडळींच्या रेगडया आपोआप बंद होतील, शिंदे येतपर्यंत आपण
परिबी धरली म्हणजे प्रतिपक्षांतील लोकही अधिक गडबड करू न

नाहीत. यासाठीच त्यांनी महादजीशिवांस करवीरहून बोलाविले होते. बाजीपंत व असा बळवंत यांस बाटेतच मुकाम करून राहण्याचा त्यांनी इश्वर केला होता व नागपूरकर भोंसव्याची फौज माहूरच्या सुमारे आणविली होती त्यांत तरी वेळ पडल्यास शिवांस पाठवऊ लागें एवढाच हेतु होता. परंतु पुढे त्यांस असे आढळून आले की, चार कलमांच्या यादीतले खर्च कलम 'दादासाहेबांस तसे आणू नये. पुढे आणिले तर आणावे' असे जें लटपटीत लिहिले आहे ते केवळ आपणास भेदभावण्यास लिहिलेले नसून त्याच्या मुळाशी काही तसे अधिक पापबुद्धि आहे, आणि पुण्यावर चालून येण्यास तयार होण्याविषयी दादासाहेब व इंग्रज यांस मोरोबाकडून खरोखरच इशारा गेला आहे ! नुसती असत्यारी हातीं आल्याने मोरोबाची तृप्ति नाही. आपल्या व आपल्या बाजूच्या सरदारांचा नायनाट केल्याशिवाय स्वल्प बसावयाचे त्यांच्या मनांत नाही. या कार्या 'दादासाहेबांस' आणून त्यांच्या द्वारे राज्यांत इंग्रजांचा प्रवेश करून देण्यामैत्री ते तयार अहित ईश्वर व दादासाहेब आले तर पेशव्यांचे व आपले व इतर हजारे प्रमुख लोकांचे प्राण जातील व वर्षानुवर्ष आपापसांत लढाया चालून होवटीं मराठी साम्राज्य इंग्रजांच्या घरांत जाईल, हे मनांत घेतांच नानांचा जीव चरकला; आणि केवळ महादजी शिवांस आतांच्या आतां पुण्यास आणविल्याने भारी अरिष्टाचे नियारण होण्याजोगें नसून फार सावधपणाने निराळीच मसलत योजिली पाहिजे, अशी त्यांची खात्री जाली. असे त्यांचे मत होण्यास खाली लिहिल्याप्रमाणे कारणे घडलीं.

नाना फडनवीस कोठे जातात, काय करितात, कोणाशीं बोलतात, याची मोरोबादादा पाळत ठेऊ लागले. ते श्रीमंतांस घेऊन शिवाकडे अगर अन्यत्र कोठे पळून जातात. ही कायती तूर्तच्या प्रसंगां मोरोबास भीति पडली होती ! एकीकडे गोड बोलावयाचे, आणि एकीकडे पाळतही ठेवावयाची, असे करितां करितां पुरंदरच्या पायथ्यास नानांची पांच सहा हजार फौज होती तीत कितूर करून होळकराकडून त्यांस कैद करविण्याचाही एकदां मोरोबांनीं एल्लास केला ! परंतु नानाही नेहमींच सावधपणाने रहात असल्यामुळे ते किड्यावर तत्काळ पळून गेले व तेव्हापासून ते किड्यावरच राहू लागले. कार्याकारण बाब खालीं देऊन ते लगेच परत पर जात असत. इति

णच्या बाजूने मार्गोभागी चौक्या बसवून नानाचे कारकून, जासूद अगर सांडणीस्वार शिंदे व फडके यांच्या लष्करास जातील अगर तिकडून नानाकडे येतील ते कैद करावे असा मोरोबांनी बंदोबस्त केल्यामुळे नानाचे तिकडचे दळणबळण अगदी बंद झाले. येऊन जाऊन पुरंदर, पेडावे व पंधराशें स्वार एवढे काय ते आतां त्यांच्या ताब्यांत राहिले. आणखी एखादा फितूर होऊन हेंही हातांतून जावें, आणि मग प्राण तरी जावे अगर सर्वस्व जाऊन कारागृह तरी पहावें लागवें, असें दुर्धर संकट त्यांम प्राप्त झालें !

प्रस्तुतच्या कारस्थानाची उभारणी करण्यांत प्रतिपक्षांतिल प्रमुख लोकांचे काय काय हेतु होते हे दाखविणें अवश्य आहे. सखारामबापूंच्या मनांत नानांच्या हातांतून अखण्यारीचा कारभार काढावा आणि आपली 'बडीलकी' कायम राखावी. दादासाहेबांस पुण्यास आणून अधिकारावर स्थापने हे त्यांस अर्थांतच आवडत नव्हतें. कारण तसे झाल्यास आपली 'बडीलकी' जाईल एवढेंच नव्हे, तर दादासाहेब आपले पारितोष्य करतील असेही त्यांच्या पोटांत भय होतें ! कारण की, श्रीमंतांस पदच्युत करून गंगाबाईची स्थापना करण्यांत पहिल्या नंबरचे मुन्हेगार सखारामबापू व दुसऱ्या नंबरचे नाना फडनवीस होते ! मोरोबादादांस कागभारांत सखारामबापू अगर नाना कोणीच नको होते. सर्व कारभार आपणच आटपाना ही त्यांची हांव होती. तथापि त्यांतले त्यांत नानाचा उच्छेद करावा ही वासना प्रबळ असून तीत भर पडण्यास आणखी भाऊबंदकीचा हेचही जागत होता. मोरोबासही आतां अधिकार मिळाल्यावर दादासाहेब पुण्यास यावयास नको होते. कारण ते आपल्यावर आपल्या अधिकाराचा संकोच होईल हें त्यांस भय होतें. युक्तीने किंवा बळजबरीने आपण नानाची बाजू उलथून पाहूं अशी त्यांस अजून उमेद नाटत होतीच. ते काम आपल्या हातून शेंपत नाही असे पक्कें कळल्यावर मात्र ते दादासाहेब व इंग्रज यांस आणण्यास कबूल होते. होळकरास वाटत होतें की, नाना कारभारांत नसावे. कारण की, आपणास टाकून त्यांनीं शिवाशी गद्दी जमविली आहे ! नानाखेरीज कारभारी कोणीही असला तरी चालेल. मोरोबाच्या नादी लागून आपण या कंदांत पडल्यासारखी इंग्रजांच्या मदतीने

दादासाहेबांची अधिकारीवर स्थापना झाली तर बरें, नाही तर नाना सर्व राज्यांतले सरदार आपणावर उठवून आपला सत्पनाश करतील. चित्तो बिडलास वापू, नाना अगर मोरोबा कोणीच नको होते ! एवढा दादासाहेब मात्र यावे अशी त्यांची उत्कट इच्छा होती. कारण की ते आल्यावर त्यांची दिवाणगिरी चित्तो बिडलास मिळवण्याची होती. दादासाहेबांकडे राज्याचा मुख्याधिकार आला तर वजावा पुरंदर्यास सातारचा किल्ला व लुत्रपतीचे मंस्थान यांचा बंदोबस्त राखण्याचे काम पुनः मिळणार होतें. सदाशिव रामचंद्र यांस अहमदाबादच्या मुन्हाचे काम पुनः मिळणार होतें आणि गोपाळ नाईक तांबवेकर यांस पेशवेसरकारच्या पोतदारीचे काम पुनः मिळणार होतें. (पुनः म्हणण्याचे कारण पूर्वी हे तीन अधिकार या तिघांकडे होते.) अर्थात् या तिघांस कारभारांतून नाना निघावे व दादासाहेब यावे हें अत्यंत इष्ट होतें. इंग्रजांचा नकील मिस्तर मॉस्लिन् या कारस्थानांत शिरला होता तो एवढ्याचकरिता की, आपल्या लोकांचे बैरी नाना फडनवीस यांच्या हातांतून अधिकार निघावा, फ्रेंच लोक पुण्याच्या दरवाजी प्रस्थ माजवून पहात आहेत त्यांचे उच्चाटन व्हावे, आणि ईस्ट इंडिया कंपनीच्या मदतीने दादासाहेबांची स्थापना होऊन निजवर रुपयांचा पाऊस पडावा ! अमल्या भिक्ष भिक्ष मनोगतांचे लोक ज्या कारस्थानांत शिरतील ते कारस्थान फार दिवस टिकणारे नव्हे हें उघडच आहे. पण नानाचा द्वेषही एक मोठ्ठा मर्बाध्याच ठायीं वसत असल्यामुळे त्यांचा नाश करण्यासाठी मोरोबादादास हे सर्व असामी बिधावून देत होते. त्यास अनुसरून मोरोबा दादा कसे नानाच्या हात धुवून पाठीस लागले होते हें मागे सांगितलेंच आहे.

नानाप्रमाणें हरीपंत व परशुरामभाऊ यांवरही मोरोबाची नजर करडी होती. त्यांनी त्या दोघांस हुकुम पाठविला की, कौत्रेस निरोप देऊन हरीपंतानीं पुण्यास सडद्या स्वारीनिघी यावे व भाऊनीही आपली कौज घरोघर लावून देऊन परस्पर तासगांवास जावे. इकडे येऊ नये ! हरीपंत पुण्यास आल्यावर मोरोबा काय त्यांचे डोचकें मारणार होते की तोफेच्या तोंडी देणार होते न कळे !

इकडे हें सर्व होत आहे ती दादासाहेब मुंबईहून निघून साष्टीस आले. त्यांबरोबर इंग्रजांची चार पलटणे व सत्ता तोफा असा सरनाम

स्यारीच्या तयारीने सज्ज होऊन निघाला होता. काही इंग्रज साडी-ची खाडी उतरून उरणास आले व पेशवे सरकारचा एखादा दुसरा महाल त्यांनी ताब्यांतही घेतला ! एकंदरीत मोरोबाकडून इशारा मेळ्यानरोबर दादामाहेबांस बरोबर घेऊन पुण्यावर चालून येण्याचा इंग्रजांचा इरादा स्पष्ट दिवू लागला. त्याला आणखी प्रत्यंतर असे होते की, बंगाल खात्याची महा पलटणे यमुना उतरून कालीच्या सुमारे याच वेळी घेऊन पोचली होती. त्यांच्याही रोल पुण्याकडेच येण्याचा होता. या सर्व गोष्टी घटत असतां नुकती एप्रिल महिन्यास सुरुवात झाली होती.

याप्रमाणे बोहोंकडची स्थिति लक्षांत घेऊन नानांनी मसलत ठरविली तिचा नकाशा पुढे लिहिण्याप्रमाणे होता:- मोरोबा व सत्ता रामबाण या द्वेषांच्याही मनांतून दादामाहेब व इंग्रज यांस आणा-
नाही. आपण जरब दाखवून त्यांस भाग पाडूं तर मात्र ते त्यांस आणतील. याकरिता त्यांशी वागण्यांत हल्ली आपण लीनता धरिली आहे ही अशीच आगली काही दिवसपर्यंत कायम ठेवावी. आपण दुर्बल झालों, हारीस आलों, मुन्हापुढे आंमचे काही चालत नाही, तुमचा अधिकार आम्ही शिरमा मान्य केला, असेच सोंग आणाने. तेणेकरून मुखारामबापू निर्धास्त राहतील व मोरोबाही आपली अस्-
स्यारी कायम झाली असे मानून संतुष्ट राहतील आणि इंग्रज व दादा-
माहेब यांस आणण्याचे त्यांम तादडा अगत्य भासणार नाही. पुण्या-
वर स्यारी करण्यास एप्रिल व मे एकेच काय ते दोन महिने आतां इंग्रजांम तोईचे राहिले आहेत. एवढे कसे तरी काढिले म्हणजे राग्य निभावले. पुढे झुनपासून पावसाळा सुरू झाल्यावर तोफा नगैरे अव-
जड सामान व लष्करचे अतिवार लढांबर घेऊन इंग्रजांच्याने घाट चढून पुण्यावर चालून येणे होत नाही हे त्यांस. पुढे त्यांची ती मस-
लत आक्टोबर नोवेंबरावर जाणार. तेथपर्यंत शिंदे, फडके व पटवर्धन यांच्या फौजा आणून आपण मोरोबाचे बंड मोडून टाकूं. याप्रमाणे राग्यांत शांतता होऊन घरभेडांचा नायनाट झाल्यावर मग इंग्रजांशी वर्षानुवर्ष लढावे लागले तरी ते काम नितके कठिण नाही !

मसलतीचा नकाशा वर सांगितल्याप्रमाणे नानांनी जो योजिला होता तो प्यानांत वेईपर्यंत हरीपंत व परशुरामभाऊ यांच्या समजूतीस

बराच घोंटाळा झाला. इंग्रज व दादासाहेब यांस आजून मोरोबावारा राज्यांतील भुत्तारी व सरदार यांजवर मूढ उगविणार व राज्य कुडविणार, ते नानाची चौहोंकडून जखडवंदी करून त्यांस धरण्याचा यत्न करीत आहेत, त्याअर्थी त्यांचा जीव घेण्यासही ते चुकणार नाहीत. दादासाहेब आज्यावर पालन करण्याच्या निमित्ताने पेशव्यांस ताड्यांत घेऊन ते त्यांचा खचित प्राण घेतील, या गोष्टी त्या उभयतांच्या दोळ्यासमोर मूर्तिमंत दितुं लागल्या ! अशा प्राणसंकटांत नाना फडनवीस कांहीच हातपाय हालवीत नाहीत, हे पाहून परशुरामभाऊंस फार राग आला ! त्या या प्रसंगां त्यांचे मन निराशेमुळे किती उदासीन झाले होते हे त्यांच्या निरनिराळ्या तारखांच्या पत्रांतून वाक्ये खाली उतरून घेत आहो त्यावरून कळून येईल.

४ एप्रिल, प्रातः काळ. " आतां श्रीगजानाने श्रीमंत राजश्री रावसाहेबांचा व नानांचा बचाव करावा, (पुरंदर) किल्ल्याची चोरी असवावी, म्हणजे सर्व जैद पोवली ! "

४ एप्रिल, तिसरा प्रहर. " पुण्याहून नानाची पत्रे आली त्यावरून सर्व आशा मोडली ! श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांचा देभा उभा राहिला ! श्रीमंतांची व नानांची काय अवस्था होत्ये श्रीहरि जाणे ! श्रीमंत रावसाहेबांस सलामत असावी म्हणजे बाकी फिकीर करीत नाही. "

६ एप्रिल. " सखारामपंत (मोरोबाच्या भेटीस) पुण्याकडिले तेव्हा विवेकच व्हावागा प्रकार दिसतो. याचे कारण, बाजी हातांत असल्या खेरीज जावयाचे नव्हत, त्याकरिता वाटने. "

१४ एप्रिल. " विना ज्यानीं राजकारण केले त्यानीं शिवांस टाकून केले असेल असे नाही. जेथे होळकर तेथे शिंदे याचा संशय नाही ! हरकमेही करून श्रीमंतांचे व नानांचे संरक्षण होतें म्हणजे नरे होते. "

१८ एप्रिल. " ज्यापक्षां योरले श्रीमंत आणवेसा सिद्धांत तेथील (मोरोबाचा) आहे तेव्हा फारच वाईट होणार. त्या लक्षांत वृद्ध (सखारामबापू) आहेत त्यांमही विरुद्ध होईलसे वाटते. सारांश करवीरकर गृहस्थाचे (महादजी शिवाचे) पुरतेपणे आतील भाव समजून त्यांस या कारणावर प्रवर्तविले पाहिजे. "

२१ एप्रिल. " श्रीमंतांस समजून आणविणार हा तर सिद्धांतच

विसतो, तेव्हां बाकी काय राहणार ? प्राणाशीच गांठ आहे ! नाना मनसबा करणे असता तर फीजेस खर्चास पाठविते, पत्रे न येत तर विप्र एकामागून एक रवाना करिते, ते नाही तेव्हां सर्व कळलेच आहे ! श्रीमंत रावसाहेबांस कसावाच्या हाती देतील इतकाच वेद ! बरकड ते तर आपले जिवावर उदारच आहेत. पुढे पैका कोण खाणार श्री हरि जाणे ! ”

२४ एप्रिल. “ श्रीमंत इंग्रज सुद्धां येतात त्यापक्षी कोणाचे जीव राहतात असा अर्थ नाही. श्रीमंतांशी घासले नाही असे राखीत कोणीच राहिले नाही. सर्व त्यांच्या नजरेतच आहेत. ! (मोरोबानी) इंग्रजांस छत्तीस लाख रुपये देऊं केले ते कोणच्या मोहिमेंत मिळवून देणार ! तेव्हां (आझांसारख्या) चार गोरगरिबांपासूनच घेतील ! ”

मध्यंतरी परशुरामभाऊंस कळून आले की, नाना केवळ निरुत्साह होऊन मोरोबाचा तुळ सोशीत रिकामे बसले नसून त्यांनी काही भसलत योजिली आहे व मोगीना, सखारामबापू, इंग्रज, दादासाहेब व तत्पक्षीय सर्व लोक यांशी टक्कर मारण्याची हिमत धरिली आहे. त्याप्रमाणे नानाचा त्यांस व हरिपंत तात्यांस इशाराही आला की, तुम्ही अगदी हट्टहट्ट कृष्णेपवितों यावे व पुढे सुचवीन तसे वागावे. तो इशारा येतांच परशुरामभाऊंस फार बरे वाटले. ते ता. १ मे च्या पत्रांत लिहितात-

“ नानास मनसबा करणे, तेव्हां जिवावर उदार असले पाहिजे सर्वांची लक्षे हिमतीने राखावी, सारांश. हिमत न सोडावी. किझेकोटाचे बंदीवस्त चांगले करावे. त्यागो काय करणे आहे ! नानानी या भसलतींत पडणे तेव्हां अन्नने मेळवावे अगर गमवावे, नासल्यास हिमत न सोडावी. नवाबाकडील राजकारण पक्षे करावे. तसेच भोसले गाडकवाड यांचे लक्ष नीट रखावे, असे निरोप नानाकडे सांगून पाठवावे. ”

“ राजश्री नाना किझ्याखाली येतात जातात झणून कळले, त्यास येविशांची सूचना जरूर करावी (की) खाली उतरूं नये. ते (होळकर मोरोबा वगैरे) दगावान आहेत. कोणे समयी काय करितील न कळे, यास्तव नरूनच जावसाल करणे तो करावा. येविशां आझी नानासही चिठी लिहिली आहे. ”

हरीपंताविषयी येथे पोढे लिहिले पाहिजे. त्याच्या फौजेचे हाल व दुर्दशा अद्यापि चालूच असून हल्ली तिची काही चमत्कारिक स्थिति झाली होती. 'फौजेस निरोप देऊन सडे पुरंदरास पावे' झणून मोरोबादादानीं त्यांस जो हुकूम पाठविला होता त्याची अंमलबजावणी आपोआपच होत होती. कारण की तीन महिने सरकारांतून पोढास एक पैसाही न मिळाल्यामुळे दररोज शेंकडों शिल्लेदार निराश होऊन आपोआपच घरास जात होते. काही राहिले

एवढे होते त्यांस कितवून एकीकडे हैदराबाद आपणाः कडे ओढू पहात होता तर दुसरीकडे मोरोबादादाही तेंच करत होते! मोरोबाचा कितूर दोन प्रकारांनी चालू होता काही लोकांस ते फौजेतून 'उठून जाणे' म्हणून विचारून देत, आणि काहींस 'हरीपंतास पुढे घालून घेऊन पुरंदरास येणे' अशी पत्रे पाठवीत! असा त्या फौजेचा गळाठा होता. नानांनी अलीकडे एकदां मात्र शेजारे वांदण्याकरितां हरीपंताकडे दोन लक्ष रुपये पाठविले होते, पण ते तर चणेकुटाण्यावारी केव्हांच उडून गेले! त्यांनी अधिक तरतूद करावी तर त्या फौजेविषयी आपली अधिक आस्था आहे हे लक्षांत घेऊन मोरोबाही इंग्रजांशी अधिक लगट करू लागलीच हें नानांस भय होतें! परंतु त्यांतले त्यांत हरीपंताच्या फौजेचीच प्रमुख मरदारांची मर्जी सुप्रसन्न राखण्याची काही खटपट नानांनी केल्याचें दिसून येतें. त्यांनी नीलकंठराव योगाताचा गुन्हा माफ करून त्याची पागा त्यास परत दिली; तोफखान्यावरचे अंमलदार सखारामपंत पानशे यांस विजापुरच्या सुभ्याचें काम मागितलें; आणि मुधोळचे मालोजी राजे व शंकराजी राजे घोस्पडे यांस निकोटें, पडसलगी वगैरे पक्षास हजारांचा सरंजाम देऊं केला. अशाही विपत्तींत "हुजरातीची फार करून श्रीमंत रावसाहेबांच्या पायांवर हस्त आहे" असें परशुरामभाऊ अभिमानानें लिहितात! एका पत्रांत ते म्हणतात की, "हलके हलके येतो यास्तव लोकांची कटकट पडती. 'उपवासो मरत मरत हलकी मजल कां नेतां? लांब मजल करून लवकर घरास तरी जाऊं!' असें लोक बोलतात. पोढास मागावयाचें लोक विसरले!" विचारे भोळे शिल्लेदार! सगळीं तयार झालेली इंग्रजांचीं चार पलटणे व सगळीं तोफा हरीपंताच्या डोळ्यांसमोर रात्रंदिवस दिसत होत्या त्या या स-

हाणी शिलेशरास कोठें दिमत होत्या ! देशबुद्ध्या मत्सरी मुत्सद्धानी आपल्या राष्ट्रावर केवढे अरिष्ट आणिले आहे हे त्यांस कळत नव्हते ! ती मोठी नाजूक वेळ होती. हरीपंत उतावीळपणा करिते तर मोरोबाबादा घाबरून तत्काळ वादामाहेव व ईश्रज यांस बोलाविते ! याकरितां हरीपंततात्या अगदीं हळू मजलीनीं येत होते इतकेंच नाही, तर ठळठ आपण परतून हैदरावर स्वारी करून जाण्याच्या तजविर्जीत आहो ! असें मोरोबाबा आमवात होते !

इकडे पुण्यास मांगेबादादांचें गुरगुरणें फुरफुरणें सुरूच होतें. रामचंद्र गणेश कानडे हे नामोकिंत सरदार. माधवराव पेशव्यानी सन १७६९/७० त उत्तरहिंदुस्थानांत स्वारी पाठविली तेव्हां त्या स्वारीवर यांस मुख्य सरदार नेमिलें हातें व विमाजी कृष्ण बिर्नावाले यांस यांचे दुय्यम नेमिलें होते;* आणि शिंदे होळकरानीं यांच्या हाताखाली काम करावें असें ठरविलें होते. एवढ्या योग्यतेच्या सरदारास मोरोबाबांनीं तैजी दिल्ली कीं, तुझी आतांच्या आतां आपल्या फौजेस निरोप देऊन जरीपटका ! माझा हवाली करा, नाही तर पहा होळकरास सांगून तुमचें काम करीत तें ! त्या सरदाराने नानाकडे पाहिले आणि त्यानीं मान डोलवितांच फौज घरोघर लावून दिल्ली व जरीपटका मोरोबाबांच्या हवाली केला ! हरीपंतांच्या कुमकेंस आप्पा बळवंत व बाजीपंत अण्णा कर्नाटकांत जात होते ते कृष्णवरच मुक्काम करून राहिले होते. त्यांची कर्नाटकांत रवानगी करण्यांत नानाचा हेतु हरीपंतांस मदत व्हावी हा होता आणि सखारामबापूचा हेतु कामे तरी करून त्यांस नानापासून दूर घालवावे हा होता; हे आतां वाचकांच्या लक्षांत आलेच असेल. होळकरानीं नानास धरण्याचा यत्न केल्याचें वर्तमान ऐकतांच ते दोघे सरदार तत्काळ पग्न आले. त्यांच्या फौजेचा तळ पुण्याहून दक्षिणेस बहा कोसांवर किकरी येथें पडला. ती फौज पहातांच होळकरांस

* बिर्नावाले मुख्य सरदार व रामचंद्र गणेश यांचा दुय्यम असें इंग्रसांसह लिहिलान ती चुक आहे.

‡ मोठ्या मोठेमेवर सरकारच्या बतीलें जो सरदार जाईल त्यास सरकारांतून ते निराण देण्यांत येत असे. आदल्या वर्षी करबीराच्या मोठेमेवर रामचंद्र गणेश यांची सरकारांतून रवानगी झाली तेव्हा त्यांस हा जरीपटका मिळाला होता. मोरोबाबादांनीं वर्तनीबाईकडून असलाच एक जरीपटका मिळविला होता, हे वाचकांस स्मरण असेलच.

बंडाय येऊन ते किकरीची फौज व पुरंदराखालची नानाची फौज बांध्यामध्ये कोच्या पाण्यावर येऊन उतरले. मोरोबांनी पाही फौजेस ताबडतोब निरोप देण्याविषयी नानास सांगून पाठविले. ते न ऐकत तर कलागत होणार, असे पाहून नानांनी आप्पा बळवंत व बाजीपंत यांस आपणामुळे बोलवून घेऊन त्यांसकडून त्यांच्या बहुतेक फौजेस निरोप देवविला. रोजमुल्याचा दिशेन न चुकवितां केवळ बळजबरीने वर सांगितल्याप्रमाणे मोरोबांनी फौजा घरोघर लावून ठेविल्या हे मोठे अन्याय असे कल्प केले. दुसऱ्या एखाद्या वेळीं पात्ररुल कटकट पडून रक्तपात झाल्याशिवाय राहिला नसता. परंतु ती वेळ सधुरी करण्याची असल्यामुळे नानांच्या बाजूचे ते सरदार गय बसले. खरे पाहिले तर मोरोबांस कारभारांतून काढण्यास नाना आतां निमित्त मात्र होणार होते. एरवीं होळकरांच्या किंबहुना इंग्रजांच्या बळावर मुद्दां त्यांच्या हातीं पार वोन महिने कागभार राहणें मुष्कील होतें. हातांत असल्याची घेऊन महिना पंधरा दिवसही झाले नव्हते, अजून कशास कांहीं ठिकाण नव्हता, तो इतक्यांतच ते शिंदे व पटवर्धन यांच्या जहागिरी खालसा करण्याच्या गोष्टी बोलू लागले, आणि निजामअल्लीस इतकी जहागीर कां दिलीत म्हणून बापू व नाना यांस दोष देऊ लागले !

असल्याची हातीं आल्यावर मोरोबादादांच्या मनांत येऊ लागले होतें की, श्रीमंत दादासाहेबांस मुंबईहून आगण्यांत आपला कांहीं कायदा नसून उलट तोटा मात्र मोठा आहे; याकरितां त्यांस आपण नये. परंतु श्रीमंतांचे चित्तो विकृत वगैरे अनुयायी व होळकर व इंग्रजांच्या वकील हे त्यांस चैन पडू देत नव्हते. पूर्वी आझांशीं कबूल केल्याप्रमाणे आतां श्रीमंतांस कधीं आणणार अशी त्यांची टक्कळी मेढमीच सुरू होती. त्याबद्दल त्रिवर्ग कारभार्यांच्या 'कौन्सिल' च्या बैठका जेव्हां जेव्हां होत, तेव्हां तेव्हां मोरोबादादा श्रीमंतांस आणतों की न आणतों ही चर्चा काढीत आणि प्रत्येक वेळेस नाना त्यांच्या आक्षेपांचे समाधान करून श्रीमंतांस आणू नये असेच मत स्थापीत असत. यामुळे एप्रिल महिना चर्चेत निघून गेला. त्या महिन्याच्या अखेरीस मोरोबांनीं होळकरांकडून नानास घरविण्याचा पत्त केला. तो घरा कसलासे पहातांच मोरोबांची खात्री झाली की, नानाची बाजू खरी अथवा तिजपासून आपला नाश होण्याचे भय

अद्यापि कायमच आहे. आतां फितूर वगैरे आपले सर्व ठपाय पकळे. विनस तर अमेरीचे आले. आतां श्रीमंत दादासाहेब व इंग्रज यांस आणिल्यानाचून गर्वतर नाही, अशी खात्री झाल्यावरून त्यांनीं सत्कारामनापूस चिठी लिहिली कीं, " पटवर्धनाचें व बडिलोचें (वयाजें बडाल चुलतबंधु नावा याचें) व शिंद्याचें पारिपत्य नाही तरी आम्ही सर्वच मुद्दतो. सर्व दौलत नानाचे हातीं पाया विचार केला पाहिजे. याजकरितां विसाजीपंत व दादोपंत वाचोलकर असे पाठवावे. त्यांचीं नेलून आपणाकडे पाठवितों. ते समिस्तर सल्लागार कळेल. " नातम्या काढण्याच्या कामांत नाना कडमविसांची काहीं पराकाष्ठा होती ! त्यांनीं ही मोरोनाची चिठी नापूच्या दमरातून ' कोणे द्वारे लचें देव करून ' मिळविली व काहीं दिवसांनीं ती महा-वजी फिरे व परशुरामभाऊ यांस दाखवून मोरोनाच्या दुष्ट हेतूबद्दल त्यांची पत्नी खात्री करून दिली ! असो. ज्या अर्थी या चिठीचें काहीं अक्षर मोरोनाच्या हातचें व काहीं गोपाळ नाईक तनिवेकर याच्या हातचें होतें, त्याअर्थी दादासाहेबप्रकरणाशीं या चिठीचा संबंध उघड दिसतो. कारण कीं, हा तनिवेकर व मुष्टीम (मि० मॉस्टिन्) असे दोघे असामी मोरोनाकडून श्रीमंत दादासाहेबांस दौलतविण्याकरितां मुंबईस जाणार ही नदंता पुण्यांत आठ पंधरा दिवस पसरली होती. आ बोलावण्यास सत्कारामनापूची संमति अनिवार्य होती. ती संमति मिळविण्याच्या मसळीचा चिड्डीच्या द्वारे हा उपो-दघात झाला होता. परंतु आयत्या वेळीं दादासाहेब व इंग्रज यांस बोलावणें पाठविण्याच्या भावगाडींत पडण्याचें सत्कारामनापूंनीं अवघीं चाक नाकारिलें ! तें कां हें नीट समजण्यास या वेळीं इंग्रजांची कर-स्थाने काय चालली होनी हे समजलें पाहिजे. याकरितां त्याचिड्डी आतां पोडें लिहूं.

पुरंदरचा तह होईपर्यंत इंग्रजांशीं बोलण्या चालण्याचे व पत्रव्यव-हार करण्याचे नावा कडमविसांस अनेक वेळां प्रसंग आले त्यावरून हे इंग्रज लोक लबाड व दगलबाज आहेत असें त्यांचें मत झालें. तह झाल्यावर तरी इंग्रजांनीं त्याप्रमाणें वागणें योग्य होतें. परंतु ते तसे न वागल्यामुळे त्याचिड्डी नावाचें प्रतिकूल मत अधिकच ठाम ठरलें. दादासाहेबांस आसरा देऊ नये हें जे तहांतलें मुख्य कलम—कीं म्या-

सुटो पुणे दरबार तह करण्यास कसूल घाले—ते इंग्रजांनी पाळण्याचे नाकारून श्रीमंतास दरमहा दहा हजार रुपये नेमणूक ठरवून मुंबईत ठेवून घेतले. तेव्हा ते (श्रीमंत) आपल्या स्वभावाप्रमाणे मराठी राज्यांत रोम नवे नवे फेंब फितूर निर्माण करीत असत व त्यामुळे पुणे दर-
 बारास फार प्राप्ति पोचत असे. मराठी राज्यांतल्या बंडखोरांस आश्रय देऊं नये असें तहांत कलम असतां सोतयाच्या बंडांतल्या हजारों लोकांस इंग्रजांनीं साष्टीच्या टापूंत ठेऊन घेतले होते. अशी त्यांनीं कांहीही चाल धरिलेली पहातांच त्यांस ताळ्यावर आणण्याकरितां नामावही जे योग्य उपाय नाटले ते त्यांनीं केले. तहांत बारा लाख रुपये ह्मिबंदीनें इंग्रजांस देण्याचा करार होता ते त्यांनीं दिले नाहींत, व तीन लाख रुपये उत्पन्नाचा मुख्य देण्याचा करार होता त्याप्रमाणे मुख्यही दिल्या नाहीं. आपली बागणूक तहाच्या सर्वाप्रमाणेच आहे हे दाखविण्यासाठीं मुंबईचे गव्हर्नर व कौन्सिलर नाना प्रकारचीं तर्कटी उत्तरे देत, त्यामुळे नानाही तर्कटाहीं तर्कटच लढवूं लागले. !!! यास उदाहरण वर सांगितले-
 ल्हा तीन लक्षांचा मुख्य देण्यासंबंधाचें आहे. इंग्रजस्त नाना बोलले कीं, तुम्हांत तीन लाख रुपये आकाराचा मुख्य देण्याचें फक्त तहांत कलम आहे. तो आकार 'कमाली' कीं 'वसुली' हे काहीं तहांत लिहिलेले नाहीं. आम्ही 'कमाली' आकाराचा मुख्य देऊं, 'वसुली' आकाराचा देणार नाहीं ! आतां 'कमाली' व 'वसुली' हे दोन्ही शब्द बरी जमाबंदी खात्यापिकोंच आहेत तरी या दोन शब्दांच्या अर्थांत मोठाच फरक आहे. कोणा एका काळीं एसाच्या परगण्या-
 चा अधिकृत अधिक वसूल सरकारी इतरांत नसूंद असेल तो त्याचा 'कमाली' आकार होय. 'वसुली' म्हणजे हल्लीं खरोखरी जो आकार वसूल होत असेल तो. तीन लाख 'कमाली' आकाराचा मुख्य काहीं अस्मानांनीं धुल्ल्यानींमुळे ओसाद पडून असतां एक लाख वसुलाचाही असूं शकेल किंवा निर्जन अरण्याही असूं शकेल ! इंग्रज म्यातच 'वसुली' आकाराचा मुख्य मागत होते. याप्रमाणे 'क-
 माली' कीं 'वसुली' ही तक्रार उभय सरकारांमध्ये देऊन नवें का-
 लमी होती ! नामासारख्या पहिल्या प्रतीच्या राजकारणी पुरुषांनीं अशक्य फतवेगिरीची कोटि लढविल्याचे घडून याचकांस मोठा वि-

समय वाटेन. पण मुंबई सरकारने वर्तनही असेच गर्हणीय होते हे त्यावेळचा इंग्रजी पत्रव्यवहार जो निःपक्षपाताने वाचील त्यास सहज कळून येईल, अशी. तर याप्रमाणे 'शेरास सवाडेर' या न्यायाने वागणाऱ्या नानाबहे इंग्रज कार जळकळत असत. सखारामबापू मुख्य कारभारी असून त्यांवर त्यांचा नानाईतका राग नव्हता !

त्यांतल्यात्यांत इंग्रजांस विशेष चीड येण्याजोगी एक गोष्ट नानानीं आदले वर्षी केली होती. ती ही की, त्यांनीं इंग्रजांचे हाडवैरी केवळ लोक पांचा वकील पुणे दरबारी ठेवून घेतला इतकेच नाही, तर त्या वकीलाचा खूब बडेजान राखून इंग्रजांस असे भासविले की, कैचांची नु आपलो दोस्ती झाली आहे ! इंग्रजांनीं दादासाहेबांस घालवून दावे व आपणाहीं सरळपणाने धागावे एवढ्यासाठीं नानांनीं हे एक बुजगावणे उभे केले होते, पण इंग्रजांस ते सारे खरे वाटून त्यांच्या अंगाचा तिलपा पड होऊन गेला ! केवळ लोक आमचे हाडवैरी असतां त्यांच्या वकीलास आणण्याकरितां अंबारीचा हत्ती, स्वार, नीबत, निशाण बहारे एखाद्या राजाच्या स्वारीचा स्वाक्षमा बोरघांटाच्या पायग्यापर्यंत पुणे दरबार वाढविते आणि आमच्या वकीलास भाड्याचे तडू सुद्धा मिळत नाही ! तो केवळ वकील अंबारीत बसून घाटाने दरबारास येतो तेव्हां सखारामबापू व नाना फडनवीस त्यास सामोरे जातात आणि दरबारांत आणून आपणाजवळ बसवून घेऊन ' फराचिसांच्या नादशाहाचा वकील ' झणून बरोबरीच्या नात्याने वागवितात; आणि त्याच दरबारास आमचा वकील जातो तेव्हां कोणी तिघांच्या प्रतीचा मुत्सदी सामोरा येऊन त्यास कोठे कोपण्यांत नेऊन बसवितो आणि घटकाभराने बोळवण करून लावून देतो ! केवढा हा अन्याय ! इंग्रजांनीं आरोळी ठोकली की, नाना व केवळ एक झाले, त्याअर्थी कैचांची पलटणे पुण्यास येण्यापूर्वी नानास फिरवून टाकिले तरच आमची धडगत ! मातां त्यांस जळी, स्थळी, काळी, पाषाणी नाना फडनवीस बिसूं लागले व त्यांस चावूं कीं गिळूं असें होऊन गेले !

पुढील आशेवर नजर देऊन इंग्रजांनीं दादासाहेबांस हद्दनें मुंबईचे ठेवून घेतले होते, पण त्यांचा खर्च चालविण्याकरितां महिना दहा हजार रुपये दावे लागत होते ते त्यांस भातां जड वाटूं लागलेच होते. त्यामुळे दादासाहेबांस पुण्यास नेऊन मुख्य अधिकारावर स्थापून

आपले कल्याण करून घ्यावे आणि नानास जमीनदोस्त करावे, अशी इंग्रजांनी मसलत योजिली. या मसलतीस अनुसरून त्यांची मागे सांगितलेली सहा पलटणे उत्तरेकडून काव्यापर्यंत आली होती. पुढे तीं इकडे आल्यावर मुंबईच्या पलटणास सामील होऊन मोहिमेस सुरुवात लावण्याची होती.

इतक्यांत मोरोबाचे खूळ उभे राहण्याच्या वेतांत आले तेव्हा अनायासेच आपले मनोरथ सिद्धीस जाण्याचा हा सुयोग आला असे वाटून इंग्रजांस फार आनंद झाला. त्यांचा वकील मॉस्टिन् याने मोरोबा व त्याचे सागे यांस बगलेंत मारून होळकर व सखारामबापू यांशी सारे राजकारण ठाकठीक मुळवून ठेविले असताने, परंतु मोरोबाचे बंद प्रकट होईल तेव्हा वर्षे दोन वर्षे मराठी साम्राज्यांत धुम-झकी भाजेल व तीत पडण्याकरितां आपणास निमंत्रण होऊन मुब-ल्ला पैका व मुख्य भिळविण्याची प्रंधी येईल म्हणून मुंबईसरकारच्या मी आशा होती ती मात्र सफळ झाली नाही ! सखारामबापूंनी मोरोबाचा व नानाचा समेट करून दिला व नानांना आपली अखत्यारी बिनतक्रार मोरोबाच्या हवाली केली, या दोन्ही गोष्टी मि. मॉस्टिन् यास आवडल्या नाहींत. तो खेदाने लिहिलो की, इतक्या सुलभ रीतीने मोरोबाचे काम झाल्यावर ते आतां दादासाहेबांची व आमची आठवण कशास काढिताल ? त्यांचे काम झाले. त्यांस पाहिजे होते ते मिळाले. अखत्यारी मिळाल्याबरोबर नानास धरून कोठे पाताळांत मारून टाकावे ते न करतां मोरोबांनी नानाकडे अद्यापि पेशवे, पुरंदर व फौज राहू जिझी आहे हा त्यांचा केवटा मूर्खपणा ! नानाची अखत्यारी गेल्याने आझांस काय फायदा झाला ! फारभात्यांच्या कौन्सिलांत नाना अजूनही मेबर आहेतच. अहत्याच्या नाबतीत त्यांचा सत्ता वेतल्याखेरीज मोरोबाचे कोही एक काम तडीस जात नाही. फ्रेंचांचा वकील तर अजून पुण्यांत बसलाच आहे. मि. मॉस्टिन् याने पुणे दरबारची ही स्थिति लिहिलेली वाचून मुंबईसरकारचा हिरमोड झाला. त्यांनी स्वारीसाठीं सैन्याची तयारी केलेली फुकट गेली. याप्रमाणे एमिल महिना गेला.

पुढे इंग्रज व दादासाहेब यांस आणिल्यासोबतून मग्यंतर नाही असे जेव्हा मोरोबास वाटले त्या वेळी पडत्या फळाची आज्ञा

वेऊन व प्रत्येक कामांत भरपूर कायदा हुदकगारी नमिळव-पुति टाकून देऊन नलदीजलदीने जर हमज दादासाहेबांस घेऊन पुण्यास येते तर त्यांचा कार्यभाग साधण्याची ती उत्तम संधी होती. सखारामबापू त्यांच्या येण्याकडे कानाडोळा करिते व आपल्या वित्त-विषयाच्या सुरक्षितपणाकरून त्यांची हमी घेऊन स्वस्थ घरी नसते. किंवा न बसते तरी ईश्रजापुढे त्याकडील त्यांचे काय चालणार होतें ! मानांचेही काहीं चालतें नसतें हे उघड आहे. श्रीमंत दादासाहेबांस पुण्यास नेऊन तेथे त्यांची अधिकारावर स्थापना मात्र आझी करूं. पुढे तो अधिकार आपणाकडे कायम राखणें हे काम श्रीमंतांचे आहे. कारभारी व सरदार यांही मिळक करून घेऊन ते त्यांनीं साधून घ्यावें अगर काय पाहिजे तें करावें, त्याबद्दल आपण जबाबदार नाहीं, एवढेंच हमजांचे झणणें होतें. या पक्षीकडे त्यांच्या बसलतीची धांव आजपर्यंत केव्हांही गेली नव्हती. आणि इतकें नडीस आण्यास ती उत्तम वेळ होती. परंतु याबद्दल हमजांचा वेळुमार लोभीपणा त्यांस आडवा आला ! त्यांनीं अशा अटी घातल्या कीं, श्रीमंतांस पुण्यास आणून अधिकारावर स्थापण्याच्या कामगिरी-बद्दल वसईचा किष्ठा व परगणा आम्हांस नवीस मिळावा. मागण्या तद्दत पेशवेसरकारांतून गुजरायेंत मुलूख हेऊं केला आहे तो आ-झांस नको. त्याच्या मोबदला वसई परगण्यास लागून तितक्याच आकाराचा मुलूख आम्हांस द्यावा. शिवाय स्वारीच्या खर्चाबद्दल लुत्तीस लाख रुपये द्यावे.* या सर्व शर्ती कबूल करून सखारामबापूंनीं मुख्य कारभारी या आल्यामै सही शिक्क्यानिशीं आम्हांस लिहून द्यावें कीं, आमच्या बोलावण्यावरून तुम्ही श्रीमंत दादासाहेबांस घेऊन येत आहां ! झणजे हमजांस इतक्या मोठी पाहिजे होत्य-—१ कारभारीतून नामा फडमनीस निघाले पाहिजेत. २ कैद्यांचे उच्चाटन होऊन त्यांस पुनः आसरा न मिळण्याचा बंदोबस्त चाला पाहिजे. ३ आपल्या

* हा काळच्या इंग्रजी पत्रव्यवहारांत 'काहीं निघावित राहूं' एवढेच संपन्न आहोत, परंतु परगणाभ्यांकरांच्या पत्रांत 'लुत्तीस लाख' असें स्पष्ट झटतें आहे. आणि मुंबईसरकारनें १७७५ म फौजेच्या संधीकरिता दादासाहेबांसपत्र ज्वा-अर्थी रचणीस लाख मागितले होते त्याअर्थी इहीं उघडीस लाख मागितले असतील हे संभवतें. कारण कीं, त्या वेळेवेळां इहीं श्रीमंतांच्या कुमकेस वेगारी (बजी) कोन अधिक होती.

मन्नात दादासाहेबांचें लोटणें अडकलें आहे तें निघून शिवाय त्यांची असा अधिकारानर योजना घाली पाहिजे की, जेणेकरून पुढें त्यांपासून आपणास अनेक कापदे करून घेतां येतील. ४ या तिन्ही गोष्टी पैशेसरकारच्या खर्चाचें होऊन त्यांतही आपणास चार रुपये किंवा अस्त राहील अशी सौप असली पाहिजे. ५ शिवाय नशीब व मौन इत्य मिळून असा सोईचा मुख्य मिळारा की, जेणेकरून तुझाच बांधापर्यंत पाव पसरतां यावे. ६ आणि सर्वांत ध्यानांत ठेवण्याजोगी गोष्ट ही की, सखारामबापूनी लेखी आमंत्रण घावें. ही आमंत्रणाची खर्च ठरविण्यांत नांदेकर दाखविण्याचा हेतु हा की, पुरंदरच्या तहावर बापूंची मुख्य कारभारी म्हणून सही आहे, याकरितां त्यांनीं आमंत्रण केलें म्हणजे पूर्वीचा तह कायम राहून हा नवीन तह त्यांची पुरवणी मानितां येईल व तह मोडल्याचें अपेक्षा न घेतां साकसुरतमणें पैशास आझास ठीक पडेल. पण पोटांतील मतलब असा की, बापूनी आपणास लिहून दिलें झणजे मिदान छत्तीस लाखांस तरी एक भरभक्कम जामीन मिळाला ! राज्याच्या कल्याणासाठीं मुख्य कारभारी या मात्यानें तुझी आझास बोलाविलें, याकरितां आझास स्वर्ण लागला आहे तो राज्यांतून वसूल करून द्या; असें झणाव-वास भोकळीक ! पण यामागें ' आंखुदाशिगीं बहुबुधी अल्पमोली ' ची चोहीकडून ओढाओढ सुरू होतांच तीं लायां माहन उधळून गेली ! इंग्रज बागत होते त्याप्रमाणें सखारामबापूनीं लिहून यावें तर त्यांस इकडे आड व तिकडे विहीर ! इंग्रजांची वसकत नासली तर नामा फडनवीस प्राण घेणार. साधली तर छत्तीस लाखांचें सुवर्ण पाठीस लागणार, आणि प्रसंग इंग्रजांशीं ! बापूनीं साक सांगितलें कीं असलें लिहून निहून आपण कांही एक देणार नाहीं !!! शालें. सार्वत्रिक राजकारण घडपडलें ! श्रीमंत दादासाहेबांचा स्वारी पैत्र बस बसामीच्या सुमुहूर्तें साष्टीहून निघून अक्षतृतीयेच्या मुहूर्तें पुण्यांत प्रवेश करणार इत्यादि कल्याणा आतां आपोआपच बंद झाल्या !

सखारामबापूनीं पापमाणें आयत्या वेळीं कसविष्याचें वर्तमान मॉस्टिन घावें मुंबईच्या गव्हर्नरसाहेबांस लिहून पाठविण्यावर कांहीं दिवसांनीं असें ही कळविलें की, आतां मोरोबाचाही कारवा बंदच. धरण्यांत तात्पर्य नाही. कारण की, माकाच्या झिकपणींवरून अलीकडे मोरोबाबाबाही

फ्रेंच वकिलाच्या नादी लागले आहेत. मी अनेक वेळां निकीर करून त्या वकिलास दरबाराकडून निरोप देवविला असतांही त्यांनीं त्यास ठेवून घेतले आहे ! ते वर्तमान कळतांच गव्हर्नरसाहेब व त्यांचे कौन्सिलर यांस मोठा घुस्सा आला. त्यांनीं हे पुणें दरबारांतले तिघेही कारभारी लबाड आहेत असे ठरवून आपल्या वकिलास लिहिले की, पुरंदरच्या तडा-पैकीं अमुक अमुक कळमांचा आझी इणतों याममाणें कारभारी फडशा करून वेतात कीं नाहीं हे त्यांस लेखी विचारून चौदा दिवसांत त्यांची लेखी उत्तरे घ्यावी. तीं उत्तरे समाधानकारक नसतील तर त्यांस साफ बंभावून सांगावें कीं, इतउत्तर इंग्रज सरकारानें मराठी राज्याशीं लढाई सुरू केली आहे ! परंतु इतकें होईतों ये महिना संपत आला होना त्यामुळे इंग्रजांनीं कितीही डरकण्या फोडिल्या तरी चार महिने तिकडे लक्ष देण्याचें नानास कारण राहिलें नाहीं !

या दिवसांस नाना फडनवीस कसे वागत होते हे लक्ष्यपूर्वक अवलोकन केलें इणजे त्यांस धारिष्ट्याची, निश्चयाची, आत्म-संयमनाची व बुद्धिमत्तेची तारीफ करावी तितकी फोडीच असे वाटूं लागतें ! मोरोबादादा बेभावध व लूच कसे राहतील या तज-विज्ञांत रात्रंदिवस असावयाचें व त्यांस उलपून पाडण्यासाठीं गुप्त-पणें एकसारखा पुत्र सुरू ठेवावयाचा, अशी ही दोन कामे त्यांस एकाच वेळां करावयाची होती ! मोरोबाच्या चौक्या मार्गोशर्गी नसलेल्या होत्या. त्यांचे गुप्त हेर लष्करांत, दरबारांत, घरांत, असे चोंडीकडे होते. इतक्यांच्या डोळ्यांस पडदे बांधून आपला कार्यभाग साधीत राहण्याचें काम सुलभ नव्हे ! मोरोबा, होळकर व त्यांचे चितो विठ्ठल वगैरे दुसरे सोबती आपणास लुटण्यास, कैद करण्यास किंवा ठार मारण्यास टपलेले आहेत, या सर्व अनर्घ्यांचे मूळ सखारामबापू आहे, ज्यांनीं आपल्या फौजेंत कितूर करून आपणास धरण्याचा यत्न केला ते पुरंदरच्या गडकऱ्यांसही कितविण्यास चुकणार नाहींत, या सर्व गोष्टी पळचा ठाऊक असूनही अशा सर्व लोकांशीं लीनतेने व हास्य-युक्त मुद्देने नेहमीं गोड बोलणें व त्यांच्या दुष्ट मसलती आपणास माहीत असल्याची लवमात्र ओळख त्यांस न देणें, हे करण्यास नानाच्या अंगीं केवढें आत्मसंयमन असलें पाहिजे ! त्यांचें वक्तृत्व तर असें अमोघ होतें व भाषणाच्या शैलींत अशी मोहकता होती कीं जेणेंकरून मी कधीं

कसणारे नाही असा निर्धार करणारे व सावध असणारे मोरोनावादा-
ही कसून त्यांच्या कपटजालांत गुरफटून गेले ! ज्या दिवसांत पुढ-
च्या घटकेस काय दगा होईल याचा नेम नव्हता, अन्नाही दिवसांत
नाना किल्ल्याखाली कारणपरतने भेट आत होते, होळकर व चित्तो वि-
ठ्ठल बगैरे मंडळीच्या गाठीं धेत होते, आणि कारभारासंबंधे खलबते
होत तेव्हा तेथे बसून अमुक कारभार अमुक रीतीने करावा असा सल्ला
देत होते ! आणि त्याच वेळीं योगल व भोसले यांशी आपणाला अनु-
कूल राहण्यासाठीं पक्की राजकारणे करीत होते, आणि शिंदे, फडके,
पटवर्धन यांकडे पुढील मसलतीसंबंधे विश्वासू कारकुनांबरोबर निरो-
पही पाठवीत होते ! सारांश दाखल्यांत उभे राहून कोलातांचे खेळ
खेळण्याचा त्यांचर प्रसंग आला होता. जर कोठे एखादी ठिणगी
पडती तर सर्वस्वानिशी प्राणांचा होम होण्यास तशीर नव्हता ! पण
हा खेळ ते धारिष्टाने, कौशल्याने व सावधपणाने खुशाल खेळत होते !

मोरोनावादा वाढत पत्रे धरितील या भयाने नाना सर्व कारस्थाने
निरोपानिरोपीच चालवीत होते. अमुक काम नानाच सांगत आहेत ही
खात्री पटण्याकरितां त्यांच्या हातची चिठी घेऊन पाठवून देण्याविषयी
परबुरामभाऊंनीं शिवाजीपंतास न्याहावे, आणि तशी चिठी तो नाना
जवळ मागूं लागला म्हणजे 'खेळ यावयाचा नाही' असे त्यानीं त्यास
निघून सांगीत ! पटवर्धनांच्या इतरांत मोरोनावाच्या कारस्थानासंबंधाचीं
शेकडों पत्रे आहेत, पण त्यांत नानाच्या हातचे एकही नाही ! इतर मुत्त-
द्यानीं व सरदारांनीं बगैरे जीं पत्रे लिहिलेलीं आहेत तीं सर्व सैकृतिक
भाषेत लिहिलेलीं असल्यामुळे त्यांचा अर्थ उकलण्यास जरा जडच जाते !
उदाहरणार्थ पुरंदराहून शिवाजीपंतानें मिरजेस गंगाधरराव पटवर्धन यांस
लिहिलेला पुढील मजकूर पहा. — "आपण लक्षाचा प्रकार दर्शविला,
त्यास अवकाश पोडका राहिला. वन्हाही जमा झाले पाहिजेत. समारंभ
चालला लौकिकाप्रमाणे झाला पाहिजे. येथे लक्षाच्या साहित्यांत आहेत.
येथील साहित्यास गुंता नाही. तिकडून लक्ष आले झणजे कार्यसिद्धि
होईल. साहित्य कसम गृहस्थ वाट पहातात. पहिलेच नाही झटले
असते झणजे निश्चित राहते. निभ्याचे सांगोन आतां अडचणी
सांगो लागले, तथापि यांनी वचन बळकट धरून बसले आहेत.
यांचे येणें न झाल्यास आपलीकडे जसा मिळेल तसा (वर) पाह-

तील." यावरून काय समजाने ! परावर नांव नाही गांव नाही !
 रवाना तारीख मात्र छ. ४ रविवार (१५/१२/७८) अशी आहे.
 पत्राच्या प्रारंभी दोन तीन ओळीत लोकप्रसिद्ध मोष्टीचा उल्लेख
 करून पुढे हा वर उलटून घेतलेला मजकूर आहे. याचा सरळ मरा-
 ठीत तनुभा करावयाचा छोटला छणजे लज्जा होतो. "शिवाची फौज
 वकडे येणार छणून लिहिलेत, पण आतां मोहिमेचे विषय थोडके
 सहिले. तितक्यांत मोरोबाचे खूळ मोठ्याची तजवीज झाली तर बरे.
 नाही तर मृगसाल सुरू झाले छणजे मोरोबा राज्यांतील मामलतीची
 घाल्मेल करणार आणि रसदेव्या रुपाने निम्मा बसूल मामलेदारांवा-
 सुन घेणार. मग हिंदे येऊन काय उपयोग ! दुसरे सरदारही नव्हत
 झाले पाहिजेत. बंदोबस्त चांगला झाला पाहिजे. नामा येथे मसलती-
 ची तयारी करीत आहेत. येथल्या तयारीची काळजी मको. तिकडून
 फौज आली छणजे कामच होईल. नाना तयारी करून वाट पहातात.
 हिंदे प्रथमच येत नाही छणते तरी हक्कत नव्हती. येतो असे
 खात्रीने सांगून आतां तक्रारी त्यानीं सांगितल्या तरी त्यांच्या प्रवृ-
 त्त्त्या नचनावर विश्वास ठेवून माना स्वस्थ आहेत. ते येत नाहीत
 असेच झाल्यास नाना अन्यत्र राजकारण करतील." याप्रमाणे या
 मजकुराचा अर्थ होतो. या पत्रप्रवृत्तीतले किंवेक सांकेतिक शब्द
 थोड्याशा तर्कांने कोणतीही कळण्याजोगे आहेत. 'कपी' 'बूट' 'जां-
 बु' 'वंत' ही सत्ताराभवापूर्वी नांवे त्याच्या बार्धक्यावरून. 'लेखक' छणजे
 नाक्याचे धोरण असेल त्याप्रमाणे नाना अथवा मोरोबा, त्याच्या
 फडनविशींच्या वरकावरून. 'विदुर' व 'तांडव छण' ही महा-
 दजी शिवांची नांवे तो दासीपुत्र व खंडात होता म्हणून.
 'अजापालक' म्हणजे होळकर तो बनगर म्हणून ! कित्येक शब्द
 समजण्यास दूरचे संबंध ठाऊक असले लागतात. कांहीं संकेत
 आतां मुळांच कळण्याजोगे नाहीत.

हंमज मागत होते त्याप्रमाणे लेखी आर्चवण वेण्याचे बापुनी. ना-
 कारिन्म्यापासून होळकर, मोरोबा व चित्तो विठ्ठल वगैरे मंडळीचे त्यांच्या
 पूर्वीप्रमाणे प्रेम व विश्वास राहजे अवाक्यच होतें. त्यांत मोरोबांचा उत्सू
 व क्षिरजोर स्वभाव पाहून बापूचे वन त्यांविषयी दिवसेंदिवस विटत
 चालले होते आणि नानाचा भावा करण्यासाठीं आपण बी ही मसलत

अरंमिणी आहे ती सिडीस जाण्याचा रंग विसरत नाही, आपण या संदर्भ पडलो हे बरे झाले नाही, असेही त्यास अलीकडे वाटू लागले होते; त्यामुळे त्यांनी पुनः नानाशी सख्य करण्याचा वेत केला व भिवराज पानडो यांचे मार्कताने त्यांनी बोलणे सुरू केले. बापूकडून आपणाकडे असे बोलणे कशी तरी येईल, मोरोबाचे व त्यांचे सख्य फार दिवस टिकणार नाही, हा अजमास नानांनी आगाऊच केलेला होता, त्यामुळे त्यांनी कालदेशावर्तमानावर नम्र देऊन ती गोष्ट मार्गेपुढे न पडता ती तत्काळ कडून केली. याप्रमाणे बापू व नाना यांची एकी झाली व तेणेकरून बापूंस फार संतोष होऊन त्यांचे मन स्वस्थ झाले. पुष्कळ दिवस मनास न मिळालेला हा स्वस्थपणा नानांशी मैत्री बांध्यामुळे मिळाल्याबरोबर त्यांनी — त्या सत्तर पाऊणशें वर्षांच्या ' जांजुवंता ' मी — लक्ष करून घेतले !!! वंदन किण्यावाली गोवे म्हणून गांव आहे तेथील एका गृहस्थाची मुलगी वधू नेमस्त केली होती. ती २ मे रोजी बापूंची स्वारी सासवडाकून निघून किछेवंदन येथे गेली व तेथे लग्नाचा सोहळा उरकून चार आठ दिवसांत परत आली. ' वधू चांगली घोर आहे; ' म्हणून कि. काजीपंत निघुरपणाने शिफारस करितो ! त्या काळची घोर वधू म्हणजे सात किंवा आठ वर्षांची ! बापूंस पहिल्या बायकोपासून पुत्र आकोपंत म्हणून झाला होता. ती पहिली ' बायको शर्ट ' झाल्या त्यांनी स० १७६५ त दुसरे लग्न केले होते. (पहा. ऐ. छे. सं. नं. ५३६) या द्वितीय संबंधापासून त्यांस एक कन्या झाली तिचे वय इतकी सहा सात वर्षांचे होते. * गेल्या पाच वर्षांत बापूंचा पुत्र आकोपंत वारला व दुसरी बायकोही वारली. पहिली जिवंत होती तिला बूल आतां होत नव्हते. बापूंसारख्या ऐर्धर्षयान् वृद्धास आज्ञास पुत्र नाही ही उज्जीव मासणें साहजिक आहे. ती हेतु पूर्ण झाला म्हणून इतकी बापूंनी तिसरे लग्न केले. लग्न करून परत येतां येतां बापूंनी पुरंदरावर नाना कडनवीस होते त्यांकडे संगम पाठविले की, अगदी तुझाकडे भोजनास येतो. तयारी करावी. त्या-

* याउपरांत वर्षांच्या मनुष्याने सात वर्षांच्या मुलीशी लग्न करणे हे या काळी जसे विरळा, त्याचप्रमाणे तत्काली वेळी त्याची मुलगी सात वर्षांची जाली होती विरळाच होय !

वरून नानांनी किड्याखाती येऊन बापूस येजवानी केली. बापूमागे उभयतां कारभार्यांची पुनः मैत्री झाल्याचे जाहीर झाले, तेव्हा लोकांत मोठी चळवळ उडाली; आणि केलेले कर्म निस्तारून पुनः जिकडे तिकडे सांधवासांधव करण्यासाठी बापूंनी हा जो नवीन डाव टाकिला होता त्याचा परिणाम काय होते इकडे सर्वांचे लक्ष वेधले !

प्रकरण दहावे.

मोरोबाबाबांचे कारस्थान.

शेवट.

एवढा वेळपर्यंत मोरोबाच्या बंडाचा आदि व मध्य यांचे विवरण झाले. आतां अजतान म्हणजे शेवट कसा झाला हे सांगायचे राहिले. प्रथमपासून या बंडाचा शेवट लावण्याचे काम नानांनी महादजी शिंद्यावर सोपविले होते. ते शिंदे करवीरच्या मोहिमेवर गुंतले होते ते आतां मोकळे होऊन पुण्याकडे निघून येण्यास सज्ज झाले होते. मोरोबा प्रकरणी त्यांची नागणूक व विचार काय होते हे आधी सांगून मंतर पुढील कथाभागाला सुरुवात करू.

मोरोबादादास राज्यांत मुख्यत्वे चौघांचे भय कर वाटत होते. ते चौघे नाभा कदनवीस, हरीपंत, परशुरामभाऊ व महादजी शिंदे हे होत. पैकीं पहिल्या तिघांवर कितूर बगैरे गुप्त उपायांचा प्रयोग करून त्यांस हैराण करण्याच्या कामी मोरोबांस पोढेबद्ध यश झाले होते हे यापूर्वी दाखविलेंच आहे. महादजी शिंद्यावर तसला कांही प्रयोग करून पहावा तर तेथे त्यांची डाळ शिजण्याजोगी नव्हती. त्या करवीरच्या मोहिमेंत शिंद्यांचे दिवाण वालाराम गोविंद व सल्लागार राणेखान भाई व सरदार हरी बाबाजी, इंगळे, कदम, तक्रारि बगैरे होते ते सारे एकदिल असून आपल्या धन्याच्या सेवेविषयी एकनिष्ठ व तयार होते. स्वतः शिंदे हे सरदार मर्द व मसलती, हाताखालचे सरदार अनुभवी व विश्वासू, बरोबर पंचवीस हजार निवडक फौज, शिवाय तोफखान्याचा जवळ सरंजाम, इतके असल्यावर

मोरोबाबाबाबें शिद्याबें काय नुकसान होण्याजोगें होतें ? त्यापि त्यांच्यानें स्वयं नसवेना. कारण कीं, प्रथमपासून शिंदे आपणास विरुद्ध आहेत हे मोरोबास ठाऊक होतें. मार्च महिन्यांतच शिद्यानीं होळकरांस निवून निरोप* पाठविला होता कीं, तुम्ही मोरोबांस नग-लेस मारून राज्यांत नवेवडे करण्याच्या विचारांत आहां ही गोष्ट बरी नव्हे. आम्ही तुम्हांस या कामीं सामील होणार नाही. यामुळे शिद्यांचा नाश करण्याची-निदान त्यांच्या भागांत तूर्तातूर्त तरी कांहीं अडचणी आणून उभ्या करण्याची-खटपट करणें मोरोबांस भाग्य होतें. त्यांस-बघें त्यांनीं प्रथम करवीरच्या महाराजांकडे रामकारण लभून पाहिले. त्या महाराजांस शिद्यानीं जेरीम आणिनामुळे ते बीस लाख रुपये देऊन तह करून घेण्यास कबूल झाले होते हे मागे सांगितलेच आहे. हल्लीं मोरोबांनीं महाराजांस निरोप पाठविला कीं, शिद्याशीं तह केलेला रद्द करून लढाई सुरू ठेवावी. आम्ही इकडून तुमची कुमक करितों. ते बोलणें महाराजांस खरें वाटलें. पुण्याच्या दरबारांत नानीची पंडितशाह व मोरोबाचा बोलबाला झालेला त्यानीं पाहिला व मोरोबांस मदत करण्याकरितां मुंबईहुन इंग्रज येणार असेही वर्तमान ऐकिलें, त्याबद्दल त्यानीं शिद्याशीं केलेला तह मोडून लढाई सुरू केली. पण पुण्यांत कारभारी भांडोत कीं कांहीं करीत, मी झणून ज्या कामगिरीवर आलों आहें ती कामगिरी यथास्थितपणें पार पाडण्याशिवाय येणून हालणार नाहीं, असा पाटीलबाबांनीं निर्धार दाखविला. त्यानीं करवीरचे मोर्चे अद्यापि ठठविले नव्हतेच. तह मोडल्याचें समजतांच त्यानीं चार दिवस करवीरावर तोफांचा असा भडिमार केला कीं, दर गोळ्यास घोडी व माणसें पटापट मरताना पाहून महाराजांस आदि

* हा निरोप नागो शिंदेच यांच्या एका पत्रांत सविस्तर वर्णिला असून ते पत्र रा. रा. द. ब. पारसनीस यांनीं विविधज्ञानविस्ताराच्या मे. स. १९०७ च्या अंकानें 'अहिल्याबाईच्या चरित्राचें मध्य स्वरूप' या निबंधानें छापिलें आहे. पण त्या पत्राचा अहिल्याबाईच्या चरित्राशीं कर्हिएक अर्थाअर्थी संबंध नसतानिघें में कां बसवून दिलें आहे हे समजत नाहीं. मे. पत्र स. १८८०/८१ में छापिलें अमुन त्या वेळीं शिंदे होळकर नर्मदेच्या उतारेस होते असें रा. रा. पारसनीस समजताना, ती त्यांची चूक आहे. मे. पत्र मोरोबा प्रकरणीं स. १८७८ च्या मार्चांत छापिलें अमुन त्या वेळीं शिंदे करवीरास व होळकर बाळग्यांस होते हे त्या पत्रांतच लिहिलें आहे !

आदि होऊन गेले ! त्यामुळे त्यांनी निरुपायाने पूर्वीचाच तह कायम करून घेतला. नंतर त्या तहपैकीं एकेक कलमाचा फडशा होण्याचे काम चालीस लागले. करनीरची मसलत फसलेली पहातांच मोरोबानी शिवाविरुद्ध आणखी एक कारस्थान केले. मानाजी शिवे फाकडे इकडून पळून हैदरअल्लीकडे गेला होता त्यास त्यांनी पत्रे पाठविली की, तूं ताबडतोब निघून पुण्यास ये म्हणजे तुला शिवाची सरदारी देतो. मानाजी हा महादजी शिवाचा भाऊबंध होता व मागे दादासाहेबांनी एकदा मानाजीस शिवाची सरदारी दिली होती. हल्ली मानाजीस पुण्यास आणून त्यास सरदारीची वस्त्रे दावी व महादजी शिवाशी भांडण्यास त्यास उमेदवार करून नवे तूळ उम्रे करावे हा मोरोबाचा बेत होता. पण हैदरअल्लीकडे महादजी शिवाचेही सूत्र चांगलेच होतें. त्यांनी त्यास पत्रे पाठवून मानाजीस तिकडच्या तिकडेच कैद करवून मोरोबाचा व्यूह दासळून पाडिला ! मोरोबानी इंग्रजीस आणण्याची मसलत केली होती तीत सुद्धा शिवाचे पारिपत्य करण्याचा हेतु होताच. परंतु ती मसलत सखाराम-बापूंनी सिद्धीस आऊं दिली नाही हे मागे आलेच आहे.

या प्रसंगी महादजी शिवाच्या नागणुकींत जो साद्वपणा व सुध-पणा दिसून येत होता तो लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. मोरोबाचे बंड पुण्यास प्रकट झाल्याबरोबर त्यांनी कर्नाटकांत हरीपंत व परशुराम-भाऊ होते त्यांस विचारिले की, 'कोठे आहा ! काय मनसबा !' त्यांनी उत्तर लिहिले की, 'आझी माघारे फिरलों. तुझी भीमंतांचे एकनिष्ठ सेवक व नानाचे लक्षांतीक. याकरितां तुझी आझी पिळून हें तूळ मोडूं या.' त्यांचे उत्तर त्या वेळीं कांहींच न देतो शिवांनी कांहीं दिवस गेल्यावर त्यांस 'पुण्याकडे येण्याची फारशी गडबड करूं नये' एवढा मात्र इशारा केला ! नानास मात्र त्यांनी प्रथमच खात्रीपूर्वक वचन दिले होते की, मी पुण्यास येऊन सर्व बंदोबस्त यथास्थित करून देतो. ते वचन त्यांनी योग्य प्रसंगी पार पाडून दाखविले. पण तेथपर्यंत मी अमुक करणार, अथवा मी अमुक पक्षास अनुकूल किंवा प्रतिकूल, हा कोणास कांहीं सुवाबा लागूं दिला नाही ! त्यांचे मागचे वर्तन पाहतां हल्ली तरी ते खरेपणाने वागतात कीं नाही असा लोकांस संशय येणे वास्तविक होतें. परशुरामभाऊस तर असा संशय होताच.

गंगाधरराव पटवर्धन यांनीं यासंबंधे जे लिहिलेले आहे त्यावरून शिवांविषयी त्या वेळचे लोकमत चांगले कळते. ते लिहितात, " शिंदे श्रीमंत राजश्री बापू व नाना यांच्या पुरते लक्षांत असल्यास मग चिंता नाही. होळकरासुद्धा सर्वांस गुंडाळून ठेवितील. परंतु एकतरांनीं राहतील कीं काय पहावे ! (कारभार्यांनीं) जहागीर व किष्ठा देऊं केला आहे त्यावरून मात्र भरंवसा वाटतो. " केवळ जहागिरीच्या आशेमुळे मात्र शिंदे नानास अनुकूल असतील असे गंगाधरराव लिहितात हा मात्र अन्याय आहे. कारण कीं तितकी जहागीर मोरोबाबा शिवांस देत होते. किंबहुना अधिकही देते. परंतु या प्रसंगीं नानास अनुकूल होण्यांत पाटीलबाबांची राज्याच्या कल्याणाकरिता नजर होती हे निःसंशय आहे.

शिंदे करवीरचा कारभार भाटपीतपर्वत हरीपंत व परशुरामभाऊ विजापूर पंढरपुराकडे फिरत होते व फौजेचा "तत्वा तोबरा" कसानसा चालवीत होते. अमूनही त्यांजवळ पंधरा हजार चांगली विभागू फौज होती. ता. १५ मे रोजी शिवांनीं शिरोली नजीक करवीर येथून कूच केले ते एकतिसाव्या तारखेस लोणंद येथें आले. तो संकेताप्रमाणें फडके व पटवर्धन समीप येऊन पोचले. अमूनही दादासाहेबांस आणण्याच्या मसलतीस शिंदे अनुकूल आहेत असेच पुण्यास मि. मॉस्टिन् समजत होता !

शिवांची स्वारी लोणंदच्या मुक्तायी आल्याची बातमी येताच सखाराम-बापू त्यांच्या भेटीस निघाले. परंतु हे आपल्या आर्षी भेटून शिवांस काय सांगतील न कळे, अशी मोरोबास शंका वाटून त्यांनीं बापूस दरडाविलें कीं, शिवांचे भेटीस तुझी जाण्याचें काम नाही. तेच येथें येत आहेत. आल्यावर त्यांचें काय झणणें असेल तें ऐकून घेतां येईल. ते बोलणें ऐकून बापूस फार वाईट वाटलें व ते सासबदास परत आले. तेथून ते पळून शिवांकडे जाऊं लागतील तर त्यांस कैद करवें अशा बेतानें मोरोबांनीं त्यांजवर पहारे ठेविले होते ! नंतर कांही वेळाने शालेला शंकर ठीक शाला नाही असे वाटून मोरोबादादा स्वतःच बापूच्या घरी येऊन बोलें लागले कीं, तुझी जाऊन शिवांस भेटावें. मीही तुझाबरोबर येतो. माझी व शिवांची भेट करून यावी ! तें झणणें बापूंनीं मान्य केलें.

नंतर जूनच्या दुन्या तारखेस सखारामबापू, मोरोबादादा, वजाबा पुरंदरे, रघुतरान नारायण, भिवरान पानशे, पांडुरंगराव वारामतीकर, आपा नळवंत, रामचंद्र गणेश, गणेश काशी कात्रे असे हे उभय पक्षांतील प्रमुख लोक शिद्यांच्या भेटोकरिता तीन इनार फौजेसह परिच्यास आले. तुकोजी होळकर व विसाजपंत विनीशले हे मात्र या मंडळींत नव्हते. शिंदे जेजुरीस जाऊं लागतील तेव्हा चाटेतच त्यांस भेटावें असा या मंडळीचा नेत होता. पण मोरोबा अद्यापि आढरानांत शिरण्याचें टाकीत नाहीत तर त्यांची भेट प्यानपाची नाही हा शिद्यांचा निश्चय होता. इंग्रज आले तर बरेच झालें, नाही तर दादासाहेबांची पडेल तशी समजूत घालून त्यांस तरी घेऊन पावें असें सांगून मोरोबांनीं चितो विठ्ठल यांस दोन तीन दिवसांपूर्वी घाईघाईनें मुबईस पाठविलें होते ती गोष्ट सर्वत्र महशूर झाली होती. त्याकरितां मोरोबाची भेट घेण्याचें नाकारून शिंदे जेजुरीस न जातां मोरगांवच्या मुहामास आले. हरीपंत सात्या व परशुरामभाऊही आपल्या फौजांसह त्यांस तेथे येऊन मिळाले. शिंदे आपली भेट घेत नाहीत असें पहातांच मोरोबाचा हिरमोड होऊन ते बरोबरच्या मंडळींसह परत गेले. मी शिद्यांस भेटतो व तुमचीही भेट करून देतो असें सांगून सखारामबापू मात्र त्या मंडळींतून फुटून ता. ५ जून रोजी मोरगांवास आले. तेथे शिद्यांस भेटून पानीं व्याजवळ " बहुत प्रकारें मागून घेतलें की, हा दोष मजकडे. आमचेविशींची क्षमा करावी. हा दोष मजकडे खरा, परंतु राखावें. मोरोबा आपल्यास कैद करित होता म्हणून (तुझांकडे) निघून आलो. याडपरी तुमचे विचारास येईल तसा कारभार कराना. जें ज्ञाना व तुम्ही सांगाल तें ऐकूं. राजप्री हरीपंताच्या व परशुरामपंताच्या पनांत येविशीं वाकडे फार आले आहे, त्यांची खातरनमा होत नाही, ती करावी. " शिद्यांनीं उदार मन करून मोरोबांच्या लुछांत साभील झाल्याचा गुन्हा सखारामबापूस माफ केला!! नंतर पुढील असलतीविषयी बापू म्हणाले की, लढाई केल्यानें दुतर्का नुकसान होऊन राज्याचे नाटोळें होईल. याकरितां प्रस्तुतच्या बखेड्याचा कांहीं तडजोड करूनच निकाल काढिला पाहिजे. तेथीं झणजे शिद्यांस कबूल होतेंच. नंतर शिद्यांनीं हरीपंत

कडत्यांस आपजे देव्यास बोलावून आणून त्यांची व बापूंची भेट करून दिली. भेटांत बापू हरीपंतस पड्याले कीं, " होळकरांची व शिंद्यांची समजाविशी करावी या विचारांत आहों; परंतु समजाविशी होत नाही. खटपट करून पहातो. " जमा काय हा ' समजाविशी ' करण्याचा प्रसंग उघा बरेंड्यामुळे उद्भवला त्या बरेंड्याशीं आपला काहींच संबंध नाही ! शेवटीं जातां जातां बापूंनीं शिंद्यांस कारख भीड घातली कीं, मोरोबाची व तुमची भेट करून देण्याचें मीं कबूल केले आहे. याकरितां त्यांची भेट घेऊन मजबूरचे अपेक्षा चुकवावें. शिंद्यांनीं तें कबूल केले, पण भेट घेण्याची तज्हा मात्र मोरोबास परमत पडण्याजोगी नव्हती ! कारण कीं, दुसरे दिवशीं शिंदे दहा हजार फौज व तोफा घेऊन नाझरे येथें बापूंच्या देव्यास आले. मोरोबाही तीन हजार फौजेसह तेथें आले. शिंद्यांनीं पुढें सामोरे जाऊन भेट घ्यावी, तें न करतां देव्यांतच मोरोबाची उभाडणी भेट घेतली व त्याशीं एक शब्दही न बोलता तसेच मोरगांवास परत आले ! त्यावरून लोक समजले कीं, मोरोबाचें कपाळ फुटलें !!!

' समजाविशी ' करण्याची ही सखाराम बापूंची दीर्घमूर्खी यत्नलक्ष शिंद्यांनीं कबूल केली, हे हरीपंत व परशुरामभाऊ मांस परमत पडले नाही. त्यांच्या मते आपलेजवळ आतां चाळीस हजार फौज जमली असून प्रतिपक्षाची सारी सोळा हजार आहे. याकरितां आतां मोरोबा वगैरे लोकांस आपणवी फंद करण्यास कुरसत न देतां तडकाफडकीने त्यांची पारिपत्ये करावी. या कामीं लढाई करणें पडली तरी वेदतर ! पण पाटीलबाबांनीं दम खाण्याबद्दल युक्तीनेच त्यांची समजूत घातली. त्याविषयीं परशुरामभाऊ लिहितात कीं, " मंदबारीं राजी शिंद्याच्या देव्यास बोलून पुढील निश्चय करावा या अर्थे आम्ही व हरीपंत तात्या, माळोजी घोरपडे, शंकराजी घोरपडे व आप्पाजीराव पाटणकर असे गेलों. तीन प्रहर राजपावेतो बोलणें झालें. शिंदे यांच्या बोलण्यांतील तात्पर्य ' जलदी करून जाऊन धुमने तर (होळकर वगैरे) पळून जातील. अर्धमत राजाजी दावासाहेबांकडे जातील, अपवा आपणही एखादीकडे जाऊन खूळ माजवितील; तेव्हां जड पडेल, तेव्हां सर्वांसालां यांचे लागेल. धुमने फौजेत बांग, तेव्हां

जलदी कशी करावी ? यास्तव रविवारी कूच करून पुरंदराजवळ जाऊं. श्रीमंतांची व नानाची भेट घेऊं. पुढील तरतूद नाना कशी करितात हे समजून त्यांचे आमचे विचारे ठरेल तसें करूं. ' आम्ही विशेष बोलणें तर स्वर्चाच्या अडचणी हे बाह्यान्कारी, आंतील बापूचें बोलणें झालें हे भाव; तेव्हां आम्ही आयह धरून फल काय ? आणि (शि-
श्यां) आमचे गुजरातीचें रामकारणही नव्हे, परभारें नानांनीं केलें, आम्ही आग्रह कशास धरावा, या अर्थें तेंच दाखवी म्हणोन रविवारचें कूच ठराव करून उजाडतां गोटास आलों. मसलत लांबवूं नये, जलदी करावी, नाही तर घोडी मरतील, असें बोलून आलों. त्यांचें बोलणें ' जलदीच करितों. दिवसगत लावीत नाही. ' नंतर ता. ८ जून रोजी शिंदे, फडके व पटवर्धन पुरंदराजवालीं श्रीमंतांच्या भेटीस आले. त्या भेटीची हकीकत परशुरामभाऊ देताना ती - " राजश्री नाना नारायण देवळाजवळ भेटावयास किल्लावरून खालीं आले. तमाम लहानमोठ्या सरदारांच्या व लोकांच्या भेटी माहल्या. श्रीमंतांचे डेरे किल्लाखाली दिले होते तेथें श्रीमंत होते. लोकांच्या भेटीचा समा-
रंभ उरकून खामे खामे श्रीमंतांचे भेटीस गेलों, तरी चार घटका श्रीमंत डेऱ्यांत बसून मुजरा लोकांचा घेऊन विडे दिले. धनियाचे पाय पाहिले, आनंद झाला तो कोठवर लिहावा ? लोक कमाला सोडून आले, श्रीमंतांस पाहून बहुत मनोष झाला. श्रीमंतांची बसावयाची व बोलावयाची व देखणेपणाची तारीफ काय लिहावी ! अति उत्तम आहे ! भेट झाल्यावर लोकांची सरबती खालीं व किल्लेवर झाली. श्रीमंत चार पांच घटका दिवस अस्तमानास राहिल्यानंतर किल्लेवर गेले. राजश्री बापूंची भेट श्रीमंतांजवळ झाली. कारभारी यांजवळ बसून चार घटका बोलोन राजश्री हरीपंत तात्या व पाटील बाबा व आम्ही निघोन सहा घटका रात्रीस गोटास आलों. श्रीमंतांची बाल-
लीला काय लिहावी ! केवळ ईश्वर - स्वरूपी आहेत. !!! " या प्रस-
ंगाचें आणखी वर्णन ते दुसऱ्या एका पत्रांत देतात कीं, " अर्थ घटका नानाचें व आमचें बोलणें झालें. शिद्यांचें व बापूंचें काही वेळ. शिद्यांचें व नानांचें बोलणें घटकाभर जाहलें. मग शिंदे, नाना व बापू असे मिळून बोलणें झालें. त्यांतील अर्थ पहातां जांजुवत यथे-
मत आपले मंडळीचें संरक्षण करावें, शिद्यांची व होळकरांची भेट

करावी, मग नानांनीं कारभार करावा. मोरोबाचें चित्तास येईल तें करावें. झणजे आमचीं (कोकण्यांचीं) मोठे आमच्याच डोक्यांत घालावीं ! उपरांतिक आमचें नानांचें नाण्यामुद्धा बोलणें झालें त्यांतिल निश्चय नानांनीं शिद्यांच्या लष्करांत पावें, खंदखंडीत बोलावें, मग ठरेल तें खरें. शिद्यांच्या बोलण्यांतही ' बोलण्याम लांब पडतें. बापू (व) तुम्ही आम्ही वसून निश्चय करावा.' त्यावरून आज (नानांनीं येथें) यत्नेतें ठरलें आहे..... फल काहीं चांगलें दिसत नाही. काल बुडता आला. शिंदे होळकर उभयपक्षां मरदार. त्यांत खुद्द शिवाजीवळ कौन भागी. आमचीही हुजरात सुद्धा बाग तेरा हजार फौज. शिवाय नानाजीवळ पांच हजार लोक. कम-पेश चाळीस हजार फौज, गारडी. तोफखाना उभयपक्षांवा म्हणतां सातबर सरंताम. तिकडील होळकर सुद्धा सोळा पंधरा हजारांचा अजमाश. याप्रमाणें फौजा आहेत, परंतु कार्य दिसत नाही ! आंत आंत मनस्वी राजकारणें ! कोणाचाही विश्वास येत नाही. ! आणशापयेंत ताल कांहीं राहिल्य नाही ! चितो बिठल श्रीमंतांकडे मुंबईस गेलेच आहेत. मोरोबादादा आणखी फौज देवांतच आहेत. जांबुवतांचे मते बजाबा आदिकरून आगली मंडळी तिकडे मिळाली आहे तिचें संरक्षण करावें ! मग मोरोबा आदिकरून कोकण्यांचे चित्तास येईल तें करावें ! इतक्यांत श्रीमंत (मुंबईहून) येतात कीं काय पहावें ! बापूंच्या मनांत आमच्या व हरीपंताच्याविषयी वांकडे फार आहे, असो ! श्रीमंतांचे पुण्यप्रतापेंकरून आम्ही निवेनें मेवा केली आहे. बापूंचीं चव्हे पांच वर्षांत कांहीं वांकडेपण केलें नाही, त्यापक्षां चितो नाही. त्यांचीं कर्मे त्यांस जाचून याचा प्रतिकार करितील. "

याप्रमाणें या वेळीं पुण्याच्या दरबारांत वज्रवज्रपुरी माजली असून ती नाना व शिंदे यांस क्रमाक्रमानें मोडावयाची होती. ती त्यांनीं कशी मोडली हेही आतां आम्ही परशुरामभाऊंच्याच पत्रावरून दाखवितों. पाहिलें काम बापू व नाना यांचा संमेल करण्याचें. ते दोघेही शिद्यांच्या लष्करांत येऊन बसलेच होते. ता. १३ जूनच्या पत्रांत भाऊ लिहितात की, " आज दोन चार दिवस चाल्मेराजश्री नानाचे व बापूचे समजाविशीची लागली आहे. किरकोळ ठराव झाले. ' देवार्थ ' बलीकडे नामा करीत शेवें तें करूं नये असें

बापू बोलतात. ' कदाचित् नानाचा आग्रहच असला तर त्यांत माझा संतर्पण नाही. ' येविशींचे उत्तर प्रतिउत्तर आज दोन दिवस होत आहे. " नंतर ता. १६ जूनच्या पत्रांत लिहितात की, " काल इंदुवारी दहा घटकांनंतर एका घटकेंत राजश्री नानाची व बापूंची आण-
झाप व बेलभंडार शिंद्याच्या विद्यमानें जाहला. कोहीं दिसत राहिली नाही असें दिसते. उभयतांही फजीत पावून निखालस जाहले. तेव्हां दरज राहिली नाही असें वाटतें. आणि दरज राहिली ही नाही. या समयी पक्षेंसें जाहलें आहे. त्यानंतर नाना व बापू उभयतां भिळून मायेकाळचा चार घटका दिवस राहतां आम्हांकडे आले. कृद्दाम आमचा संशय होता. बोलणें दोन घटका जाहलें. (आम्ही भूणालों कीं आपण) " उभयतां एक झाले, **भ्रींमंतांचे पायांपाशीं निठेनं धर्तणूक करणार**, त्या पक्षां आमचा दुसरा अर्थ नाही. " झणोन आम्ही वचन दिलें. त्यानीं बेलभंडार दिला. आम्हीही दिला. " इतकें होतें तों होळकरांचे " शिंद्यांशीं बोलणें लग्नले होतें. त्यांतील तात्पर्य - **तुम्हीनीं** आम्हांस फसविलें. अन्नस खता पावलों. जें तुम्ही केले तें आम्ही केले. आम्ही केले तें तुम्ही केले. तुम्ही आम्ही भाऊ, त्या पक्षां तुम्ही केले तेच आम्हांस मान्य. राजश्री मोरोबादादांचेही ठीक करून द्यायें, तुम्ही तर (त्यांस) काजीस पोचवून द्यायें. अपचा त्रिवर्गाम एक करून द्यायें. " त्यावरून होळकराकडे शिंद्यानीं लागून पाठविलें कीं, मोरोबाचा निचार निराळा होईल. तुम्ही त्याचा अभि-
मान धरून सरकारांत गैररुजू राहिल्यानें परिणाम लागणार नाही. याफरितां मोरोबास सोडून तुम्ही लवकर आम्हांस येऊन मिळावें. नानांशीं व इकडील सर्व मंडळींशीं तुमचें पूर्वीप्रमाणें सख्य करून देतो. याप्रमाणें नुसता निरोप पाठवून शिंदे स्वस्थ राहिले नाहीत. तर स्वतः एक दोन वेळां होळकरांच्या लष्करांत जाऊन त्यानीं त्यांची नाना प्रकारे समजूत घातली. तेव्हां त्यांचे बोलणें मान्य करून मोरोबास सोडून देऊन होळकर आपले कीजेनिशीं जूनच्या एको-
णिसाव्या तारखेस निराळे वासवडाप्रबळ येऊन उतरले. लगेच शिंदेही आपला तळ हालवून त्यांजवळ जाऊन राहिले. होळकरान-
रोबरच विद्याजीपंत दिनीशाले व आनंदराव गोपाळ हंडी निघून आले. राहतां राहतां तळानर मोरोबादादा व बन्नाचा पुंखरे व पांडु-

रंगराव बारामतीकर एवढे तिचे मात्र राहिले ! आतां तीन क्रीडांचे तीन निरनिराळे तळ झाले. शिंदे होळकर मिळून तीस समतीस ह. मार फौजेचा तळ सासवडाजवळ होता. नाना फडनवीस, हरीपंत फडके, परशुरामभाऊ, आपाबळवंत, व हुजरातचे घोरपडे, पाटणकर, दरेकर, निंबाळकर वगैरे मोठमोठे मानकरी मिळून वीस हजार क्रीडा पुरंदरच्या पावध्यास होती. तिसरी मोरोबाबादा पगैरे चार हजार क्रीडा तेथून दोन कोसांवर करा नदीच्या पाण्यावर राहिलेली होती. शिंद्यांचे पावेळचे कौशल्य लक्षांत ठेवण्याजोगे आहे. होळकराची क्रीडा दहा हजार असून ते शूर, अनुभवी व हरहुस्मरी सरदार होते. त्यांची लढाई करण्याचा नानाच्या पक्षातील सरदारांचा प्रसंग देता तर त्यास भयळ जड जातें यांत संशय नाही. एकदां हडास पेटल्यावर रक्षांचे पुर बाहविल्याशिवाय स्वस्थ बसणारे तुकोजी होळकर हे सरदार नव्हते. आज अडीच महिने शिंद्यांची वाट पहात नाना फडनवीस बसले होते ते उगीच नव्हे ! शिंदे हे होळकरापेक्षाही जबरदस्त असून त्यांचे त्यांजवर पूर्वापासून विलक्षण नजन होतें. हे मुत्सही आपआपसांत भांडेत, मरोत या काहीं करोत; त्यासाठीं तुम्हा आम्हांत लढाई घावयास नको, अशी समजत घालून त्यांनी त्यास एकीकडे काढून नेहमी आपणाजवळ राहविल्याने होळकर शिंद्यांच्या आहारी पडले. त्यांनी काहीं गडबड इतउत्तर करावी असा संभवच राहिला नाही; त्यामुळे मोरोबाबाचे पाहिजे तसे पारिपत्य करण्यास नानाचा हात मोकळा झाला.

होळकर आपणास सोडून जाणार असे पहातांच मोरोबाबा काहीं सुचेनासे झाले. त्यांनी नानास सांगून पाठविले की, तुम्ही बापूस मिळवून घेतां, त्यापेक्षां मला मिळवून घ्याल तर त्यांत पुष्कळ कायदे आहेत. तुम्हां आम्ही एक होऊन सखारामबापूंचें उच्चाटन कर ! परंतु नानांनी या गोष्टीचा धिक्कार केल्या व शिंद्यांसही ती आवडली नाही. मग मोरोबाबांचे पुत्र दुसरे बोलणें शिंद्यांच्या मार्फत मानाकडे आले की, मला मिळवून घ्या, गतवर्षी तुम्ही झणत होता त्याप्रमाणे बापू, तुम्ही व आम्ही मिळून त्रिवर्ग कारभारी होऊ. पण मापू व नाना यांनी साकें सांगितले की, हा आम्हांत नको. हा आम्हांशी सुधेपणाने जागणार नाही व याचे व आयचे भनणार नाही. हेही बोलणें पडले.

तेव्हा शिंदे होळकरांच्या द्वारे मोरोबाचे तिसरे बोलगे लागले की, शिवनेरी किल्ला, जरीपटका व शिक्केकटघार एवढे ममकडे आहे ते तरी मजकडे राखावे. मी शिवनेरीस जाऊन स्वस्थ राहतो. परंतु आतां सरकारचा मरातच व सरंजाम तुम्हाकडे कांहीं एक राहणार नाही, सर्व आमच्या हवाली करून व आपले फौजेस निरोप देऊन दोनशें लोकांसह भीमातीरी बघुल येथे तुम्ही जाऊन रहावे; तुम्हावर सरकारची चारशे स्वारांची चौकी राहिल; याप्रमाणे नानांचा त्यांच स्वप्न निरोप गेला. आपले कांहींच चालत नाहीत पहातांच मोरोबाची सोळाव शीरश्याचा आव घातला ! माझी समजूत काढा, नाही तर मरून जाईन, पण शिक्केकटघार व जरीपटका देणार नाही; अशा त्यांचा नानास उलट निरोप आला ! जनाबा पुरंदरे व पांडुरंगराव मारामतीकर हेही मोरोबास झणू लागले की, आम्ही जिवस जीव देणारे तुमचे निदानचे सोबती आहो. तुमची व आमची कारभार्यानी कांहीं समजूत काढिली तर बरे आहे. नाही तर आम्हीही तुम्हाबरोबर सरकारच्या फौजेची लढाई करून मरून जाऊ. मानापेक्षां प्राणाची प्रतिष्ठा आम्ही मानित नाही. मरून गेलो तरी बेहतर, परंतु दीनबाण होऊन ना-नापुढे करुणा भाकणें आमच्याने होणार नाही ! ज्यांनीं जन्मास आल्या-तागावत कधीच लढाई पाहिलेलीही नव्हती, अशा या सुखवस्तु त्रिवर्ग मुसहानीं वर सांगितलेल्या प्रकारे शिपाईगिरीची ऐट आंगिलेली. पहा-तांच शिंदे, फडके व पटवर्धन यांच्या फौजेतील लोकांस हसूं कोस-ळलें अमेल व चार दिवस तो एक ठर उडविण्याचा विषय होऊन बसला असेल यांत संशय नाही ! आपल्याप्रमाणेंच आपले फौजेतील लोक मरण्यास तयार आहेत की नाहीत हे पहाण्यासाठीं मोरोबा-बादानीं आपले फौजेतील लोकांस जेवण घातलें. ' आपले मरणाचे सोबती असतील त्यांनीं मात्र जेवणाम पावे ' ही जेवणाची शर्त होती. परशुरामभाऊ विनोदानें म्हणतात की, "हजार बाराशें पात्र भो-जनास झालें, मग किती भरतात पहावे ! " मोरोबाच्या एकीकडे या चेष्टा चालल्या होत्या आणि आंतून मुंबईस जावे अगर हैदराबादकडे जावे, निदान शिवनेरीस तरी जाऊन दसावे, असे पलायन करण्याचे नेत चाकले होते ! परंतु तानास सर्व नातम्या होत्या, त्यामुळे त्यांच्या कुकभवकून, मूनच्या नाविसाच्या तारसेस हरिपंत व परशुरामभाऊ

घातःकाळी तयार होऊन मोरोबाच्या गोटावर चालून आले. त्यांच्या कौजातील तमाम मानकरी वीरभ्रीने धुंव होऊन ' कोठचा मोरोबा आणि कोठचा नमोबा ! आतांच्या आतां मारून गर्दीस मेळवितो, लुटून फस्त करितो, ' असे म्हणून पुढे पुढे जाण्याची गलबल करूं लागले. ते पहाताच मोरोबादादा गर्भगीळ झाले व त्यांनी शिंदे होळकरांकडे तांतडीने निरोपांवर निरोप पाठविले की, आतां तुम्ही उभय-तां मध्ये पडून माझे प्राण मात्र वाचवा. दुसरे मी काही मागत नाही. नाना सांगातील तेथें राहण्यास मी कबूल आहे ! तेव्हां त्या सर-दारांचा नानास निरोप आला की, आजचा दिवस सवुरी करावी. तुमच्या सांगण्याप्रमाणें उद्यां मोरोबा कौजेस निरोप देऊन जरीपटका व शिक्केकटघार तुमच्या हवाली करून बडुलास आतील. मध्यंतरां ते पळून गेल्यास त्याचा जिम्मा आम्हांकडे लागला. पण फडके व एट-बर्चन यांचे एवढ्यावर समाधान होईना. शेवटीं शिंदे होळकरांनी आपले दिवाण बाळाराव गोविंद व नारी गणेश यांस हमार नाराजो निवडक लोकांसह मोरोबाच्या डेव्या भोंवतीं चौकीस बसविले, तेव्हां हरीपंत व परशुरामभाऊ आपल्या कोतेसह गोटास परत आले. भाऊ लिहितात की, " सरकारची कौज चार घटका रात्रीस गोटास आली. नारी घटका रात्रीस भोजन जाहले. सोमवार प्रजेजाचे दिवशी इतका प्रकार झाला."

' इतका प्रकार झाला ' नरी आणखी चार दिवस हा घोळ चालून शेवटीं ता. २० जूनचे दिवशी जरीपटका व शिक्केकटघार नानाच्या हवाली करून व कौजेस निरोप देऊन मोरोबादादा बडुलास गेले. तेथें गेल्यावर नरी स्वस्थ बसून राहिले ते न करता त्यांच्या आणखी खटपटी सुरू झाल्या. तेव्हां नानांनी घाटबंधारीस कोळी लोकांचा दंगा सुरू झाला होता, तो मोडण्याच्या मिशनें कौज पाठवून मोरोबाम सारीख १२ जुलई रोजी बडुलाहून धरून आणून गुलटेकडीवर बंदोबस्तानें ठेविले. पुढें त्यास कोठें नरी किल्ल्यावर ठेवावयाचें घाटूं लागले, तेव्हां मोरोबाचे झणणें पडले की मला मिर-जेस ठेवावें. नानांच्याही मनांत तेच होतें, पण माऊनी साफ सांशि-तले की, त्यांस तेथें ठेवणार असल्यास आमच्या इतःपर स्वान्या शि-काच्या यांचल्या ! कारण की, मोरोबावर पहारा करणाकरितां आम्हांस

घरो बसून रहावे लागेल ! त्यामुळे नानांनी तो भेट रहित करून मोरोबादादास नगरच्या किल्ल्यास राहना केले. तेथे ते बाबीस नवे केदेत होते.

याप्रमाणे मोरोबाची हकीकत झाली. पण त्याच्या बंडांत सामील असलेल्या मंडळांचे पारिपत्य अद्यापि ज्ञानयाचेच होते. ते लोक होळकराच्या लष्करांत वडून बसले होते, त्यांस स्वाधीन करण्यासाठी सरकारांतून तत्कीद झाली असतां होळकर त्यांस बऱ्याबोलांनी स्वाधीन करीनात, तेव्हां बलात्काराने त्या लोकांस स्वाधीन करून घ्यावे लागले. त्यासंबंधाची हकीकत परशुरामभाऊ बेतात ती- "होळकराकडील कारभारी राजश्री नारो गणेश यांनी इतके खूब केले, त्यांस पाठवून देणे, धडणून होळकरांस सांगून पाठविले. ते सुपनर्तीने पाठवीनात, तेव्हां काल भृगुवारी शिंद्याच्या विचारे फौजेसहित तयार होऊन होळकराचे गोटाजवळ गेलो. तेव्हां त्यांसही समजले की, त्रिकर्षाचा प्रकार दिसतो. तेव्हां राजश्री मःदजी शिंदे मध्यस्थ पडोन 'ज्यांनी लबाडी केली त्यांस धडून द्यावे व आपली निखालसता करून घ्यावी' असे निवून सांगितले. फौजही उरावर उभी राहिली. तेव्हां नारो गणेश, गोपाळ नारिक तांबेकर, आपाजीपंत गोधळेकर, कचोबा पाळवे, बाळराजीपंत दामले, दादोपंत बाघोलेकर व नानाजी जामदार निबाळकर इतके लागलेच होळकरांनी हातीं धडून दिले.ते सरकारांत आल्यानंतर फौज गोटास आली. इतकी असाफी पहिल्यापासोन खेळांतील, यात्राकरितां सगऱ्यांस सरकारांत आणिले. यात्रेवर शक्तिनुसार 'हिरण्यव्राट' होईल !!! हे पांच सात विनम घाटत होते. परंतु शिंदे मन घालून करितील किंवा कसे होईल हे संशय होते, यास्तव लिहिले नाही. हल्लीं पिटू झाले यास्तव लिहिले आहे." ह्या मूर्तांत ता. १० जुलईस घडला. खुद आपला विवाह नारो गणेश व आपल्या आश्रयास येऊन राहिलेले इतर असाफी यांस हवाली करून देण्याविषयी शिंद्याच्या सेमतीने सरकारांतून आपणावर बळजबरी झाली याबद्दल तुकोजी होळकरांस फार नाईट वाटले. त्यांचे सभाधान करण्यासाठीं नाना व बापू व शिंदे असे तिचे मिळून होळकरांच्या डेन्यास गेले होते. भाऊ झणतात की, हे त्रिबर्म 'शिष्टाचार' करून आले. 'अर्थात् होळकरांचे सभाधान झाले नाही. या मोरो-

आमकरणी होळकरांचा आशामंग व मानहानि झाली त्याबद्दल त्यांच्या मनांत दोन वर्षे राग धुमसत होता !

बंडखोरांचे शरित्य करण्याचे काम एकदबावरच संपले माही. बापेक्षा आश्चर्य करण्यायोग्या भरपकडी असून व्हावयाच्या होत्या व भाऊ झगतात त्याप्रमाणे ' हिरण्यभ्राता 'ची कोड उठावयाची होती ! कारण की ता. १२ जुलैच्या दिवशी बिसामी कुण्ठ बिनीवाले व नरसिंहातून तटगुडे यांच्या घरावर शिंद्यांनी चौक्या बसवून त्यांस कैद करून आपल्या मोठास नेले आणि हावासार करून ' बोला ! ' झगून तसदी लाविली. ' बोला ' याचा अर्थ ' किती दंड देतां तें बोला ' ! ते दोघेही मातब्बर सरदार. त्यांस बिनीवाले स. १७७१/७२/७३ साली मराठ्यांच्या रोहिलखंडावर त्यांच्या झाल्या त्यांस सर्व सेनेवरचे मुख्य अधिकारी होते. हेच शिंदे होळकर त्या वेळी यांच्या हाताखाली काम करीत होते त्या वेळी शिंद्यांची व यांची भांडणे झाली होती त्यांचे प्रायश्चित त्यांस आता मिळाले ! भाऊंच्या लिहिण्यांत " बिसामीपंत बिनीवाले यांस तसदी कारच झाली. येथील अन्नास घोडा, परंतु शिंद्यांचा हिंकुल्यानांतलि रोख कार होता यामुळे असा प्रसंग पडला ! मातब्बर मनुष्य. इलाज नाही ! " बाकिबाग खासगीवाल्यांच्या घराण्यांतले आनंदराव, गळवंतराव व पांडुरंगराव हे तिघे अभागी, सदाशिव रामचंद्र, बाळाजीपंत सपे, आभि शेळटी खुर् सखारामनापुंसे यज्ञवान बजाबा पुरंदरे या सर्वांस शिंद्यांनी धरून कैदेत ठेविले. हे सर्व द्रव्यवान् गृहस्थ मोरोबाच्या खुळांत प्रमुख होते. हत्ती नाना व शिंदे थानां त्यांपासून जबर बंड घेऊन द्रव्यहीन करून पुनः ते असलेले खेळ कधीही न करील असा पक्का बंदोबस्त केला ! खासगीवाल्यांकडे परशुरामभाऊंचें आमोळ होते त्यामुळे त्यांस रदबदलीत पडणे प्राप्त झाले. भाऊ िहितात, " इष्ट मित्र, शरीरसंबंधी, श्रीमंतांचे अज्ञानेच वाढलेले, सेवाचाकरी न करितां घरी बसल्यासही लाव दोन साल हरवांचा सर्वजाम खाऊन श्रीमंतांचे कन्याण दितून मुली राहनात ! खेळ चुकनात ! कारभारी आज पांश वर्षे पगुरी करीत आले. परिणाम नाही, तेव्हां राज्यकारभार करणाऱ्यास बंदोबस्त केव्हा शिवाय उपाय नाही, म्हणून कारभारी उभक्तानां निष्ठुरता धरिली

आहे. आम्ही समीप आहो म्हणून आप व स्नेही यांची मुरवत पडती तेव्हा सरकारांत जावे लागते. बोलव्यासही आरोर व बोलव्यासही आरोर, असें मात झाले आहे. उपाय नाही. " भाऊंच्या रद-बदलीमुळे त्या शिवा खानगीवाऱ्यांची कैद मात्र चुकली. बाकी जबर दंड द्यावे लागून शिवाय सरंजाम खाजसा व्हावयाचे ते झालेच. बाकीचे विनयिले, धायगुडे वंगरे गुन्हेगार होते त्यांचे सरंजाम गेले, दंड भरावे लागले आणि शिवाय जन्मभर कैदेतही रहावे लागले ! भयराभावर काही दया करावी म्हणून भाऊनी वेळोवेळ स्वतःपड केली; परंतु फारफितुरी लोकांचा बोंसोड करण्याचें नाना व विविध यानी मनावर घेतले असल्यामुळे भाऊंच्या रदबदलीस फारसे पक्ष आले नाही. नानांनी गोपाल नाईक याम रायगडच्या किल्ल्यावर आणि बजाबा पुरंदरे याम चंदनचे किल्ल्यावर कैदेत ठेविले. धायगुडे हे पटवर्धनांचे फार दिवसांचे ऋणानुबंधी, सखब त्यांस विरजेच्या किल्ल्यांत ठेवण्यासाठी भाऊनी आपणाकडे मागून घेतले. मोरोबास पकडण्याच्या गर्दीत रघुपतराव नारायण व पांडुरंगराव बारा-मतीकर हे मोरोबास सोडून निमूटपणे परशुरामभाऊंजवळ येऊन उतरले होते, त्यामुळे शिवांच्या क्रूर हठांची बाधा त्यांस झाली नाही व हालअपेष्टा व्हावयाच्या तेवढ्या मात्र टळल्या. बाकी 'दिरण्य आद' हे झालेच असेल. ते कोणासही चुकले नाही !

या प्रसंगां गोपाळनाशकापासून पांच लक्ष, विनीवाल्यापासून पांच लक्ष व नारो गणेश यापासून दहा लक्ष रुपये असे पराकाष्ठेचे जबर दंड घेण्यांत आले. रघुपतराव नारायण हे मोरोबाच्या फितुरांत सापडल्यामुळे त्यांचा वाढिलाच्या अदागिरीवरचा हक्क उडाला. त्यांनी पोटगी खाऊन असवे, आतां नारो शंकराची सर्व जहागीर एकट्या त्रिवंकराबानों उपभोगाची व पूर्वी ठरलेला दहा लक्ष रुपये नजराणा सरकारांत भरावा, असे ठरविण्यांत आले. होळकरांच्या शिवाजिगिरीची जागा रिकामी झाली होती त्या जागेवर पूर्वीचे दिवाण गंगाधर यशवंत चंद्रचूड यांचे पुत्र दादाजी गंगाधर यांची नेमणूक होऊन त्यांस होळकरांच्या शिवाजिगिरीची वस्त्रे श्रीमंतांकडून ता० ११ जुलैस देवविण्यांत आली. त्या वेळीं असे ठरले होते की, या नवीन दिवा-
णानीं दहा लक्ष रुपये सरकारांत नजराणा द्यावा व पंधरा हजार

जीज ठेवून वसव्यानंतर कर्नाटकचे स्वारीत सामील व्हावें ! कोणी-
कडून तरी पुष्कळ द्रव्य जमा करून कोजेचे चार वर्षांचे तुंबलेले देणें
केढावें व निची उस्तवारी करून पुनः कर्नाटकाची मोहीम करावी व
हैदराबादीची चांगली रंग भिरवावी इकडे नानांचे लक्ष लागले होते.
मोरोबाचे खूळ पूर्वी राव्यास धोका आगव्यास कारण झाले होते,
पण आतां परिणामी द्रव्य जमा करण्यास तैय्य उत्तम साधन होऊन
बसलें ! गेल्या पांच चार वर्षांच्या अनुभवावरून पुण्यांत बरेचदे फर-
पारे लोक कोण कोण आहेत हे नानास माहीत झाले होते. ते सर्व
लोक मोरोबाच्या बंडाच्या जाळ्यांत आणते एकदांच सांपडल्यामुळे
त्यांस द्रव्यहीन करून व कैदेत टाकून पुण्यांत बरेचदा होऊंच नये
असा बंदोबस्त करण्यास ही त्यांस उत्तम मंत्री सांपडली. एकंदरीत हे
मोरोबाचे शिराळशेटीचे राज्य फार जणांस भोंवले म्हणावयाचे !

प्रकरण अकरावें.

वरवारची वळमळ.

जुलै महिन्यांत मोरोबाचे बंड मोडलें तेव्हासून आक्टोबरपर्यंत पुणें
वरवारची स्थिति कशी होती हे आतां या प्रकरणांत दाखवावयाचे
आहे. अजून देखील ती स्थिति धोक्याची व काळजी उत्पन्न करणा-
रीच होती, आणि त्यामुळेच नाना फडनवीस यांस फार सावधपणानें
सर्गाचे लागत होते व महादजी शिंद्याची मर्जी सुप्रसन्न राखावी लागत
होती. त्या महादजी शिंद्याच्या मर्जीत वारंवार कसा फेरबदल होत
होता हे भाऊच्या लेखांवरून चांगले कळतें. जुलै महिन्यांत ते झण-
तात—“ प्रस्तुत नानाचा सर्व भार मनसब्याविशीं राजश्री पाटीलबा-
बांवर आहे. तेही मन घालून करीत आहेत. ” पण आक्टोबरांत “ प्र-
स्तुत राजश्री नाना पाटीलबाबांच्या (मर्जीच्या) साधनांतच
आहेत, केवळ विघडेल असें संमत नाही, ” इतकेंच त्यांस सांगतां
आले !

मोरोबाचे बंड मोडल्यानंतर दर दिवानी आपल्या कोमेस राजा राजी
की दिली वसती. त्याचे कारण ते उघडपणें सांगत की, मकरावली

वहा लक्षांची जहागिर व अशीरगडच्या किष्ठा यांच्या सनदापुढी कबूल केल्याप्रमाणे आधांस दिल्या आहेत खऱ्या, पण अशीरगड कोठे आमच्या हाती आला आहे ! तो आम्हाखेरीज आपण कौज दूर करीत नाही ! शिंदे कौजेस निरोप देईनात म्हणून होळकरही देईनात, आणि हे दोघे कौजबंद राहिल्यामुळे हरीशततात्यांमही केवळ आपली मारीच कौज घरोघर लावून देतां येईना ! याप्रमाणे या बड्या लोकांची लीला चालली होती; पण त्यांच्या लष्कराच्या पायमल्लीमुळे पुण्याभोवता पांच पन्नास कोस मुलूख ओसाड पडत चालला होता इकडे कोणाचेच लक्ष जाईना ! रपतेचे धान्य, बिरगूट, भांडें हे तर हवेशा लुटले जात होतेंच, पण त्याशिवाय जेथे दिलेल तेथून घेऊन आणामी व लांकूटकाट्यासाठी घरे मोडून आणावी हा कम शिंदे होळकरांच्या कौजांचा गेले सहा महिने अव्याहत चालला होता ! पुणे प्रांतीची रपत उसासे टाकून झुणे कों, नाथवराब पेशव्यांच्या कारकीर्दीत इतक्या कौजा येथे आसपास उतरत-आसत, पण तेव्हां आमच्या गवताच्या काडीस देखील धक्का लागत नव्हता, आणि आतां आमचे गांवचे गांव नाहीसे होऊं लागले तरी दाद घेणारा कोणी राहिला नाही ! !

मोरोबादादांचे पारितोष्य झाले तेव्हां त्यांच्या सोबतीस आपली ब-नाबा पुरंदरे, दादोपंत बाघोलकर वगैरे देशस्थ मंडळी होती त्यांचा विश्वास व्हावा असे सखारामबापूंच्या मनांत होते, व तसे काही वच-नही त्यांनी शिक्षापासून घेतले असतें असे नाटते, परंतु पुढे बापूस कोणती गोष्ट आवडेल किंवा कोणती न आवडेल इकडे कुलूस करून नाना व शिंदे यांनी जेव्हां देशस्थ कोकणस्थ सारे गुन्हेगार सारखेच भरडून काढण्याची सुद्धात केली, तेव्हां ती गोष्ट बापूस फार असह्य झाली. त्यांत गंमत अशी कों, बापू मुख्य कारभारी असल्यामुळे शिंदे व नामा प्रत्येक गोष्ट करण्यापूर्वी त्यांची परवानगी विचारीत. त्यांत पुष्कळ गोष्टी—उदाहरणार्थ बजाबा पुरंद-र्यांस कैद करण्याच्या वगैरे—त्यांच्या मनास कडू वाटण्याजोग्या होत्या तरी शिंद्यांच्या जरबेमुळे त्यांस निमूटपणें रुकार दावा लागे ! देशस्थ काय आणि कोकणस्थ काय, आपले सारेच खेळगडी नानांनी डोंगरी किड्याची हवा दाखविण्यास गेले, आतां आम्ही कोणाशीं कारभाराने व खेळ खेळाने, असे वाटून सखारामबापूस आतां पुष्कळां पुष्कळां

साखे होऊन गेले ! राज्यकारभारासंबंधे ते उदाम उदात असे राहू लागले, व त्यांचे पूर्वीचे कांही कांही चाळे पुनः राष्ट्रात्पत्नीस येऊ लागले तेव्हां नानास काळजी उत्पन्न झाली. आणाशायया शास्त्रा, बेलभंडार जाणे, तरी बापूच्या वर्तनात मरळपणा दिमत नाहीसे पाहून परमुरामभाऊ जासून अहितात की, " कपी (सखारामबापू) तर राज्यास किडाच ईश्वर निर्माण केल्या आहे !!! "

या दोन तीन महिन्यांत सखारामबापूकर विशेष नारीक शीतीने नजर ठेवणे नानास अवश्य होते. कारण की राज्यांतले कंद फितूर अद्यापि सोडले नव्हते, व बापूसारखा सूत्रे चाळविणारा भेटला तर भत्तूनही एखादे भयंकर बंड उत्पन्न होण्यास उशीर लागणार नाही असे त्यांच्या वारंवार निदर्शनास येत होते. चिंतो विव्दलाचीं मुल्ले-माणसे पुण्यांत नजर कैदेत होती ती एके दिवशीं अकस्मात् मुंबईस पळून गेली. शिबनेरीस मोरोबादादांचा कारकून होता त्याने घाटबंदारीचे कोळी उठवून राजरोसपणे लुटालुट करण्यास सुरुवात केली. त्याच सुमारास खुर पेजवे राहत होते त्या ठिकाणी म्हणजे पुर्व्वर किल्ल्यावर गदक-संपीकी कोळी लोक होते त्यांत फितूर उमगला. आणि त्याच वेळीं नगरच्या किल्ल्यांत मोरोबादादा कैदेत होते त्यांनी किल्ल्याच्यास वर करून पळून जाण्याचा यत्न केल्याचे उघडकीस आले ! तेथील अंमलदार माधवराव नारायण नगरकर यांनी तत्काळ चौकशी करून फितुरी लोकांस कडक शासन केले व मोरोबांची कैद अधिक सक्तीची करून किल्ल्याचा बंदोबस्तही चांगला केला. ही सारी बुद्धि नैरनिराख्या ठिकाणी एकाच वेळी घडत होती ती कांही आपोआप घडून येत नव्हती. अर्थात् या निरनिराख्या प्रकारांनी जागोजाग उद्भूत होणारा तो नगरचा आत्मशुद्धी-मोरोबा वादा--- अद्यापि शांत झाला नव्हता !

तूर्तच्या काळीं राज्यावर ओढवलेले संकटें भुलेशीं न घाटव्यामुं खेच जणु काय, महादजी शिंद्यांनी याच संधीत एक निक्षिप्तपणाचा खेळ केला ! सत्र पैठण हे स्वळ निजामअल्लीच्या साम्यांतले होते. त्या ठिकाणी पाटीलबाबांनी चौज पाठवून मोगलाई सरकारच्या अंमलदारांस हुसकून लावून तेथे आपला अंमल बसविला व तेथील एका शास्त्रज्ञापासून पैसा सुवादव्यापारी त्यास करून आणिले ! दक्षिणे-

कडे हैदरअल्लीने धारवाडपर्यंत राज्य घासीत आणिले होते, व त्याच्या फौजेची विनी जमाखिडी, मुधोळ, तेरदाळपर्यंत नुकतीच दौड मारून परत गेली होती; उत्तरेकडून पुण्यावर चालून येण्याकरिता इंग्रजांची सहा पलटणे काळीच्या अलीकडे आली होती आणि पश्चिमेकडून स्वारी करण्याकरिता मुंबईच्या पलटणांचीही सपाटघाते तयारी होत होती. अशा वेळी पूर्वेकडचा शेजारी एकटा निजाम-अल्ली मात्र अमळसा मराठ्यांच्या बऱ्यावर होता. त्यासही नाखूष करून राज्यावर आणखी एक नवी संकट ओढून आणणारे हे पाटीलबावा चतुर व धोरणी मुत्सद्दी होते की खेडबळ अकलेचे रानदांडगे खरोखरीचेच पाटीलबावा होते ! पण पाटीलबावांच्या शहाणपणाबद्दल संशयच ध्यावयास नको. हा आढावापणा त्यांनी आणून बुजूनच केला होता. नानाचे व निजामअल्लीचे सत्य होते त्यात बिघाड यावा आणि राज्यात किंवा राज्याबाहेर नानाचे स्वतंत्र असे राक्षकारण कोणाशीही जुळू नये, जे काय होणे ते फक्त आपले मार्गतीने होत असावे, व नानांनी नेहमी आपले मुठीत रहावे, पाकरिता शिद्यांची ही शकल होती ! मोगोबांच्या बंडाची बातमी कळताच ' तुझ्याकडून इशारा येताक्षणीच आम्ही स्वतः पुरंदरास फौजे सह येऊन राज्याचा बंदोबस्त करून देतो ' असा निजामअल्लीचा नानास निरोप आला होता तो शिद्यांच्या स्मरणातून गेला नव्हता !

पुणे दरबारांत आपला अधिकार निर्बाध चालवा म्हणून व्याप्रमाणे नानाचे प्रयत्न सुरू होते, त्याप्रमाणे फौजही आपल्या लगामी रहावी याविषयी त्यांची खटपट होतीच. आज बरीच वर्षे सुरापुरच्या संस्थानिकाने खंडणी दिली नव्हती त्यामुळे ती बसूल करण्यास फौज पाठवावयाची होती व हीच फौज पुढे कर्नाटकांत जावयाची होती. सखारामबापूंच्या मनात या फौजेवरची मुख्य सरदारी दुसरा कोणी न पतकरील तर भिबराव पानशे यांस देऊन त्यांची रवानगी करानी असे होते. अर्थात् स्वारीच्या तयारीस आगाऊ पैका लागेल त्याची तजवीज ते करणार होते. नानांचाही पानशांवर विश्वास नव्हतासे नाही; पण पानशांच्या निमित्ताने फौजेच्या कारभारांत आपली भंडळी घुसवावी व 'फौज नश करून घ्यावी हे सखारामबापूंचे बकच्यान नामा नाल्ले होते. याकरिता दस्त्यास स्वारी निघावयाची ती व्यर्थ जाणवत

महिन्यांतच नानांनी परशुरामभाऊंस तगोदा लाविला की, 'सवारीची मुख्य सरदारी तुझ्यास देतो, खर्चासही पोडेंबडुत देतो, तुझी भानोच बाहेर निघून डेरे दाखल व्हावे व आपल्या तयारीस लागवे.' स्वारीची मुख्य सरदारी ही अधिकाराची व किराफतीची जागा. ती कोणाम नकोशी असणार ! पण सरदारी पतकारणें झणजे हाता-खाळच्या कौजेच्या रोजमुन्यास जबाबदार होणें, तें करून करून तर गेलीं दोन वर्षे परशुरामभाऊ अगदीं मट्ट्यास आले होते व सावकारांचे लाखों रुपये त्यांस देणें झाले होते. त्या कर्माची वाट अद्यापि सरकारांतून काहींच लागली नव्हती, याकरितां आतां ही पोरखी सरदारी आपणायस नको असेंच भाऊ झणत होते. पण नानांनी स्वतः भाऊंच्या घरीं खेपा घालून चार चार घटका बसून नानाप्रकारें आग्रह केला; तुझी जात नसल्यास मीच कौज घेऊन स्वारीस जातो, तुझी व हरीपंत मिळून येथील कारभार आटपावा, असेंही ते उरेंबुरें बोलूं लागले 'तेव्हां परशुरामभाऊंचा निवृत्ताय झाला. त्यांतही आणखी हरीपंततात्यानीं भीड घालण्याची पराकाष्ठा केली, त्यामुळे सप्टेंबरच्या अखेरीस परशुरामभाऊ एकदांचे बाहेर निघाले. भाऊंचा हुजूरकारकून लिहितो- "गजश्री हरीपंततात्यानीं नवमीच्या दिवशीं प्रातःकालापासून अडीच तीन प्रहरपर्यंत बसोन खलबत केलें. भोजन मग केलें. उपोषितच बसले होते. हे ऐकेनात, यास्तव चार चार वेळां तात्यानीं पंवर पसरून बापांवर डोई ठेवून बाहेर काढिले !!!" भाऊंबरोबर जावयास बारामतीकरांची वगैरे किरकोळ पागा व हुजूरतेपैकीं पाठणकर वगैरे पयकें व सरंजाग्यापैकीं रास्ते, प्रतिनिधि व आनंदगव गोपाळ यांस नानांनीं नेमिलें होतें. पैकीं सरंजामी भाऊंबरोबर न जातां पुढें लवकरच इंग्रजांची मोहीम उज्जवली तिकडे गेले. सरकारचा तोफखाना घेऊन रामाचा पानशे भाऊंच्या स्वारींत हुजर होते व एकंदर कौजेची संख्या आठ हजारपर्यंत होती.

स्वारीस निघण्यापूर्वी भाऊंनीं पांडुरंगराव बारामतीकर यांस नानाकडून बारामतीस जाण्यास निरोप देवविला. पांडुरंगराव बारामतीकर यांचा गुन्हा पोडा, वय लहान, त्यांतून ते श्रीमंत वावामाहेबांचे जमात, शिष्य त्याविषयी भाऊंची रदबदली, या सर्व गोष्टी लक्षांत घेऊन-नानांनीं त्यांचा गुन्हा माफ केल्या; आणि मदीं-मदीं

स्वारांची पागा व अर्थात् तिथ्या स्वर्चास पंचायतीं हजारांचा सरंजाम व बारामतीचे ठाणे त्यांजकडे होणे ते असे सर्व त्यांजकडे कायम ठेविले. यासंबंधे भाऊ मष्टेवरमधल्या एका पत्रांत लिहिलान—
 “ बाबूजी नाईक यांचे चिरंजीव श्रीमंतांचे जामात यांजकडे बारा-
 मती रहावी असे ठरून निरोप घेऊन गेले. चिरंजीव वध्याम पाठवावे
 झणून (त्यानीं) बहुत आमह केला. नाइकांचे वर्षाआद पंचमीस
 आहे. यास्तव काज लावून दिली, फिरोन दसरियास आणवितो.”*

* बरील उताऱ्यांत भाऊंची थोरली कन्या बयाबाई हिचे नांव आलेले आहे, त्या नांवाभ्यां ‘ लोभाभ्यर्त्ता ’ हे उपपद नाईत हे बाबकांची लक्षांत घ्यावे. जिचा पुन-
 र्विवाह करण्याविषयी परभुगमभाऊनीं रामशास्त्री यांचा संमति मिळविली व कारा-
 हुन भाब्याचे आणविले असे पुनर्विवाहाबाबते झणणे आहे. ती भाऊंची काढविषया
 कन्या हीच होय. सन १७६१ म बयाबाईचा जन्म झाला. सन १७६८ त तिचे
 बाबूजी नाईक यांच्या मुलाशी लग्न झाले व जंतू तिचा तबरा त्याच वर्षी पारला,
 इतक्या गोष्टी मात्र सरकारी कागदपत्रांच्या पुराव्यावरून सिद्ध होत आहेत. पण या
 पत्तीकडे १ बयाबाईचा पुनर्विवाह करण्याविषयी भाऊनीं रामशास्त्रीस संमति वि-
 बारली, २ त्यानीं ती दिली, ३ भाऊनीं काराहुन शास्त्रार्थ आणविला, या तीन
 गोष्टींचा लागवूत मिरज, मळा, कुकडवाड व इचडकंणी या चार संस्थांनाच
 जुम्या दरम्यान आम्हास कोठे मिळाला नाहीं, यावरून या गोष्टी
 निगमार्थ आहेत असे सिद्ध होतें. एखाद्या यःकानिन् पाटलांनीं कोठें बारीकसारीक
 पुढावा केलेला असला तर त्याबद्दल मळासंस्थानच्या दरम्यान पंचायतीस तिकाणीं
 उलेस मापवतात आणि हा नम अशा मसिद्द मनुष्यानें माझ्या बाबलाजालीवरिद्ध
 केलेला पुढावा, याविषयी कोठें एक सदृश लिहिलेला नसावा हे आश्चर्य नवे
 काय ! यावरून या गोष्टी मुळां पडल्याच नाहीं हे स्पष्ट आहे. शिवाय या गोष्टी
 पडण्याचा संभवही नव्हता असे आम्हास दोन कारणावरून वाटते. पहिलें कारण
 असे की, बयाबाईचें लग्न झाले तेव्हां झणजे स. १७६८ त भाऊंचे वय सव्वे
 एकज्यास वर्षांचे होतें. त्या वेळीं मुसल सरदारी थोरले मुलतबंद गोपकराच
 गोविंद यांजकडे असून फक्त त्यांचे हाताखाली भाऊनीं सरदारीचे काम कराव-
 याचें असे. घरच्या कारभारावर देखरेख करण्यास गोविंद हरि व
 शिवक हरि हे दोघे चुकले ह्यात होते व मानोत्री जानकीबाई ही होती. बया-
 बाईचें लग्नही गोपकराबांनीं ठरविले, भाऊनीं नव्हे. त्यांजकडे लष्करी
 किंवा सरदारी कोणत्याही कामाचा बजमानपणा अजून आलेला नव्हता. अशा
 स्थितीत ते असला उद्योग दखिलांच्या मर्यादेचा भंग करून करितील हें संभवत
 नाहीं. दुसरे कारण असे की, परभुगमभाऊ हे मोठे धर्मनिष्ठ व आचारसंगत झेने
 हे त्यांच्याच लेखानुन सैकडों उदाहरणें दाखवून सिद्ध करता येईल. तेव्हां आप-
 न्या मुलाचा पुनर्विवाह करावा असे त्यांच्या मनांत फज्जतः येतें हेंच मुळां विस्-
 मत विलने, मग मज्जे करण्याची प्रवृत्ति तर दूरच राहिली ! सदृश गोष्टी
 सन १७९० म पडल्या असे कोणी लिहिलेले आहे ते अगदीच बाकळ आहे. त्या-
 वेळीं पंचाईत पडूनगीत वर्षाची होती व तिचे लग्न होऊन वर्षाक वर्षे काळी होती !

या चानुर्वास्थांत पुणे दरबारी कर्नाटकच्या मतकर्तासंबंधे बरीच वाटाघाट झाली. तिकडच्या पटवर्धन व रास्ते यांच्या जहागिरी वधात वादचा सुभा आतां हैदराबादीनें बळकाविला होता हें मागे दर्शविलेंच आहे. हा मुख्य त्यापासून परत घेण्याचें आतां एकट्या पेशवे सरकारांत सामर्थ्य राहिलें नव्हतें. कारण की या सुमारास इंग्रजांशीं बिपाद होण्याचा रंग दिसत असल्यामुळे एकाच वेळीं हैदर व इंग्रजांचा बोबोशी लढाई सुरू ठेवणें दुरापास्त होतें. गतवर्षी हैदर झणत होता की, तुमच्या व आमच्या राज्याची सीमा तुंगभद्रा नदी असावी. तुमचा त्या नदीच्या दक्षिणेस असलेल्या मुल्क आझी घेतला आहे व तुमच्या संरक्षणाखाली असलेली तिकडची संस्थां आझी घेतली आहेत त्यांविषयीं तुझी बोलू नये. सालाबादप्रमाणें तुमची खंडणी देतो. पण त्या वेळीं पुणे दरबारास निजामाझीच्या मदतीची भ्रमक होती व इंग्रजांचा शिलसिला बंद झालेला होता, म्हणून त्यांनीं तें बोलणें भाकारिलें होतें. हल्लीं निजामाझीच्या मदतीचा कांही उप-योग होत नाही असें दोन वर्षांच्या अनुभवावरून कळून चुकलें व इंग्रजांशीं पुनः लढाई होण्याचा सुमार दिवस लागला तेव्हां कारभारी कर सांगितलेला तुंगभद्रेचा तह करण्यास कबूल झाले. पण आतां हैदर तुंगभद्रेचे नांव सोडून घटप्रभा व भलप्रभा यांची नांवे घेऊं लागला ! पानसाळा झाल्याबरोबर नाना व बापू यांनींच कौज घेऊन कर्नाटकांत जावें व शिंदे होळकर या उभयतानीं-- निदान बोधा-तून एकानें तरी-- कारभार्यांबरोबर जावें, अशी कांही दिवस चर्चा चालली होती; आणि परशुरामभाऊ स्वारीस निघाले तेव्हां असेही ठरलें होतें की, भाऊनी सुरापुरची मोहीम आठपून कर्नाटकांत उभ-रतां कारभार्यांस घेऊन मिळवें. परंतु पुढें मुंबईस इंग्रजांची तयारी पुण्यावर स्वारी करण्यासाठीं होत आहे अशी पक्की बातमी आली, तेव्हां पुणे सोडून कर्नाटकांत जाणें कारभार्यांस प्रशस्त वाटलें नाहीं. त्यांनीं शिंदे होळकरांस कर्नाटकची मोहीम पतकरण्याचा आग्रह केला तेव्हां ते वांटणीचा करार आगाऊ करावा असें बोलू लागले. नाना म्हणाले की, मोहिमेचा कायदा म्हणून तुंगभद्रेपलीकडे जितका मुल्क व पैसा मिळेल त्याची निम्मे वांटणी देण्याचा निजामाझीशीं तह झालीच झालेला आहे, त्याप्रमाणें त्यास वांटणी दिली पाहिजे. न

धावी तर तो खेळ करण्यास खुकवार नाही. आतां निम्मे वाटणी सरकारांत राहीन त्यांतला हिस्सा तुम्हांस देऊं. पण तो पैक्याचा देऊं, मुलुखाचा देणार नाही. पण हे बोलजे शिंदे होळकरांच्या मनास येईना. पटवर्धन रास्ते वगैरेच्या जहागिरी धारवाडमातीं आहेत त्या हेदर घेतो त्यांक्षां शिंदे होळकरच कां घेईनात, असें मुनांत आणून नाना त्यांकडे त्या जहागिरी कांहीं शर्तीवर ओपून देण्यास तयार होत. पण तेही म्हणजे त्यांस मान्य झालें नाही. पुढें इंग्रजांशीं लढाई सुरू झाल्यामुळे तूर्त सर्वच वाटाघाट बंद पडली.

प्रकरण बारावें.

इंग्रजांचा पराजय.

जे महिन्याच्या अखेरीस मुंबई सरकारानें बिचारिलेल्या सवाळांस पुणें दरबाराकडून उत्तरें गेलीं त्यांत केच लोकांशीं आम्हीं कोणताही करार अगर तह केलेला नाही असें स्पष्ट म्हटलें होतें. तथापि त्या सरकारास ते खरे वाटलें नाही. आपला नाश करण्यासाठीं नाशार्थी केच लोकांशीं कांहीं तरी गुप्त रीतीने तह केलेला आहे हीच त्यांची अद्यापि समजूत होती. 'पुरंदराच्या तहाच्या शर्ती तुम्ही पाळणार कीं नाही' असा मुंबई सरकारानें जो शिरजोरपणानें सवाल बिचारिला होता. त्यास पुणें दरबाराकडून उत्तर 'त्या तहाच्या शर्ती तुम्ही पाळा म्हणजे आम्ही पाळूं' असें आलें तें त्यांस अर्थातच आवडलें नाही. पेशवाईचा कारभार नाना कडनवीस यांच्या हातीं आदि तो त्यांकडून फाटारा, आणि दादासाहेबांची मुद्राविकारावर स्वाचना करावी, हा नेत मुंबई सरकारच्या मनांत रात्रंदिवस घोळत होता. ही गोष्ट सामोपचारानें घडून न येईल तर लढाई करून नळजवरीनें तडीस नेण्याची त्यांच्या मनांत खुमखुम होती; आणि ज्या अर्थी मोरोबा कीरे मंडळी त्यांस अनुकूल होण्याजोगी होती त्या अर्थी त्यांची ती खुमखुम अगदीच निरर्थक होती असें झगतां येत नाहीं. अशा स्थितींत जूनच्या प्रारंभी मोरोबादावाकडून बिलो विहळ मुंबईस धाई. धाईनें आले व दादासाहेबांस घेऊन पुण्यास गेला असें झग लागले.

परंतु मोहिमेचे दिवस निघून गेल्यामुळे दसरा होईपर्यंत मुंबई सरकारास स्वस्थ बसणे भाग पडले. पुढे मोरोबा कैदेत पडल्याची व विद्यार्थ्या द्वारे होळकरांची समजूत होऊन ते नानास अनुकूल झाल्याची बातमी मुंबईस येऊन धडकली, त्या वेळीं वि. भोंसले व दादासाहेब यांनी मुंबईचे गव्हर्नर व कौन्सिलर यांची समजूत घातली की, मोरोबादादा कैदेत पडले तरी भिण्याचे कारण नाही. कारण की, मर्जीस वाटेल तेव्हां सुटका करून घेऊन त्यांस आपणाकडे निघून येतां येण्याजोगें आहे ! होळकरांनीं नानाशीं मध्य केले हें खरें, पण त्यांनीं तमें न करावें तर काय करावें ? दसरा झाल्यावर आपण कीजेसह घांटावर आऊं तेव्हां होळकर आपजेस आहेत. मोरोबा व त्याचे सोबती हेही संधि साधून आपणाकडे निघून येतील. नंतर जुल्ल्यासून मसंवर अखेरपर्यंत पुण्यास काय काय चालले आहे याचा मुंबई सरकार बारकाईने तपास करित होतेंच. त्यांस त्यांस असें दिसून आले कीं, सखारामबापूचें नाना व विंदे यांशीं वांकडे, होळकरांचें नानाशीं वांकडे, शिवांचा नानावर बसवा, शिंदे होळकर यांचें परस्परांविरुद्धी मन झुडू नाही, कोणाचें कोणाशीं जुळत नाही व कोणी कोणास जुमानत नाही; दक्षिणघांतीं हेवराचा विगाणा चालूच आहे. पैठण वगैरेसंबंधाच्या भागगडीमुळे निजामअल्ली अद्यापि नागवुषच आहे, याप्रमाणें दरबाराची व राज्याची दुर्दशा आहे. ती स्थिति पाहून मुंबई सरकारास फार हुरूप आला. आपण घांट चटून जाण्याचा अवकाश कीं, आपले सर्व मनोरथ परिपूर्ण झालेच; याप्रमाणें त्यांस व श्रीमंत दादासाहेबांस वाटूं लागले. तीन वर्षांपूर्वी गुजरायेंत हरीपंत फडक्यांशीं इंग्रजांच्या लढाया झाल्या होत्या तेव्हांपासून मराठ्यांच्या मर्दुपीबदल मुंबईकर इंग्रजांच्या मनांत तिरस्कार—बुद्धि-उत्पन्न झाली होतीच, त्यांत अर्धे राज्य आपणाम आगाऊ अनुकूल आहे, अर्धे प्रतिकूल आहे तें मुद्दां आत्तापसांतल्या पैमनस्यामुळे दुर्बल झालें आहे; याकरितां आपणास मराठ्यांशीं सगडारगडा करण्याचा प्रसंगच येणार नाही, नुसता लढाई करण्याचा आन घातला म्हणजे शत्रू रूरा बसून ते पळून जातील व पुण्यास जाण्याचा मार्ग आपणास खुला करून देतील, असा मुंबई सरकारचा मंद होऊन बसला ! नारनू हेस्टिंग्स

यांच्या हुकुमावरून बंगालखात्याची सहा पलठे त्यांच्या कुमकेस येत होती त्यांचीही वाड त्यांनी पाहिली नाही; सर्व यश अपगन्ध त्यांनी अशी हांव धारिली, आणि नोबेबरोबरी अखेरीस आपली चार हजार कौत्र निर्धारपणे पुण्यावर रवाना केली ! त्या कौत्रेबरोबर दादासाहेब, त्यांचे पुत्र अमृतराव व दिवाण चित्तो विठ्ठल हेही निघाले. स्वार व गारदी मिळून दोन हजारपर्यंत फौज व काही तोफा असा सरंजाम त्यांबरोबर होता. हे इंग्रजी लष्कर इतक्या सारकारांनी चालत होते की, मुंबईहून निघाव्यापासून बोरचाट बंदेपर्यंत त्यांस पक्षा एक महिना लागला !

चार महिन्यांपूर्वी पुण्यावर स्वारी करण्याचा वेत मुंबईचे मन्बर्नर व कौन्सिलर यांनी पक्षा केला तेव्हा तो वेत गुप्त राह्यावा असा त्यांचा ठराव झाला होता. परंतु मुंबईस दररोज काय वर्तमान घडत होते, तेथील ' कौन्सिल ' व ' शिलेट ' (select) कमिटीत काय काय मसलती चालल्या होत्या, हे गुप्त हेरांच्या द्वारे नानास ताबडतोब कळत असे. त्यामुळे पुढे येणाऱ्या अरिष्टांचे निवारण कण्यास त्यांच स्वस्थपणे तजविजी पोजिता आल्या. सालमजकुरी ईशनांशी पुढे स्वचित होणार असे पक्षे कळल्याबरोबर त्यांनी प्रथम महानजी शिक्षास पूर्णपणे अनुकूल करून घेतले. पूर्णपणे झगण्याचे कारण, काही ताजा नेवेब दाखविण्याशिवाय पाटीलबाबांची मनी सुप्रसन्न होईना, याकरिता त्यांस सरकारांतून बऱ्हाणपूर यावे लागले ! दादासाहेबांचे राजकारण अद्यापि होळकरांकडे गुप्तपणे घाटन आहे ही नानास बातमी होतीच. शिवाय सत्कारामनापूर्विषयी त्यांस पक्षा संक्षेप होता. त्यामुळे हे इंग्रजप्रकरण कोणत्या घरात जाईल ही त्यांस मोठी काळजीच होती. पण आता शिक्षाची पूर्णपणे निष्पत्ती सार्यामुळे सर्व काळजी दूर झाली. नानांनी जे जे झगले ते ते तिडकीत जाऊं लागले. शिवाजीपंत लिहितो, " इंग्रजांतीस पैका नाही, याकरिता सरंजामदार यांनी निम्मे सरंजामाची बेरीज सरकारांत दाखवी असा ठराव झाला. रास्ते, प्रतिनिधि, आनंदराव गोपाळ व उभयतां कारभारी सांजमीच आहेत, त्यांसुद्धा निम्मे पैका सरकारांत घेतला. निम्मे पैका देऊन शिवाय कराराप्रमाणे कौन्सिल बाळगवी येणे प्रमाणे ठरले ! होळकर शिंदे यांनी पंधरा पंधरा लक्ष दावे, खात

च पांच लक्ष तूर्त द्यावे, येणेप्रमाणे ठराव झाला. राहिल्या सरंजामी-
जोस तगादा करून दारी माणसें बसवून पैके घेतात." शिर्यांचे पाठबळ
असल्याशिवाय नानाचा कारभार इतक्या सुबंतपणाने चालला नसता !
खलारामबापूनी वाग्याकारे संमति देऊन सरंजामी सरदारांस आतून
पैका न देण्याविषयी विथावून देण्यास कधी केले नसते ! कारण को
पुर्नी त्यानीं असे अनेकदां केले होते. परंतु हल्लीं शिर्यांच्या भयामुळे
त्यांस साळसूदग्याने वागावे लागत होते.

दसरा शाह्याबरोबर आपापली फौज जमा करून पुण्यास
देण्याविषयी नानांनीं सरदार मंडळीस ताकीद केली होती
त्याप्रमाणे फौज जमा होत चालली. शिंदे होळकरांची फौज
बहुतेक जमून तयारच होती. रास्ते, प्रतिनिधि व आनंदराव
गोपाळ परशुरामभाऊंकडे जाण्याचे होते त्यांस थांबवून घेऊन
नानांनीं इंमजांच्या मोहिमेवर नेमिले. शिंदे पंधरा हजार, होळकर
सहा हजार, हुजरात दहा हजार, इतर पंधके चार पांच हजार, शि-
वाय भिवराव पानशांचे तीन हजार निवडक पायदळ, मिळून एकंदर
सुमारे चाळीस हजार सैन्य या मोहिमेवर हजर झाले. तोका मारण्याच्या
कारणांत इंमजांची बहादुरी पूर्वीपासून प्रसिद्ध आहे. भिवराव पानशे हे
पेशवे सरकारच्या तोफखान्यावरचे मुख्य अम्मलदार असल्यामुळे तोका
मारण्यांत इंमजांवर सुद्धा ताण करून लौकिक मिळवावा ही त्यांस
इर्ष्या होती. त्यामुळे या मोहिमेकरितां तोफांचा व बाणांचा सर-
बाज त्यांनीं कारख चांगला तयार केला होता.

इंमजांची विनी म्हणजे अघाडीची टोळी घेऊन इष्टुर फांकडा
(Captain Stuart) हांट चढून वर आला. पेशव्यांत तीन फांकडे
प्रसिद्ध आहेत. पहिला कोन्हेर फांकडा. हा कोन्हेर पंथक एकवेडे
नांवाचा एकांडचा शिलेदार होता. दुसरा मानाजी फांकडा. याविषयी
पूर्वी वर्णन आलेच आहे. तिसरा हा इंमजी अम्मलदार इष्टुर फांकडा.
' फांकडा ' ही पदवी ज्याने झुरत्याची अगदीं कमाल करून दाख-
विली असेल त्यासच मिळत असे. इष्टुर फांकडा हा शत्रुपक्षाकडील
प्रसतांही त्याच्या शौर्याबद्दल मराठ्यांनीं प्रांजलार्पणे साक्ष भरावी हें
यांस भूषणावह होय ! असो. तर याप्रमाणे हा इष्टुर फांकडा हांट
चढून वर येताच भिवराव पानशांची व त्याची गांठ पडून हगडा

झगड चुक गेली. रोज चार सहा घटका तोफातोफी होऊन केव्हा त्याची पांच तर केव्हा यांनी त्यास मागे साराने, याप्रमाणे चार दिवस चालले होते. इतक्यांत तळेगांवास रामचंद्र गणेश व बाजीपंत भण्या येऊन राहिले होते ते पानशांच्या मदतीस आले. तेव्हा तिकडून इष्टुर फांकड्याच्या मदतीस इंग्रजांची सर्वत्र फौज सोदासाहेबांसुद्धा पांढरासुद्धा आली. ती बातमी येताच उभयतां कारभारी शिंदे होळकर-सुद्धा वानवडीवर होते ते तळेगांवच्या राहिले. अघाडीस शिंदे, मध्ये होळकर, व पिछाडीस हुजरातसुद्धा माना फडनवीस, सखारामबापू व हरीपंत फडके याप्रमाणे व्यवस्थेने ही मराठी फौज इंग्रजांच्या मुकाबल्यास आली. होळकरांस मध्ये घालण्याचे कारण ते इंग्रजांकडे पळून जातील का-शून !!! इतके होते तो तिकडून इंग्रजही तोफा वगैरे भारी सामान व गुणवत्ते बरोबर घेऊन हलक्या मजली करीत व पानशांची लढत लढत तळेगांवास आले.

हल्लींच्या मोहिमेंत लढाई कधी होईल याचा अजमास इंग्रजांनी गुमरापच्या स्वारीवरून बांधिलेला होता, परंतु त्या वेळच्या व हल्लींच्या स्थितींत मोठेच अंतर होते हे त्यांच्या लक्षास आले नाही ! त्या वेळीं दादासाहेब व गोविंदराव गायकवाड मिळून विद्वान पंचवीस हजार मराठी फौज इंग्रजांच्या मदतीस होती ती नित्य दाणाविरण मिळवून आणीत असल्यामुळे त्यांस पोटाची चंभ्यांत कर्चीच पडली नव्हती. हल्लीं अशी घोटेश्वारांची फौज मदतीस नसल्यामुळे सर्व लष्करास महिना बोन माहिने पुरेल अशी नित्योपयोगी व ऐशआश-याची सुद्धा शिधासामग्री त्यांस बरोबर बाळगाची लागली होती. ही शिधासामग्री नेण्यास गाडे, छफडे, तळे, बैल वगैरे असंख्य लागले होते ! शिवाय डेरे, राहटघा, तोफा, दाखगोळा हे सामान ने-णारी जनावरे, पुनः इतक्या जनावरांस सांभाळणारी माणसे, असे हे एक-दर अपरंपर लढांवर जमले होते ! एवढे हे लढांवर सांभाळणे, वाट-चारणे व झुजशी लढणे ही तिन्ही कामे चार पांच हजार इंग्रजी पायदळाने एकाच वेळीं करायची होती ! आणि तीही चपळ व हिये-बाज अशा चाळीस हजार झुजसमस्त ! गुमरापच्या स्वारींत इंग्रजांची हरीपंताची फौज लढत होती ती उपाशी, उदासीन, किनहुनच कि-राने अर्धामुर्धी भासलेली होती. हल्लींची मराठी फौज मराठी सत्त्याच्या

प्रत्यक्ष राजधानीवर इंमज चालून येत असल्यामुळे अभिमानाने व एकदिलाने लढण्यास तयार होती व जेथे लढाई होणार तो सारा मुलूख तिच्या स्वदेशाच होता. तीत एक सैन्य आगी कितूर होता हे सारे, पण त्याचा बंदोबस्त आगाऊच झाला होता. मुख्य गोष्ट मोहिमेचा सर्व भार नानांनी महादजी शिंद्यावर टाकिला असल्यामुळे मुद्दाच्या सर्व तरतुदी शिंद्याच्या तंत्राने होत होत्या, आणि इंमजांस पराभित करण्याची शिंद्याची प्रतिज्ञा केली होती ! ती प्रतिज्ञा ते पूर्ण करितील असा त्यांच्या कर्तृत्वासंबंधे सर्व सरदारांच्या भ्रमसा होता. इंमज घाटमाथ्यावर होते तेव्हांच सुरापूरच्या स्वारीतून परशुरामभाऊंनी लिहिले होते की, " इंमज बळाबत चालके, त्यांच्या पारिपत्याची तजवीज सरकारांतून कशी होत नाही, म्हणून (तुम्ही) लिहिले; त्यास राजश्री महादजी शिंदे यांची निष्ठा श्रीमंतांचे पायांशी चांगली आहे. दुसरा प्रकार किमपि नाही. त्यांनी इंमजांचे पारिपत्य खासला करावे हीच दृष्टत धरिली आहे. प्रस्तुत इंमज जी जागा बळगून आहेत ती जागा अडचणीची आहे यास्तव शिंदे त्यांवर चालून जाऊ नार्हिले. ती जागा सोडून इंमज मैदानांत पावयाची वाट पक्कातच. साखी मैदानांत येतांच गांठ घालोन पारिपत्य करितील."

पर सांगितलेल्या गोष्टींचा प्रभाव इंमजांच्या अनुभवास घाट चढल्याकरिता येऊ लागला. ते तळेगावस येतपर्यंत भिनरास घानशाची त्यास एक दिवस देखील चैन पडू दिले नाही.

११ दिवस.

नित्य लढाईशी प्रसंग पडत असे. खंडाच्या लढ्यादरम्यान कर्नाट के नाग लागून जावां झाला व कारण्याच्या मुकाबली तोषेचा गोष्टी लागून इतर काकडा मेळ. ४ जानेवारी १८०९.

साजलीही रों दोनही नाभी माणूस इंमजांच्या राज्याचे पडले. थराटे प्रकरणी माहीतगार मि. यॉस्टिन् स्वारीबरोबर होता तो दुखण्याने मेला. या सर्व गोष्टीमुळे इंमजांचा कांहीसा हिरमोड झालाच होता. त्यांत आणखी निराशेची भर पडत चालली. तुम्हाशी लढण्यास सौज समा करणे हेच मुळी नामा प्रदवीकिसांच्याने होणार नाही असे सुधईडून निघतांना मि. यॉस्टिन् यांचे सांगितले होते, वक सातत नामा कडनविधानी आपणाशी लढण्याकरिता प्रसंग देऊन काढे काढे अशी इंमजी सौजेकरच्या मुख्य संकल्पनाच होती.

आगली. घाट चढल्याबरोबर वीस हजार फौज तुझ्याकडे येईल असे वित्तो विहलाने सांगितले होते त्याप्रमाणे कोणी आले नाही गेले नाही ! होळकरानीं अनुकूल हाण्याचे वचन दिले होते, पण ते आतां झणूं लागले की, तुमची फौज फार थोडी असल्यामुळे तुझास यथा येणे कठिण दिसते. मी तुझास मिळाल्याने तुमचा फायदा न होतां माझा मात्र नाश होईल; याकरितां मला तुझ्याकडे येतां येत नाही. स्वारीबरोबर शिधासामग्री आणिलेली होती ती आतां सरत आली होती. मुंबईहून पुण्याकडे व्हाना तर मराठ्यांची वीस हजार फौज कोंकणांत उतरून बोरघाटाच्या पायथ्यापासून पनवेलपर्यंत पसरली होती तिनें मुंबईचे दळणवळण बंद केले होते.

अशा संकटांत इंग्रज तळेगांवानजीक येतात तों मराठ्यांची फौज त्यांच्या दृष्टीस पडली. त्या फौजेवर महादजी

१ जानेवारी.

शिंदे व हरीपंत फडके मुख्य सरदार होते. मराठ्यांनीं इंग्रजांवर तोफांचा मारा केला तेव्हां इंग्रजांनींही तोफां सुक केल्या. मराठ्यांनीं वेगानें हड्डा करण्याचा झेल दाखविला तों त्यांवरच इंग्रज लढाईच्या तयारीनें झालून गेले. एण मराठ्यांस मुळीच लढाई करावयाची नसल्यामुळे ते मार्गे सरतून उभे राहिले व पुनः तोफां मांक लागले ! इकडे याप्रमाणें अघाडीस लढाईचा मोहरा दाखवून त्याच वेळीं काहीं टोळ्या इंग्रजी लष्कराच्या मध्य भागाच्या आसपास फिरट्या घालीत होत्या आणि काहीं पिछाडीस नुणगे होते त्यावर लगट करूं पहात होत्या ! परंतु त्या सर्वांस मेठचा कडाने हुसकून लावून आपले नुणगे वेगळे लढांवर आंवळून इंग्रज बेबीवस्ताने तळेगांवांत शिरले. लगेच मराठेही कोस दोन कोसांच्या अंतरानें भोवतीं गराडा देऊन राहिले. इंग्रज तळेगांवांत जातात तों तेथें एक वेष्टील माणस किंवा गुहे त्यांच्या दृष्टीस पडले नाही आणि झुठभर धान्य किंवा बैरणीची पेंढी हेही दृष्टीस पडले नाही ! सर्व गांव जळून भस्मवान् झाला होता ! पुण्यापर्यंत वाटेतलीं सर्व गांवे व खुर पुणे शहरही याचप्रमाणे जाळून फस्त करण्याविषयीं मानानीं तजवीज केल्याची बातमी इंग्रजांस लागली, ती बातमी अगदीं खरी होती. पुण्यांतलीं सर्व मावसें मानानपुमानपुढां नाहेर लावून देऊन नागानीं शहर रिकामे

करून ठेविले होते व शनवारवाढ्यांत कडवाही भरून ठेविला होता ! शिंदे होळकरांचे मत पुणे जाळू नये असे होते, पण श्रीमंत दादासाहेबांविषयी व इंमजांविषयी मानाचा द्वेष निश्चीत होता. त्यांनीं निर्भार केला की, इंमजांच्या जोरावर श्रीमंत पुण्यास येणार तर येतो; पण नांदती राजधानी मी त्यांच्या हातास लागूं देणार. नाही, पुण्याची राख रांगोळी करीन. मग राखेच्या पुजीवर बसून श्रीमंतानीं खुशाल राख करावे । इंमजांनीं तळेगांवाहून पुढें कूच करितांच पुण्यास आग लावण्याचें नानांनीं ठरविलें होतें. ते वर्तमान ऐकून इंमजांस दहशत वाटली. तळेगांवाजवळ येतांच महादजी शिंद्यांनीं लढाईचा ओ थोडासा मासला दाखविला. पाव-
रून हे गनिमी काव्याचें शौचट एक दोन हुजांत सुटणारे न-
सून माहिनी महिने सुरू रहाणार. अशा स्थितींत आपण हद्दने पुढें जावे तर उपासानीं हेराणगत होऊन आपली संबंध कौज मराठे कैद करितील किंवा मारून नाहीशी करितील, अशी इंमजांची खात्री झाली; त्यामुळे त्यांनीं मुंबईस परत जाण्याचा निश्चय केला.

नंतर करीत निश्चयास अनुसरून ता. ९ जानेवारीच्या रात्री आपल्या मते झालेस चाहुल लागूं न देतां ते हळूच परत निघून बडगांवाकडे चालले. परंतु मराठ्यांच्या चौक्या त्या भोंवती वाट बसल्या होत्या त्यांस तत्काळ ती चाहुल लागून त्यांनीं बंदी देतांच सारीच कौज धांवून आली. त्या कौजेशीं लढत लढत इंमज ठजाराटां बडगांवास पोचले तो मराठ्यांनीं त्यांस फारच घाबरे केले. शिवाजीपंत लिहितो—
“इंमजांचा मोठ झाला. चार पांचशे माणूस मारिले. पांच, तोफा व दोन गरनाळा सरकारांत पाडाव आणिल्या.* शिवाय दोन हजार बंदुका वीरे लूट सांगडली.” अशी दुर्दशा मारण्यामुळे भयभीत होऊन इंमज बडगांवांत शिरले तो मराठ्यांनीं घेऊन गराटा दिला. तो संबंध दिवस मराठ्यांनीं इंमजांवर तोफांचा भडिमार व नाणांचा वर्षाव केला, आणि दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं स्वार व पाय-
दळ मिळून हल्ला केला. तो हल्ला इंमजांनीं मरुमीनें लढून मोठ्या शयीनें मार्गे हटविता तो दुसऱ्या हल्लाची तयारी झाली. तेव्हां या-

* मराठ्यांनीं तोफा व गरनाळा घेतल्याचें इंमज इतिहासकार लिहित नाहीं.

उपर आपला निभाव लागत नाहीसे पाहून इंग्रजांनी हिंसे व नागा व बापू यांकडे सांगून पाठविले की, आमचा इलाज पकला. आम्ही इराण आलो. आम्हांस परत जाऊं द्यावे. या युद्धाची हकीकत आम्ही मनुतेक शिमाजीपंताच्या पत्रांच्या आधाराने दिली आहे, याकरिता पुढील वृत्तांत त्याच्याच शब्दांनी येथे दाखल करूं. तो ता० २२ जानेवारीच्या पत्रांत लिहिलो— " इंग्रज वढगांन्नावर जसत तोंच फार करून कुठले गेले. पुढे परिणाम नाहीसे समजोन येथी पाठविली की, (या) पत्राचे उत्तर येताच भल्या माणसास पाठवूं. तेव्हां (इकडून) पत्राचे उत्तर गेले. त्यांकडून भला माणूस आला. त्याने लिहून पाठविले त्यांकडून (इंग्रजांकडून) यत्न्यारी आला. त्याचे नांव मेस्तर होम (Mr. Holmes) त्याने ठराव केला की, " साष्टी, उरण व जंवर वगैरे गुजरातचे महार सरकारचे व मायकवडाकडील घेतले आहेत त्यासुद्धा हाडून सोडून देऊन श्रीमंत नागासाहेब व माधवराव साहेब-बाबून तहनामा काढत आला त्याप्रमाणे काढवें. श्रीमंत राजाजी ता-हासाहेबांस हवाली करून द्यावे. कळकल्याहून (जुंवेणसंडल) कपू आले आहेत त्यांस (इकडून) दस्तक द्यावे घणजे ते परत जातील. " येथेप्रमाणे ठराव झाला. साष्टी वगैरे ठाण्यांसाठी इष्टुर फांकडबाचा पुतण्या (Lieutenant Charles Stuart) ओलीस राहिल. आणि दुसरा फरमार (Mr. Farmer) म्हणून इंग्रजच. येथेप्रमाणे ओलीस राहिले. (इंग्रज) इतके दमाने आले असें अचलां असें कसे जाहले असें आपण म्हणतील, त्यास मुख्यत्वे श्रीमंतांचे पुण्य विचित्र, अवतारी पुढच, त्यासारखे योग घडले ! ज्या माझीमाने (मॉस्टिन् पात्रे) मसस्त केली तो वांटावर येताच सभाधान नाही म्हणून मुंबईस गेला तेव्हां मृत्यु पावला. इष्टुर फांकड बाबोटा लटान, तो मोळा लागोन ठार झाला. कर्नेल की (Lieutenant Colonel Kay) म्हणून होता त्यास काय लागोन घेर झाला. आकारिक होते त्यांची थडी अवस्था झाली. इकडून कीज तिकडे येईल म्हणून (त्यास) भरचसा होता, (पण ती) कीज विकारी नाही. इकडील कीजेंत देण्या घेण्याचा इंग्र, पातळ कीज (एकद) मिळणार नाही असा त्यांचा समज; त्यास उभयतां सरदारसुद्धा वजाच हजार कीज असा झाला. मोंहोंकडून कीजांचे भार पडताच

छाती तडकली; तेव्हा माघारे कूच केले. सारांश श्रीमंतांचा प्रताप हे खरे !!! शिवाय ता १७ जानेवारीच्या पक्षांतही या संबंधे उल्लेख आहे तो—“ इमजांकडील वकिलांचे बोलणे चालणे ठरले. श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांचे हवाली करावे, दादासाहेबांपासून तहनामे वगैरे वस्तूऐवजी कागदपत्र ज्या ज्या समयी घेतले आहेत ते (इमजांनी) माघारे घ्यावे, बाघमाणे ठरान होऊन परस्परे करारनामे जाहले..... श्रीमंत राजश्री दादासाहेब आज भगवानाच्या झणून न आले. उर्बाईक शिवांच्या गोटांत येणार. उभयतां कारभारी यांचे मानस भेटी न घ्यावी असे आहे. तसेच घटेछ. (दादासाहेबांचा) पाठिमे लया नंदीवस्तू किंवे याणीं करावा. नंदीवस्तूचा हवाला शिवांकडे. सारांश श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांचे पुण्य विचित्र ! इमज झणजे सर्वांत कलकतीविशीं भारी. नवान (निजामाच्या) व हैदरखान वगैरे कर्णस त्याची आंच, अशाचे पारिपत्य जसे झणाने तसे झाले ! ”

वर सांगितल्याप्रमाणे ठरान झाल्यावर दादासाहेब इमजांस घेऊन शिवांचे गोटांत येऊन राहिले. त्यांबरोबर तीनही स्वार, बारातेरासे गारदी व तेरा तोफा असा सरंजाम होता. श्रीमंतांच्या गोटाभोवती शिवांच्या चीन्या बुरून दुसून होत्या. त्यांबरोबर चित्तो विठ्ठल व माझी पेढ्यांच्या गारेकऱ्यांपैकीं सरकासिंग म्हणून होता त्या दोघांस शिवांनीं निराळे केले तें ठेविले. इमज कूच करून मुंबईस परत गेले.

बाघमाणे या मोहिमेची समाप्ति झाली. उभयतां कारभारांनीं शिवांच्या विद्यमाने श्रीमंत दादासाहेबांपासून इतकेंतर राज्याच्या कलकतीची आपला कांहीं एक संबंध राहिला नाहीं, अशा अर्थाचे वेवाभाव्य लिहून घेतले. नंतर सखारामबापूंनीं आपली कन्या पंढरबाई यांच्या मुलास देण्याचे ठरविले होते तो लग्न समारंभ उरकऱ्यासाठीं ते तळेंगावाहून वार्डस गेले. त्यांनीं व नानांनीं दादासाहेबांची येत घेण्याचे ठाकिले ते ठाकिलेच ।

प्रकरण तेरावें.

बापूंच्या कारकीर्दीचा शेवट, बीरे.

श्रीमंत दादासाहेब लबाड व विश्वासघातकी आहेत, त्यांचे आद्यांस दर्शनसुद्धा नको, त्यांचा बंदोबस्त करण्याचा व पोटापाण्याची व्यवस्था करण्याचा जिवा शिद्यांकडे लागला, ते यासंबंधे जी तजवीज योजितील ती आद्यांस कबूल आहे, असे बोलून उभयतीं कारभाऱ्यांनी श्रीमंतांविषयी द्वेष, तिरस्कार व अनास्था दाखविली. चितो विठ्ठल व खरकमिंग यांस आमचे स्वाधीन करा, आम्ही त्यांचे पारित्य करणार, असे त्यांचे शिद्यांकडे बोलणे सुरू झाले, या गोष्टी दादासाहेब व चितो विठ्ठल यांच्या मनास फारच हौबल्या. श्रीमंतांस नानात्रल काहींच झणता येण्याजोगें नव्हतें. पंतु आपण शिद्यांच्या गोटास येऊन आठ पंधरा दिवस झाले तरी सखारामबापूंनी आपली काहीं विचारपूस न करितां मुलीच्या लग्नास निघून जावे हा अपमान त्यांस सहन झाला नाही ! चितो विठ्ठलासही सखारामबापूंचा सोंबळेपणा चबाव्यावर आणावयाचा होताच. तो शिद्यांस झणाला कीं, मी कितुरी म्हणून जर मला कैदेत टाकणार तर तुझी याच अपराधाबद्दल हीच शिक्षा सखारामबापूस कां कष्ट नये ? कारण तोही मजप्रमाणेच कितुरी आहे हें मी तुम्हास दाखवून देतो ! श्रीमंतांस विचारितां त्यांनीही ती गोष्ट खरी आहे असें सांगितले. मग त्या मतलबी पाटीलबाबांनी गोदगोड भाषणे करून त्यांच्या पोटांत शिरून बापूंचे दस्तऐवज त्यांजवळ होते तेव्हा काढून घेतले ! हे दस्तऐवज झणजे बापूंच्या हातच्या होन चिठ्या, ईश्रज घोट चढून आल्यावर एक चितो विठ्ठलास व दुसरी दादासाहेबांस लिहिलेली अशा होत्या. चितो विठ्ठलाची चिठी—“ विनंति उपरी. रक्षिणेकडे (हेवरअल्लीकडे) सूचना केली आहे. आम्ही पाय पसरून बसलों आहों. अद्यांत जलदी कराल तितकी उपयोगी आहे ! ” अशी होती. श्रीमंतांच्या चिठीतही हाच मजकूर होता. या चिठ्या हातों आल्यावर शिद्यांनी चौकीकडे स्वर-स्यावर होईपर्यंत हें प्रकरण असेच दावून ठेविलें.

इंग्रज गेल्यावर एक महिनाभर लष्करचा मुक्ताम तळेगांवा-
वर होता. मुलीचें लक्ष करून बापू परत आले ते तेथेंच आले.
नंतर दादासाहेबांचे पुढे काय करावे ही चर्चा निघाली. तेव्हां असे
ठरलें कीं, दरसाल पांच सात लक्ष रुपये खर्चास घेऊन श्रीमंतांनी
शांशी येथें रहावे. तेथें शिद्यांनी त्यांचा बंदोबस्त ठेवून पुन्हां त्यांवरल
दरबारांत बोभाट घेऊं देऊं नये. हें काम शिद्यांनीं
केजुवारी.

पतकरलें खरें, परंतु कारभाऱ्यांनीं काहीं नेहैय
दाखविल्याशिवाय त्यांचें काम ऐकूं नये हा त्यांचा शिरस्ताच होता.
त्यास अनुसरून ते तत्कार सांगूं लागले कीं, श्रीमंतांचा बंदोबस्त
राखण्याकरितां मला शांशीस नेहमीं दोन हजार स्वार बाळगावे लाग-
तील. त्या स्वारांचा खर्च मीं कीतून द्यावा ! याप्रमाणें ते अटून
बसले, तेव्हां त्यांच्या इच्छेप्रमाणें शांशी प्रांती भांडर झणून चार
पांच लक्ष रुपये उत्पन्नाचा तालुका नानांनीं त्यांस जहागीर देऊं
केला तेव्हां पाटीलबाबांची समजूत झाली ! नंतर
मार्च.

श्रीमंत दादासाहेबांची स्वारी स्वतःचा लबाजमा,
तोफा व गारदी सुद्धां शांशिकडे रवाना झाली. त्यांबरोबर शिद्यांनीं
आपला ह्मी बाबाजी नांवाचा सरदार दोन हजार स्वार घेऊन पाठ-
विला. शिद्यांजवळ कैदेत सरकारचे गुन्हेगार होते त्यांपैकी खरकांशि-
गास मात्र त्यांनीं सरकारच्या हवाली केलें व नानांनीं त्या मारेकऱ्यास
देहांत शासन केलें. पण बाकीचे दोन गुन्हेगार म्हणजे मोरोबास
घरिल्या वेळीं पकडलेला सदाशिव रामचंद्र व नुकताच हातीं आलेला
चित्तो विठ्ठल यांस शिद्यांनीं सरकारचे हवाली न करितां आपणजवळ
ठेवून घेतलें. ते दोघे गुन्हेगार नानांच्या हातीं येण्यास दोन वर्षे लागली.
पण ते हातीं येतपर्यंत त्यांनीं शिद्यांस अशीरगड दिला नाहीं ! असो. हे
सर्व कारभार आठपल्यावर फौजेस निरोप देऊन उभयतां कारभारी व
शिद्ये होळकर तळेगांवाहून कूच करून पुरंदराजवळ येऊन राहिले.

राज्यांतील फंद फितुर मोठण्यांचें सत्र महादजी शिंदे व नाना
कदनवीस पांनीं वर्षभर सुरू केलें होतें त्याची पूर्णादिति होण्याची
आतां वेळ आली. सखारामबापूंच्या फितुरी चि-
रमित.

ठबांशा मजकूर शिद्यांनीं नानास कळविला. नंतर
दोघांचे कलबत होऊन बापूस फंद करण्याचें ठरलें. पण महादजी

शिंद्यांनी पुरंदरास जाऊन सखारामबापूंस त्यांच्या हातच्या चिह्नाचा दस्तऐवज आणित्वाकडे कैद करून सिंहगडास रवाना केले ! सखारामबापूंचा व पटवर्धनांचा द्वेष बहुत दिवसांचा. असे असताही त्यांस कैद केल्याचे वर्तमान ऐकतांच परशुरामभाऊनी त्यानिषयी जे मत दिले आहे ते आज मितीच्या लोकांसही न्याय्य वाटेल, ते लिहितात--“ गोष्ट वाईट जाहली. चांगला कर्ता पुरुष होता. परंतु खेळ न जात, यामुळे हे प्राप्त झाले. होणार सुटत नाही ! ” सखारामबापू व थोरोबादादा यांचा जवाहीर वगैरे वित्तनिष्पन्न लोकांकडे ठेवी होत्या त्यांसुद्धां गोळा करून नानांनी सरकारी जामदारखान्यांत ठेविला आणि पागेकडील घोडी वगैरे अजबाब होता तोही सरकारी कामाकडे लाविला.

वैशाख शु. ५ ता. २१ मे या दिवशी श्रीमंत घनार्थ रानसाहेब यांची मुंज पुणे मुक्कामी झाली. त्या वेळीं त्यांच्या वयास पांच वर्षे पूर्वी होऊन गेली होती. नानांनी मुंजीचा समारंभ थाटाचा करविला होता. या समारंभास शिंदे होळकर हजर असल्यामुळे फार शोभा आली होती. येथपासून पेशवे पुणे येथे नेहमी राहू लागले, त्यामुळे राजधानीची भागास मज्जे पांच सहा वर्षे पुरंदर किल्ला होती ती आतां पुनः पुणे शहर झाले.

‘अधिकारयोग’ अथवा ‘नानाफडनविसांस राज्याधिकार मिळाल्याचा इतिहास’ एवढा वेळ वर्णन कारण्यांत आला, आणि येथेच हे पुस्तक संपले. हे पुस्तक वाचतांना मुख्यत्वे नाना व महादजी शिंदे या दोन-च व्यक्ति होळ्यांसमोर उभ्या राहतात. यांत श्रेष्ठ कोण हे आतां कर-विण्याचा यत्न करूं. शिंद्यांचे पाठबळ न मिळाले तर नानांच्या हातीं राज्याधिकार आला नसता, आणि आला असता तरी शिंदे प्रतिकूल झाले असता तो राहिला नसता, यावरून नानांपेक्षा महादजी श्रेष्ठ असे दिसते. परंतु अशा रीतीने ही श्रेष्ठता ठरवण्याची नाही. स्वार्थत्यागा, देसाभिमान, व स्वाभिमान वगैरे सद्गुणांच्या कसोटीस कोण कितपत उतरले हे पाहूनच ही श्रेष्ठता ठरविणे योग्य आहे. तसा विचार केला तर शिंद्यांपेक्षा नाना श्रेष्ठ ठरतात. कारण की, स्वार्थसाधनाच्या इच्छेमुळे आपल्या शालापासून शिंदे वेढोवेढ पराक्रमिले होते व त्या-पासून राज्याचे मोठे नुकसान झाले. नानांच्या संबंधे तसे कोणासही कदातं येणार नाही. त्यांनी एकदां त्या कार्याचा अक्षरशः कोण

कार्व तडीस नेण्यासाठीं जरेपर्यंत आपले तन मन घन वेविले. शिद्यानीं तीतयाचें बंड मोडिलें, करवीरकरांस जेरीस आणिलें, मोरोबाचें खुळ मोडिलें, इम्राजरांचा पराभव केला, दादासाहेबांच्या बंदोबस्ताचें जोखी व पत्करलें व बागूस कैद केलें; या कार मोठ्या कामगिन्या त्यानीं केल्या हें खरें; पण आधीं पासून जर ते दादासाहेबांस इम्राजांकडे जाऊं न देते, तर या कामगिन्या करून दाखविण्याचें कारण तरी त्यांस कशाला पडलें असतें ? पंधरा लक्षांची जहागिर, अझोरगड व बऱ्हाणपूर घेतलें तेव्हां त्यानीं हीं कामे केलीं. निरपेक्ष बुद्धीनें राज्याची सेवा केलेली यांतली कोणतीच नाही. तेव्हां यामुळें नानापोक्षां शिद्यांची योग्यता कमी ठरते, जेथें शिद्यांची योग्यता कमी ठरते, तेथें त्या काळच्या इतर प्रमुख राजकीय पुरुषांची कमी ठरेलच. त्याविषयीं बोल्डवयासच नको ! त्या सर्व राजकीय पुरुषांचीं चित्रे आम्हीं या पुस्तकांत रेखाटलीं आहेत व त्यांच्या इच्छा, हेय, लोभ, क्रोध इत्यादि मनोविकार व तदनुसार घडलेल्या त्यांच्या कृति, त्या कृतींचे राष्ट्रावर झालेले परिणाम, हे सर्व दाखवून दिलें आहे, तेव्हां याविषयीं ज्यांचे त्यास मत ठरवितां येण्याजोगें आहे.

नानाच्या हातीं शिद्यानीं राज्याधिकार आणून दिला हें खरें, पण नाना झणजे केवळ आपण बनविलेंलें मेणाचें बाहुलें अप्पन बाटेल तो आकार त्यास आपण देऊं असें जे शिद्यांस वाटत होतें तो त्यांचा भ्रम यानंतर लखकरच दूर झाला ! गेलीं तीन सव्हेतीन वर्षें नानास शिद्यांच्या ओंजळीनें फाणी प्यावें लागलें, तेव्हां त्यानीं अनन्य-
गतिक होऊन राज्याच्या कल्याणावर नजर देऊन तसेही दिवस का-
दिले. परंतु ते स्वाभिमानी असल्यामुळें जन्मभर शिद्यांचीच मन-
धरणी करून अधिकार चालवावा ही गोष्ट त्यांस अर्थात्तच आवड-
ण्याजोगी नव्हती. रोण्याच्या प्रकृतींत घटके घटकेस चढउतार करून
तेका उपटणाऱ्या दुष्ट वैद्याप्रमाणें शिद्यांची कृति असल्यामुळें त्यांची मदत
आतां पुरे; तीशिवायच आपणास राज्य चालवितां येतें कीं नाहीं हें
पाहूं या; असा विचार करून नानानीं मुत्सदी व सरदार यांस अनुकूल
करून घेऊन व परकी राजांकडे स्वतंत्रपणें राजकारणें राखून राज्यांत
आपला बोनं रहावा व अविकार चालवावा असें धोरण धरिलें. ते
शिद्यांस न खपल्यामुळें या दोन तेजस्वी पुरुषांत स्पर्धा उत्पन्न झाली;

व एकमेकांचे एकमेकांवर चातुर्याचे डावपेंच सुरू झाले. ते दिवस मराठी राज्याची अभिवृद्धि होण्यास प्रतिकूल होते. 'खूब शर्तीने राज्य राखण्यांतच' नानाचा जन्म गेला. त्या राज्यरक्षणाच्या काळी त्यांच्या प्रेरणेवरून पुढे इंग्रज, टिपू व निजाधमल्ली यांशी मोठमोठी युद्धे होऊन मराठ्यांस यश आले. नानांच्या स्वतंत्र कारकीर्दीत बहुतेक अंशी राज्यांत शांतता होऊन रयतेस सुख झाले व राज्य का-रभारांत निरनिराळ्या खात्यांची व्यवस्था लागून ती सुयंत्रपणे चालू लागली. या सर्व गोष्टी फार मनोरंजक व बोधप्रद आहेत, परंतु त्यांचा समावेश नानांच्या चरित्राच्या उत्तरार्धात होतो, याकरिता त्यांचा विचार येथे करण्याचे कारण नाही. पुर्वार्धाबद्दल आम्हांस काय लिहा-वयाचे होतें तें लिहून झाल्यामुळे येथें आमचें काम संपेल. आतां नाथकांचा निरोप घेतांना एवढेंच कळवून ठेवितो कीं, नानांच्या चरि-त्राचा उत्तरार्ध जो राहिला आहे त्याचाही विचार असेंच एक स्वतंत्र पुस्तक लिहून आम्ही करणार आहों.

